પ્રત ૨૮,૦૦૦ | કિમ્મત રૂ. ૦-૪-૦

સરલ,

ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.

નવાં સુધારેલાં ધારણો અનુસાર સુધારેલી

આવૃત્તિ ૧૭ મી.

અમદાવાદ.
મા "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

૫૧. **તે:**—દર્શક સર્વનામ, પૈસાને બદલે માટે નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'નાખીશ' નું કર્મ.

૫૨. **હું:**—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'નાખીશ'નો કર્ત્તા.

૫૩. **ધર્માદામાં:**—ભાવવાચક નામ, નરજાતિ, સાતમીનું એકવચન. (સ્થળ).

૫૪. **નાખીશ:**—કર્ત્તા હું, કર્મ તે, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

પાઠ ૧૯. ક્રિયાપદનો ધાતુ.

લખે છે, લખતો, લખવું, લખ્યું, લખેલું, લખીશ, લખાયું, લખાવશે, આ બધાં ક્રિયાપદોમાં લખવાની ક્રિયા કરવાની છે; અને તે બધાનું મૂળ 'લખ' છે. તેમજ શીખે છે, શીખ્યું, શીખાશે, શિખાય છે, શિખવાડી, વગેરેમાં 'શીખ' મૂળ છે.

જે મૂળ ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જુદાંજુદાં રૂપ થાય છે, એ મૂળને ધાતુ કહે છે.

ધાતુ શોધવાની સહેલી રીત:—ક્રિયાપદોમાં જે કામ કરવાનું હોય, તેમાંથી 'વાનું' પ્રત્યય કાઢી નાંખેથી ક્રિયાપદનો ધાતુ નીકળે છે. જેમ, નાઠો એમાં નાસવાનું કામ માટે ધાતુ **નાસ,** લીધો એમાં લેવાનું કામ માટે ધાતુ **લે,** હતો હોવાપણું બતાવે માટે ધાતુ **હો,** વગેરે. છે ક્રિયાપદનો ધાતુ **છ** છે.

પાઠ ૨૦. સાધિત ધાતુ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદના રૂપમાં કાંઇ ફેરફાર કરવાથી તેઓ સકર્મક થાય છે, માટે તેમને **કર્મકરૂપનાં** ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, પડ—પાડ, ચર—ચાર, નમ—નામ, ઉકળ—ઉકાળ, ઉતર—ઉતાર, ઉછર—ઉછેર, ફૂટ—ફોડ, તૂટ—તોડ, ભળ—ભેળ, બેસ—બેસાડ, સૂ—સૂવાડ, વગેરે.

જ્યારે કર્ત્તા પોતે કામ ન કરતાં બીજા કોઈ પાસે કામ કરાવે છે, ત્યારે ધાતુનું રૂપ **પ્રયોજ્ય** થઇ જાય છે. જેમ, આ ચોપડી તું બીજા પાસે લખાવ. એમાં લખવાની ક્રિયા 'તું' એ કરી નથી, પણ તેણે કોઇ બીજા પાસે કરાવી છે. પ્રયોજ્યરૂપને કોઇ **પ્રેરકરૂપ** પણ કહે છે.

મૂળ ધાતુમાં વચ્ચે કે છેડે **આ** હોય તો તેનો **અ** કરીને છેડે **આવ** કે **વાડ** પ્રત્યય લગાડવાથી પ્રયોજ્યરૂપ થાય છે. જેમ, લખ–લખાવ, માર–મરાવ, મૂક–મૂકાવ, દેખ–દેખડાવ, ખા–ખવડાવ, કહે–કહેવાડ, ઇ૦.

પ્રયોજ્યરૂપના પ્રત્યય બેવડવાથી એટલે મૂળ ધાતુને **આવરાવ** કે **આવડાવ** પ્રત્યય લગાડવાથી **દ્વિત્વ પ્રયોજ્યરૂપ** થાય છે. જેમ, લખ–લખાવરાવ, ખા–ખવડાવરાવ, બોલ–બોલાવરાવ કે બોલાવડાવ, વગેરે.

કર્મક ને પ્રેરક રૂપ મૂળ ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે, માટે તેને **સાધિત ધાતુ** કહે છે. સાધિત ધાતુના પદચ્છેદમાં મૂળ ધાતુ કહી જે રૂપ થયું હોય તે કહેવું. જેમ, 'પાડે છે'નો ધાતુ–પડધાતુનું કર્મકરૂપ, 'લખાવ્યું' નો ધાતુ–લખ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ વગેરે.

પાઠ ૨૧. અર્થ.

ક્રિયા કરનારની મનોવૃત્તિને ક્રિયાપદના અર્થ કહે છે. જેમ, હું આવું છું, આવે કે ન આવે, તું આવજે, તમે આવશો.

મુખ્ય અર્થ ત્રણ છે. ૧. **નિશ્ચયાર્થ**, ૨. **સંશયાર્થ**, ૩. **આજ્ઞાર્થ.**

નિશ્ચયાર્થઃ—કોઈ વસ્તુ થઇ ગઈ, થાય છે, કે થશે એવું જણાવતાં ક્રિયાપદનાં જે રૂપ વપરાય છે તે. જેમ હું **લખું છું**, હું **લખું**, મેં **લખ્યું**, તે **લખશે**, તેણે **લખેલું છે**, તે **લખવાનો છે.**

સંશયાર્થઃ—ઘણે ભાગે સરત, અટકળ, કે શક બતાવે છે;

ગોંડળ, જુનાગઢ અને કચ્છ સ્ટેટમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે ને મુંબઇ
ઈલાકાના તથા ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
"લાઇબ્રેરી બુક" તરીકે મંજુર કરેલ.

સરલ ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.

ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી શીખનાર તથા શિખવનાર સારૂ.

લેખક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

પ્રકાશક, પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.
ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઈન્સપેકટર, ગોંડળ સ્ટેટ.
ગોંડળ.

આવૃત્તિ ૧૭ મી—પ્રત ૩૦૦૦. (કુલ પ્રત ૨૮,૦૦૦.)

અમદાવાદ.
ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સંવત્ ૧૯૭૧. સને ૧૯૧૫.

કિમ્મત ચાર આના.

અર્પણ પત્રિકા.

એમ. એ. તરખડ, એસ્કવાયર.

માજી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બહાદુર,

ગોંડળ સ્ટેટ.

આપે કાઠિયાવાડ એજન્સિના પ્રાથમિક શાળાઓના મહેતાજીઓની સ્થિતિ સુધારવાને, તથા શાળાનું શિક્ષણ સુધારવાને, ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, વેરાવળ કોન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે બિરાજી નવાં ધોરણોની અગત્યતા સાબીત કરી આપી, જેના પરિણામમાં સરકારે નવાં ધોરણો રચ્યાં; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોથી મોહિત થઈ આ પુસ્તક આપને અર્પણ કરૂં છું તે સ્વીકારશો.

સેવક,

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.

સત્તરમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળામાં પ્રથમ હોપકૃત વ્યાકરણ ચાલતું, એ ઘણું નાનું હોવાથી શીખનાર શિખવનારને ઘણી તરેહની શંકાઓ પડતી; તે ટાળવાને અમે સને ૧૮૯૫ માં **ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ** બહાર પાડયું, ને તે મુંબઈ ઈલાકાના મહેરબાન ડિરેકટર ઑવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશન સાહેબ બહાદુરે પોતાના નં. ૮૦૦૫ તારીખ ૨૩–૩–૧૮૯૭ થી **લાઇબ્રેરીબુક** તરીકે મંજુર કર્યું.

સને ૧૯૦૨ ની સાલમાં પ્રાથમિક શાળાનાં નવાં ધોરણ રચાયાં, તેમાં ગોઠવાયલા ક્રમ પ્રમાણે શિખવવાને હોપકૃત વ્યાકરણ તદ્દન નકામું થયું. નવાં ધોરણની રચનાનુસાર ફેરફાર કરી અમે છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પાડી, ને તેમાં વખતો વખત સુધારોવધારો કરતા આવ્યા છીએ.

સમયાનુસાર સુધારા વધારા કરવાથી આ પુસ્તક પ્રાયમરી તેમજ મિડલ સ્કૂલોમાં ઉપયોગી થઇ પડયું છે. સુધારેલી દશમી આવૃત્તિ સરકારે '**લાઇબ્રેરી બુક**' તરીકે મંજુર રાખ્યાની જાહેર ખબર સને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેંબર માસના શાળાપત્રમાં આપેલી છે. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ પણ લાઈબ્રેરીબુક તરીકે મંજુર કરેલ છે. ગોંડળ, જુનાગઢ, કચ્છ સ્ટેટ, વગેરે ઠેકાણે **ટેકસ્ટ બુક** તરીકે ચાલે છે.

કેટલાક સન્મિત્રો તરફથી એવી સલાહ મળી કે બાળવ્યાકરણમાંથી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી ભાગ રાખી, બીજો ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવે; તો આ પુસ્તક વિશેષ ઉપયોગી થાય. આ કીમતી સલાહ સ્વીકારી ચૌદમી આવૃત્તિ નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખી નવેસરથી લખી હતી.

અ. શીખનાર શિખવનારને સરળ પડે, માટે આ પુસ્તકના ધોરણવાર ભાગ પાડી, દરેક ભાગમાં શિખવવાના વિષયોની **પાઠમાં**

રચના કરી છે, અને ઘણે ભાગે પાઠ નીચે **મનોયત્ન** આપ્યાં છે. વિષયવાર એકેક જ પાઠ રાખવાથી પાઠ લાંબા થયા છે, માટે એક દિવસે પાઠનો જેટલો ભાગ બરાબર સમજાવી શકાય તેટલોજ રાખવો. **કોઇ પણ વિષયની વ્યાખ્યા પ્રથમ ન આપતાં દાખલા પરથી છોકરાં પાસે કઢાવવી. શિખવતી વખતે કાળાં પાટિયાંનો જેમ બને તેમ વિશેષ ઉપયોગ કરવો.**

ख. વ્યાકરણના નિયમો દાખલાઓ પરથી કાઢી બતાવ્યા છે. એમાં વિવેચન એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે તે શિક્ષકવર્ગને પાઠ આપવામાં, અને વિદ્યાર્થી વર્ગને શીખેલ પાઠ તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થાય.

ग. સઘળી શાળાઓમાં પદચ્છેદ શૈલી એક રહેવા ખાતર સરકારે રચાવેલ "ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ" ના સઘળા નિયમો આ પુસ્તકમાં માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે.

घ. વિદ્યાર્થીઓ પદચ્છેદમાં સારા નીવડે, સબબ ઠેકાણે ઠેકાણે પદચ્છેદને લગતા નિયમો આપ્યા છે; તથા તે નિયમાનુસાર પુષ્કળ ઉદાહરણો લઈ પદચ્છેદ કરી બતાવ્યું છે.

ङ. વાક્યપૃથક્કરણ સારૂં થવા ખાતર તેને માટે ઉદાહરણો આપી નિયમ સમજાવ્યા છે, તથા ઘણું કરી બતાવ્યું છે.

च. શ્રુતલેખન, નિબંધ, વગેરે લખાણ સુધારવાને ઉપયોગી થઇ પડે, માટે હોપકૃત વ્યાકરણની માફક વાક્યરચનાના સહેલા નિયમો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે.

હાલમાં સરકારે પ્રાથમિકશાળાનાં નવાં ધોરણો સુધાર્યાં છે, તદનુસાર આ આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. **સમજપૂર્વક** પદચ્છેદ અને વાક્યપૃથક્કરણ વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે, તેને માટે આ પુસ્તકમાં **પૂરતી સંભાળ** લેવામાં આવી છે. જે જે શાળા-

ઓમાં આ પુસ્તક ચાલે છે, ત્યાંના સઘળા શિક્ષકો એકે અવાજે વ્યાકરણ શિખવવાને આ પુસ્તક અત્યુત્તમ સાધન લેખે છે.

વ્યુત્પત્તિનો વિષય થોડા વખતથી આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, તે નવાં સુધારેલાં ધોરણો અનુસાર સુધારતાં લેખ વધી જવાથી તેનું જુદું પુસ્તક છપાવવું યોગ્ય લાગતાં તેમ કર્યું છે. જેણે કરી જે વિદ્યાર્થીને વ્યુત્પત્તિના વિયષની જરૂરિયાત નથી, તેમને તે માટે ખર્ચ કરવું પડશે નહિ.

આ પુસ્તક લખવામાં, તથા તેમાં સુધારો વધારો કરવામાં આ વિષયપરનાં કેટલાંક પુસ્તકો, અને ગુજરાત શાળાપત્રના આ વિષય પરના લેખોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે; તેને માટે આ સ્થળે તે સર્વ ગ્રંથકર્ત્તા, અને લેખકોનો આભાર માનું છું.

તા. ૩ જાન્યુઆરિ ૧૯૧૫, }
ગોંડળ. }

કર્ત્તા.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો—ધોરણ ચોથા માટે.

ભાગ ૨ જો–ધોરણ પાંચમા માટે.

ભાગ ત્રીજો-ધોરણ છઠ્ઠા માટે.

સરલ

ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ.*

ભાગ ૧ લો. ધોરણ ચોથા માટે.

આ વિષય પ્રાથમિકશાળાના ચોથા ધોરણથી શરૂ થાય છે, તેથી શિક્ષકોએ એમ ન સમજવું કે ચોથા ધોરણથી તેની શરૂઆત કરવાની છે. છેક બાળવર્ગથી શરૂ કરવાનો છે. બાળવર્ગ, પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા ધોરણમાં પ્રશ્નના જવાબ ટૂંકા પણ પૂર્ણ વાક્યોમાં લેવા, તથા શિખવેલી બાબતોનું તેવાં વાક્યોમાં વર્ણન કરાવવું એ વ્યાકરણશિક્ષણ છે.

ચોથા ધોરણમાં "વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વો અને સાદું પદચ્છેદ. વાક્યના બે મુખ્ય ભાગ-ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય. વિધેયના બે ભાગ-ક્રિયા અને ક્રિયાપૂરક. વિશેષણ તથા ક્રિયાવિશેષણ વડે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વધારા. ક્રિયાપૂરક તરીકે આવતા શબ્દો અને તેમના વિશેષણથી વધારા. સાદું પદચ્છેદ અને છેક સાદાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ. ટૂંકાં નમુનાનાં વાક્યો બનાવવાં." એટલું રાખેલ છે તે નીચેને ક્રમે શિખવવું.

---

*લોક પોતાના વિચાર એકબીજાને જે વડે બોલીને, કે લખીને જણાવે છે, તે **ભાષા** કહેવાય છે, અને ભાષા શુદ્ધ કેમ બોલવી લખવી, તે જણાવનાર શાસ્ત્રને **વ્યાકરણ** કહે છે. વ્યાકરણમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, શુદ્ધ શબ્દોમાં લેવામાં આવતા નિયમો, તેમજ શબ્દોના વર્ગ, પ્રકાર, સંબંધ વગેરેનું વર્ણન હોય છે.

પાઠ ૧ લો. વાક્ય, શબ્દ તથા અક્ષરની સમજ.

(૧). ઘોડો દોડે છે.
(૨). પંખી ઊડે છે.
(૩). છોકરાં રમે છે.
(૪). ઘોડો ખડ ખાય છે.
(૫). પંખી ચારો ચરે છે.
(૬). વડનું ઝાડ મોટું થાય છે.

આ બધાં **વાક્યો** કહેવાય, કેમકે એ વડે બોલનારની મતલબ સામો માણસ પૂરેપૂરી સમજી શકે છે. પહેલા વાક્યમાં બે **શબ્દ** છે. 'ઘોડો' ને 'દોડે છે'; બીજા વાક્યમાં 'પંખી' અને 'ઊડે છે'; ત્રીજા વાક્યમાં 'છોકરાં' અને 'રમે છે'; ચોથા વાક્યમાં 'ઘોડો', 'ખડ', અને 'ખાય છે'; પાંચમા વાક્યમાં 'પંખી', 'ચારો', અને 'ચરે છે'; અને છઠ્ઠા વાક્યમાં 'વડનું', 'ઝાડ', 'મોટું', અને 'થાય છે' શબ્દ છે.

ટીપ:—શબ્દો વડે મનના **વિચાર** અથવા **ભાવ** તો જણાય, પણ **નિર્ણય** ન જણાય. નિર્ણય તો વાક્યથી જ જણાય. જેમ આપણે ઘોડો જોયો, અને તે વડે જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે 'ઘોડો' એ શબ્દ વડે સંપૂર્ણ જણાઈ શકે છે. તેમજ તેને દોડતો દેખીને જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે 'દોડતો' એ શબ્દ બોલ્યાથી સંપૂર્ણ બતાવી શકાય છે, પણ 'તે ઘોડો દોડે છે' એવો જે મનનો નિર્ણય તે વાક્ય વિના કોઈ પણ રીતે સંપૂર્ણ બતાવી શકાતો નથી.

કેટલીક વખત **એક શબ્દથી** વાક્ય બને છે. જેમ, 'જાઓ', 'બેસો', 'દોડો', વગેરે. કેમકે એક શબ્દ બોલવાથી પણ કહેનારની મતલબ પૂરેપૂરી સામો માણસ સમજી શકે છે.

એક કે વધારે શબ્દ મળ્યાથી બોલનારના મનનો પૂરે-

પૂરો વિચાર સામો માણસ સમજી શકે, તો તેને વાક્ય કહે છે.

શબ્દો **અક્ષરના** બને છે. જેમ–કલમ એમાં ક, લ, મ ત્રણ અક્ષર છે, મહેનત એમાં મ, હે, ન, ત ચાર અક્ષર છે. કેટલાક શબ્દો ટૂંકા ને કેટલાક લાંબા છે. મા, બા, ઘી એક અક્ષરના છે; કાકા, મામા, બે અક્ષરના છે. અમદાવાદ એ પાંચ અક્ષરનો શબ્દ છે.

એક કે વધારે અક્ષર મળ્યાથી કાંઇ પણ અર્થ સમજાય, તેને શબ્દ કહે છે.

પાઠ ૨. સ્વર, વ્યંજન.

અમરેલી એમાં અ, મ, રે, લી ચાર અક્ષર છે. 'અ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં બીજા અક્ષરની મદદ લેવી પડતી નથી, પણ 'મ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં 'મ્'ની સાથે 'અ'ની, 'રે'ના **ઉચ્ચારમાં** 'ર્'ની સાથે 'એ'ની, અને 'લી'ના **ઉચ્ચારમાં** 'લ્'ની સાથે 'ઈ' અક્ષરના ઉચ્ચારની સહાયતા લેવી પડે છે.

જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરતાં બીજા અક્ષરની સહાયતા લેવી પડતી નથી, પણ આપોઆપ થઇ શકે છે; તેને સ્વર કહે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ૧૧ સ્વર છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ. એમાં અ, ઇ, ઉ, ઋ **હ્રસ્વ સ્વર** છે, એટલે બોલવામાં ટૂંકા છે. આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ **દીર્ઘ સ્વર** છે, એટલે બોલવામાં લાંબા છે.

ૠ, ઌ, એ બે સ્વર ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી, સંસ્કૃતમાં વપરાય છે.

જે અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવામાં કોઇપણ સ્વરની સહા-

ચતા લેવી પડે છે, તેને વ્યંજન કહે છે. એટલે વ્યંજનના ઉચ્ચારમાં તેની સાથે સ્વરનું વિશેષ આંજણુ જોઇએ છે.

વ્યંજન ૩૪ છેઃ—

ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ઙ્, ચ્, છ્, જ્, ઝ્, ઞ્, ટ્, ઠ્, ડ્, ઢ્, ણ્, ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્, પ્, ફ્, બ્, ભ્, મ્, ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, ષ્, સ્, હ્, ળ્.

પાઠ ૩. બારાખડી.

ઋ સિવાયના દશ સ્વરો, અને અં તથા અઃ વ્યંજનમાં મળવાથી **બાર અક્ષર** થાય છે; માટે તેને **બારાક્ષરી** કે **બારાખડી** કહે છે.

વ્યંજનમાં સ્વર આખા ભળતા નથી, પણ તેની નિશાનીઓ ભેળવાય છે.

સ્વર.	**નિશાની.**	**નિશાનીનું નામ.**	**બારાખડી.**
અ.	નથી.	નથી.	ક્+અ=ક.
આ.	ા	કાનો.	ક્+આ=કા.
ઇ.	િ	હ્રસ્વ ઇ (હ્રસ્વ અજ્જુ).	ક્+ઇ=કિ.
ઈ.	ી	દીર્ઘ ઈ (દીર્ઘ અજ્જુ).	ક્+ઈ=કી.
ઉ.	ુ	હ્રસ્વ ઉ (હ્રસ્વ વરડુ).	ક્+ઉ=કુ.
ઊ.	ૂ	દીર્ઘ ઊ (દીર્ઘ વરડુ).	ક્+ઊ=કૂ.
એ.	ે	એક માત્રા.	ક્+એ=કે.
ઐ.	ૈ	બે માત્રા.	ક્+ઐ=કૈ.
ઓ.	ો	કાનો માત્રા.	ક્+ઓ=કો.
ઔ.	ૌ	કાનો બે માત્રા.	ક્+ઔ=કૌ.
અં.	ં	અનુસ્વાર.	ક્+અં=કં.
અઃ	ઃ	વિસર્ગ.	ક્+અઃ=કઃ.

અનુસ્વારઃ—હરકોઈ સ્વરને માથે આવું (ં) ટપકું કરવામાં આવે છે, તેને **અનુસ્વાર** કહે છે; કેમકે તેનો ઉચ્ચાર સ્વરની પાછળ થાય છે. જેમકે, અંક, શીંગડાં, મીઠું, મેં, વગેરે.

વિસર્ગઃ—હરકોઈ સ્વર આગળ આવાં (ઃ) બે ટપકાં કરવામાં આવે છે, તેને **વિસર્ગ** કહે છે. જેમકે, અંતઃકરણ, દુઃખ, વગેરે. તેનો ઉચ્ચાર 'હ્' જેવો થાય છે.

પાઠ ૪. જોડાક્ષર.

ત્+ય્+અ=ત્ય.	નિત્ય.	ષ્+ટ્+ર્+અ=ષ્ટ્ર.	સૌરાષ્ટ્ર.
ક્+ક્+ઈ=ક્કી.	નક્કી.	ર્+ગ્+ઉ=ર્ગુ.	વટેમાર્ગુ.
દ્+ગ્+ઉ=દ્ગુ.	સદ્ગુણ.	ત્+ત્+અ=ત્ત.	પિત્તળ.
ટ્+ઠ્+ઈ=ટ્ઠી.	ભટ્ઠી.	શ્+વ્+અ=શ્વ.	પરમેશ્વર.
પ્+ર્+અ=પ્ર.	પ્રભુ.	ક્+ષ્+અ=ક્ષ.	અક્ષર.
સ્+ત્+ર્+અ=સ્ત્ર.	શાસ્ત્ર.	જ્+ઞ્+અ=જ્ઞ.	જ્ઞાન.

બે અથવા વધારે વ્યંજનો ભળવાથી જોડાક્ષર બને છે. એમાં સ્વર છેડે હોય છે, વચમાં હોતો નથી.

જોડાક્ષર લખવાની રીતઃ—

(૧). કાના જેવા ભાગવાળા વ્યંજન સાથે બીજો વ્યંજન જોડવો હોય છે, ત્યારે કાનાવાળો ભાગ મૂકી દેવામાં આવે છે. જેમ, લાગ્યો, બચ્ચાં, અન્ન, ચશ્મા.

(૨). પહેલા વ્યંજનમાં કાના જેવો ભાગ ન હોય, તો બંને વ્યંજનો પાસપાસે લખાય છે, અથવા પહેલા વ્યંજન નીચે ખોડાનું ચિહ્ન કરે છે, અથવા પહેલા નીચે બીજો લખાય છે. જેમકે, નક્કી, પૂછ્યું, સજ્જડ, અડાડ્યો; ચિહ્ન, સદ્ગુણ, છુટ્ટો, ઓઢ્ઢો, મુદ્દલ, રદ્દો.

(૩). કાના જેવા ભાગવાળા વ્યંજન સાથે ર્ જોડવો હોય, તો 'ર્' નું / આવું ચિહ્ન કરાય છે. જેમ, પ્રભુ, બ્રાહ્મણ, ભ્રમર, ત્રીજો. કાના વગરના વ્યંજન સાથે જોડવો હોય, તો ^ આવું ચિહ્ન કરે છે. જેમ, મહારાષ્ટ્ર. ર્ની સાથે કોઇ વ્યંજન જોડવો હોય, તો ' આવી નિશાની કરે છે. જેમ, વર્ણન, ધર્મશાળા, દર્પણ. '' આવી નિશાનીને રેફ કહે છે.

(૪). શ્ની સાથે ચ, વ, ર જોડવો હોય, તો (શ) ને બદલે શ્ર આવું રૂપ વાપરે છે. જેમ, પશ્ચિમ, ઇશ્વર, શ્રવણ.

(૫). કેટલાંક બાળબોધનાં રૂપ ચાલે છે. જેમ, વિદ્વાન, વિદ્યા, પદ્મ.

જોડાક્ષર વાંચવાની રીતઃ—ડાબા હાથ ભણીનો પ્રથમ, ને જમણા હાથ ભણીનો પછી બોલાય છે. જેમ, વાક્ય. મથાળે લખાય તે પ્રથમ બોલાય, ને નીચે લખાય છે તે પછી બોલાય છે. જેમ, પર્વ, વક્ર.

પાઠ ૫. વાકયના મુખ્ય બે ભાગ.

'મગન રમે છે.' આ વાકયમાં કોને માટે વાત કરી છે? 'મગન'-ને માટે. શી વાત કરી છે? 'રમે છે'. છગન પાઠ વાંચે છે. આ વાક્યમાં 'છગન'ને માટે કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેને માટે 'પાઠ વાંચે છે' એ કહ્યું છે. આમ દરેક વાકયના બે ભાગ હોય છે. (૧). **જેની આપણે વાત કરતા હોઇએ તે એક ભાગ,** અને (૨). **તેના વિષે જે વાત કરીએ તે બીજો ભાગ.** જેમઃ—

વાક્ય.	**કોને માટે** (ઉદ્દેશ્ય×).	**શું કહ્યું** (વિધેય×).
૧. ઘર પડયું.	ઘર.	પડયું.

× ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય શબ્દ ધોરણ પાંચમામાં શિખવવા.

૨. મગન દોડે છે.	મગન.	દોડે છે.
૩. ઘોડો ખડ ખાય છે.	ઘોડો.	ખડ ખાય છે.

મનોયત્ન ૧.

નીચેનાં વાક્યોમાં **કોને માટે**, અને **શું** કહેવામાં આવ્યું છે તે કહો.

૧. તાપ પડે છે.
૨. ચંદ્રમા ઊગ્યો.
૩. ધણીએ કાગળ લખ્યો.
૪. કીડો રેશમ કરે છે.
૫. ગધેડાં વૈતરૂં કરે છે.
૬. બૈરી દવા લે છે.
૭. વૈતરા દવા વાટે છે.
૮. પોપટ મરચાં ખાય છે.
૯. બિલાડી ઉંદરને પકડે છે.
૧૦. છગને ચોપડી ફાડી નાંખી.

પાઠ ૬. નામ.

વાક્યમાં જેને વિષે આપણે વાત કરીએ છીએ, તેનું કંઈક **નામ** પાડેલું હોય છે. 'માણેકલાલ' એ છોકરાનું નામ છે, 'જમના' એ છોડીનું નામ છે; ગાય, ભેંસ, બકરી, બળદ, પાડો, ઘોડો, એ પશુનાં નામ છે; કાગડો, ચકલી, પોપટ, કબુતર, એ પંખીનાં નામ છે; લીમડો, વડ, પીપળો, આમલી, એ ઝાડનાં નામ છે; ગુલાબ, મોગરો, કરેણ, ચંપો, જુઇ, ગુલદાવદી, વગેરે ફૂલઝાડનાં નામ છે; તડબુચ, તુરીઆં, શકરીઆં, કોળાં, વગેરે વેલાનાં ફળનાં નામ છે; ચોપડી, સ્લેટ, પેન, ખુરસી, ટેબલ, ઘોડી, પાટીઉં, નકશો, વગેરે પદાર્થનાં નામ છે; ભૂખ, તરસ, થાક, વગેરે શરીરની લાગણીનાં નામ છે; હરખ, શોક, બીક, દયા, વગેરે મનની લાગણીનાં નામ છે; ગળપણ, ખટાશ, ડહાપણ, ચોકખાઇ, રતાશ, વગેરે ગુણનાં નામ છે. નામ પાડવાથી પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, લાગણી, ગુણ, વગેરે ઓળખાય છે.

નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ, લાગણુ ગુણ, વગેરે ઓળખાય છે તે.

મનોયત્ન ૨.

૧. દશ છોકરાનાં નામ બોલો.
૨. દશ છોકરીનાં નામ બોલો.
૩. ગામમાં રહેનાર દશ પશુનાં નામ બોલો.
૪. જંગલમાં રહેનાર ચાર પશુનાં નામ બોલો.
૫. પાણીમાં રહેનાર પાંચ પ્રાણીનાં નામ બોલો.
૬ દશ પંખીનાં નામ બોલો.
૭. ઘરમાં માણસ સિવાય વસનાર પ્રાણીનાં નામ ગણાવો.
૮. દશ ઝાડનાં નામ ગણાવો.
૯. દશ છોડનાં નામ બોલો.
૧૦. દશ વેલાનાં નામ ગણાવો.
૧૧. પાંચ ફૂલનાં નામ બોલો.
૧૨. દશ અનાજનાં નામ બોલો.
૧૩. માણસના શરીરના ભાગનાં નામ બોલો.
૧૪. ઝાડના અવયવનાં પાંચ નામ ગણાવો.
૧૫. ઘરમાંની ૨૫ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૬. નેસ્તીની દુકાને વેચાતી ૧૫ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૭. ગાંધીની દુકાને વેચાતી ૧૦ વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૮. બજારમાં વેચાતી ૧૫ વિલાયતી વસ્તુનાં નામ ગણાવો.
૧૯. ખેતીના ઉપયોગનાં ૫ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૦. સોનીના ઉપયોગનાં ૧૦ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૧. સુથારના ઉપયોગનાં ૧૦ ઓજારોનાં નામ ગણાવો
૨૨ લુહારના ઉપયોગનાં ૫ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૩. દરજીના ઉપયોગનાં ૪ ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૪. કડીઆના ઉપયોગનાં ઓજારોનાં નામ ગણાવો.
૨૫. ઘરના ભાગોનાં નામ ગણાવો.
૨૬. ગામના ભાગનાં નામ ગણાવો.
૨૭. પાંચ નદીનાં નામ ગણાવો.

૨૮. પાંચ ડુંગરનાં નામ ગણાવો.
૨૯. ચાર સંસ્થાન કે જિલ્લાનાં નામ ગણાવો.
૩૦. પાંચ સિક્કાનાં નામ બોલો.
૩૧. શરીરની લાગણી જણાવનાર ત્રણ નામ બોલો.
૩૨. મનની લાગણી જણાવનાર ત્રણ નામ બોલો.
૩૩. ત્રણ ઋતુનાં નામ બોલો.
૩૪. બાર મહિનાનાં નામ બોલો.
૩૫. સાત વારનાં નામ બોલો.
૩૬. દિવસના ભાગનાં નામ બોલો.
૩૭. તોલનું માપ જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.
૩૮. જગ્યાનું અંતર જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.
૩૯. લૂગડાનું માપ જણાવનાર પાંચ નામ બોલો.
૪૦. સગપણ બતાવનાર દશ નામ બોલો.
૪૧. પાંચ ગુણનાં નામ* બોલો.

પાઠ ૭. ક્રિયાપદ.

(૧). 'પંખી ઊડે છે.' આ વાક્યમાં પંખીને માટે કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે ઊડવાનું **કામ** કે **ક્રિયા** કરે છે તે 'ઊડે છે'

---

* બાળકને જે નામ નજરે દેખાતાં નથી, પણ મનવડે પારખી શકાય છે; તેવાં નામ શોધવાં મુશ્કેલ લાગશે. તેવે પ્રસંગે શિક્ષકે છોકરાંને કહેવું કે જેમ ખરેખરી વસ્તુ વિષે આપણે વાતચીત કરી શકીએ છીએ, તેવી જ રીતે જે વસ્તુ જાતે ખરેખરી વસ્તુ નથી તેને વિષે વાતચીત કરી શકીએ તો તેને નામ કહેવાં. જેમ, આ મરચામાં તીખાશ ઘણી છે, આમાં થોડી છે; માટે **તીખાશ** શબ્દ નામ કહેવાય. ટૂંકામાં પારખવાની રીત એ છે કે એવાં નામને છેડે જાતિદર્શક કેવો, કેવી, કેવું લગાડી શકીએ તો તે નામ જાણવાં. જેમ, **પ્રીતિ** કેવી, **બળ** કેવું, **રતાશ** કેવી, **સુખ** કેવું, **આશા** કેવી, **માર** કેવો, વગેરે. **કશાનું પણ નામ તે નામ કહેવાય.**

શબ્દથી જણાય છે. 'છગન જાય છે'. આ વાકયમાં છગન જવાની ક્રિયા કરે છે તે 'જાય છે' શબ્દથી જણાય છે. 'ગવૈયાઓ ગાય છે.' આ વાકયમાં ગવૈયા ગાવાની ક્રિયા કરે છે તે 'ગાય છે' શબ્દથી જણાય છે. ' મોર નાચે છે ' આ વાકયમાં મોર નાચવાની ક્રિયા કરે છે તે 'નાચે છે' શબ્દથી જણાય છે.

જે પદ કે શબ્દથી કોઇ પણ જાતની ક્રિયા બતાવાય, તેને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદ એટલે ક્રિયા બતાવનાર શબ્દ.

મનોયત્ન ૩.

નીચેનાં વાકયોમાં **નામ** અને **ક્રિયાપદ** ક્યાં છે તે કહો.

૧. છોકરાં રમે છે.
૨. ગાય બરાડે છે.
૩. છગન થાકયો.
૪. વરસાદ વરસે છે.
૫. પાણી વહે છે.

(૨). રામજી બેઠો છે, રામજી સૂતો છે, રામજી ઊંઘે છે, રામજી છે, રામજી હતો. આ વાકયોમાં રામજી વિષે વાતો છે, અને બેઠો છે, સૂતો છે, ઊંઘે છે, છે, હતો, આ શબ્દો રામજી કંઇ પણ ક્રિયા કરે છે તે બતાવતા નથી, પણ રામજીની **સ્થિતિ** કે **હાલત** જણાવે છે. **સ્થિતિ** જણાવનારા શબ્દો પણ ક્રિયાપદમાં ગણાય છે.

પાઠ. ૮. ક્રિયાપૂરક.

૧. રામલાલે પછાડી.
૨. કાશીએ લીધાં.
૩. તંબોળીએ વેચ્યાં.
૪. છગને માર્યો.

આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદોથી ક્રિયાનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજાતો નથી. પહેલા વાક્યમાં 'શું પછાડી' તે લખ્યું નથી, બીજા વાક્યમાં 'શું લીધાં' તે લખ્યું નથી, ત્રીજા વાક્યમાં 'શું વેચ્યાં,' તે લખ્યું નથી. ચોથા વાક્યમાં 'કોને માર્યો' તે લખ્યું નથી. ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરનારા શબ્દો ઉમેરીને બોલીએ, તો ઉપરનાં વાક્યો નીચે મુજબ બોલાય.

૧. રામલાલે **સ્લેટ** પછાડી.
૨. કાશીએ **બોર** લીધાં.
૩. તંબોળીએ **પાન** વેચ્યાં.
૪. છગને **મનસુખને** માર્યો.

ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરવાને ક્રિયાપદની સાથે જે શબ્દો આવે, તે શબ્દો ક્રિયાપૂરક કહેવાય.

મનોયત્ન ૪.

નીચેનાં વાક્યોમાં **ક્રિયાપૂરક** શબ્દ કયા ? ને તે કઈ જાતના છે ?

૧. છોકરાં જામફળ ખાય છે.
૨. રાજા દાન આપે છે.
૩. મગને ઝાડ પાડયું.
૪. કૂકડી ઇંડાં સેવે છે.
૫. લલ્લુએ ઘોડો લીધો.

પાઠ ૯. જોડાયલાં ક્રિયાપદ.

કેટલીક વખત વાક્યમાં **બે** કે **વધારે** ક્રિયા બતાવનાર શબ્દ સાથે લઇએ, તોજ અર્થ સમજાય. જેમ, મગને અક્ષર લખી નાંખ્યા. આ વાક્યમાં 'મગને અક્ષર લખી' એટલું બોલીએ તો અર્થ સમજાય નહિ. તલકશી દાખલા ગણ્યા કરે. એમાં 'તલકશી દાખલા ગણ્યા'

બોલીએ તો અર્થ સમજાય નહિ. માટે પહેલા વાક્યમાં 'લખી નાંખ્યા' ને બીજા વાક્યમાં 'ગણ્યા કરે' ક્રિયાપદ સાથે લેવાય. આવાં વાક્યોમાં હંમેશાં ક્રિયા બતાવનાર સઘળા શબ્દોને **એકજ** ગણવા.

મનોયત્ન ૫.

નીચેનાં વાક્યોમાં કયા શબ્દો **નામ,** અને કયા શબ્દો **ક્રિયાપદ** છે તે કહો, તથા **ક્રિયાપૂરક** શબ્દ કયા છે તે પણ જણાવો.

૧. વાડીલાલે પૈસા આપી દીધા.
૨. મણી લાડવો ખાઇ રહી.
૩ લલ્લુ વાત કરી શકશે.
૪. કડીઓ ઘર ચણી ચૂક્યો.
૫. બિલાડીએ ઉંદર પકડી પાડયો.
૬. કૂતરો ખીચડી ખાઈ ગયો.
૭. દામોદરે ભૂલ પકડી પાડી.
૮. છગન કવિતા ગાઇ શકશે.
૯. ગોવિંદે કામ કરવું જોઇએ.
૧૦. નરોત્તમ જઇ આવ્યો.

પાઠ ૧૦. કર્ત્તા.

૧. ઘોડો દોડયો.
૨. ગાય આવી.
૩. મગન નાઠો.
૪. બકરાં ચરે છે.
૫. દીવો બળે છે.

પહેલા વાક્યમાં દોડવાની ક્રિયાનો કરનાર 'ઘોડો' છે, બીજા વાક્યમાં આવવાની ક્રિયા કરનાર 'ગાય' છે, ત્રીજા વાક્યમાં નાસવાની

ક્રિયા કરનાર 'મગન' છે. ચોથા વાક્યમાં ચરવાની ક્રિયા કરનાર 'બકરાં' છે, ને પાંચમા વાક્યમાં બળવાની ક્રિયા કરનાર 'દીવો' છે.

વાક્યમાં ક્રિયાના કરનારને કર્ત્તા કહે છે.

કર્ત્તા શોધવાની રીતઃ—ક્રિયાપદની પહેલાં '**કોણ**' મૂકી સવાલ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્ત્તા જાણવો. જેમ, પહેલા વાક્યમાં કોણ દોડયો? ઘોડો. બીજા વાક્યમાં કોણ આવી? ગાય. ત્રીજા વાક્યમાં કોણ નાઠો? મગન. ચોથા વાક્યમાં કોણ ચરે છે? બકરાં. પાંચમા વાક્યમાં કોણ બળે છે? દીવો. માટે ઘોડો, ગાય, મગન, બકરાં, અને દીવો કર્ત્તા જાણવા.

ટીપઃ—ઉપલાં વાક્યોમાં ઘોડો, ગાય, મગન, બકરાં, અને દીવો કર્ત્તા છે, અને તેજ શબ્દો વિષે વાક્યોમાં કહેવામાં આવેલ છે; માટે વાક્યમાં **કર્ત્તા** અને **જેને વિષે** કહેવામાં આવે છે તે શબ્દો **એકજ** હોય છે.

પાઠ ૧૧. કર્મ.

૧. છોકરો ચોપડી લખે છે.
૨. મગન લેખાં ગણે છે.
૩. સોની સોનું ઘડે છે.
૪. પિતા પુત્રને બોલાવે છે.
૫. મહેતાજીએ મોહનને માર્યો.

પહેલા વાક્યમાં છોકરો કર્ત્તા છે, ને લખવાની ક્રિયા 'ચોપડી' પર થાય છે; બીજા વાક્યમાં મગન કર્ત્તા છે, ને ગણવાની ક્રિયા 'લેખાં' પર થાય છેઃ ત્રીજા વાક્યમાં સોની કર્ત્તા છે, ને ઘડવાની ક્રિયા 'સોનું' એ પર થાય છે; ચોથા વાક્યમાં પિતા કર્ત્તા છે, ને

બોલાવવાની ક્રિયા ' પુત્રને ' એ પર થાય છે; પાંચમા વાક્યમાં મહેતાજી એ કર્ત્તા છે, ને મારવાની ક્રિયા 'મોહનને, એ પર થાય છે.

કર્ત્તા જે વસ્તુ પર ક્રિયા કરે, તે વસ્તુ બતાવનાર શબ્દ કર્મ કહેવાય છે. કર્મ એટલે કરેલું કે સાધેલું કામ.

કર્મ શોધવાની રીત:—ક્રિયાપદની પહેલાં '**શું**' અથવા '**કોને**' મૂકી સવાલ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્મ જાણવું. જેમ પહેલા વાક્યમાં શું લખે છે? ચોપડી. બીજા વાક્યમાં શું ગણે છે? લેખાં. ત્રીજા વાક્યમાં શું ઘડે છે? સોનું. ચોથા વાક્યમાં કોને બોલાવે છે? પુત્રને. પાંચમા વાક્યમાં કોને માર્યો? મોહનને. માટે ચોપડી, લેખાં, સોનું, પુત્રને, અને મોહનને કર્મ છે.

ટીપ:—ઉપલાં વાક્યમાં ચોપડી, લેખાં, સોનું, પુત્રને, અને મોહનને **કર્મ** છે, અને તેજ શબ્દો **ક્રિયાપૂરક** પણ છે.

પાઠ ૧૨. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્ત્તા, ક્રિયાપદ, ક્રિયાપૂરક.)

વાક્યપૃથક્કરણ એટલે વાક્યના ભાગ પાડવા. પાછલા પાઠોમાં આપણે જોયું કે વાક્યના **બે ભાગ** છે. (૧) જેની આપણે વાત કરતા હોઇએ તે એક ભાગ. (૨) તેને વિષે જે વાત કરીએ તે બીજો ભાગ. વાક્યમાં જે **કર્ત્તા** હોય છે તે વાક્યના પહેલા ભાગમાં આવે છે, ને **ક્રિયાપદ** હોય છે તે બીજા ભાગમાં આવે છે. કેટલાંક ક્રિયાપદ એકલાં આવે છે, અને કેટલાંક ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાપૂરક શબ્દો આવે છે. **સઘળાં** કર્મ ક્રિયાપૂરક હોય છે.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે?	શું કર્યું?	
	કર્ત્તા.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. દોડ.	તું.(અધ્યાહાર.)	દોડ.	
૨. છોકરાં રમે છે.	છોકરાં.	રમે છે.	
૩. નરોત્તમ જઇઆવ્યો.	નરોત્તમ.	જઈ આવ્યો.	
૪. કૂકડી ઇંડાં સેવે છે.	કૂકડી.	સેવે છે.	ઇંડાં.
૫. વાડીલાલે પૈસા આપી દીધા.	વાડીલાલે.	આપી દીધા.	પૈસા.

પાઠ ૧૩. પદચ્છેદ.

(નામ, ક્રિયાપદ.)

(૧). વાક્યમાં અમુક શબ્દ નામ કે ક્રિયાપદ છે, એમ ન કહેવરાવતાં, **શરૂઆતમાં** પ્રથમ તેનું કારણ કહી, પછી નામ કે ક્રિયાપદ કહે, એવી ટેવ પાડવી. આથી છોકરાં વગર વિચારે બોલતાં અટકશે.

(૨). વાક્યમાં જે નામો કર્ત્તા કે કર્મ તરીકે વપરાયલાં હોય, તેના પદચ્છેદમાં તે નામો કયા ક્રિયાપદનાં કર્ત્તા કે કર્મ છે, તે પણ પદચ્છેદમાં બોલાવવું.

(૩). આ ધોરણમાં નામ ને ક્રિયાપદ સિવાયના શબ્દો પદચ્છેદમાં મૂકી દેવરાવવા.

એક દિવસ ભરવાડનો છોકરો સીમમાં બકરાં ચારતો હતો. આ વાક્યનું પદચ્છેદ અમે નમુના દાખલ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

દિવસઃ—વખતના માપનું નામ માટે નામ.

ભરવાડનો:–પ્રાણીનું નામ માટે નામ.
છોકરો:–પ્રાણીનું નામ માટે નામ, ચારતો હતો ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.
સીમમાં:–જગ્યાનું નામ માટે નામ.
બકરાં:–પ્રાણીનું નામ માટે નામ, ચારતો હતો ક્રિયાપદનું કર્મ.
ચારતો હતો:–ચારવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

મનોયત્ન ૬.

નીચેના વર્ણનમાંથી **નામ** અને **ક્રિયાપદ** શોધી કાઢો.

માણસના શરીરના બે ભાગ ડોકું ને ધડ છે. ડોકું ઉપર છે, ને ધડ નીચે છે. ડોકા પર માથું છે, માથા પર વાળ ઊગે છે. ડોકામાં આંખો, કાન, નાક, મોઢું મોખરે છે. આંખો ઉપર કપાળ છે. આંખો ને કાન વચ્ચે લમણાં છે. મોં ને કાન વચ્ચે ગાલ છે. માથા પર બાળકને બાબરી હોય છે, મોટાં માણસ ચોટલી કે ચોટલા રાખે છે. મોંઢાને બે હોઠ છે. મોંમાં જીભ ને દાંત છે. હોઠની નીચે હડપચી છે. ડોકું ને ધડ એ બેની વચ્ચે ગળું છે. ગળાની પછવાડે બોચી છે. મજુર લોક ગાંસડી કે ટોપલા માથે મૂકે છે.

કાગડા ચાંચથી ભોંય ખોદે છે. તેને બે પગ હોય છે, તે દરેક પગે ચચ્ચાર આંગળાં છે. તે અનાજ, કીડા, કે માંસ ખાય છે, ને મુએલાં જનાવરની આંખો ફોડી ખાય છે. બાળકના હાથમાંથી વખતે રોટલો પણ લઈ જાય છે, કાગડા ઝાડે માળા બાંધે છે, સાંજે તેમાં સૂએ છે. પરોઢીએ કાકા કરે છે.

દિવાળીના દહાડામાં લોક ઘેર ઘેર દિવા કરે છે, સારૂં સારૂં ખાવાનું કરે છે. કોઈ દહાડો કંસાર, કોઈ દહાડો શીરોપૂરી, કોઈ દહાડો દૂધપાક-પૂરી, કદી લાડુ એમ જમણ કરે છે. લોક કાચુંકોરૂં ખાવા માટે સેવ, પૂરીઓ, મઠીઆં, પઉઆ, સંજોરી, ઘૂઘરા એવી એવી ખાવાની જણસો રાખે છે દિવાળી પહેલાં લોક ઘરમાંથી જાળાં કાઢે છે, ને ઘરને ખડી, ગેરૂ, ચૂનો કે રંગ ચોપડે છે. પટારામાંથી બચકા કાઢી તેમાંનાં લૂગડાં તડકે સૂકવે છે, ને ઉધઈબુધઇ લાગી હોય તો તે ખંખેરે છે. છોકરાં દારૂખાનું છોડે છે. ફટાકાની પેટીઓ, ટેટા, કોઠીઓ, છછુંદર, ફુલકરણીઓ, વગેરે છોડે છે.

પાઠ ૧૪. સર્વનામ.

૧. મગને કહ્યું કે, મગન ભૂખ્યો છે.

૨. છગને કહ્યું કે, છગનને ચોપડી આપો.

૩. મહેતાજીએ માવજીને કહ્યું કે, માવજી નિશાળે જા.

૪. છગને તારાચંદને કહ્યું કે, તારાચંદથી પાઠ નહિ થાય.

૫. લલ્લુ નિશાળે આવતો હતો, પણ રસ્તામાં લલ્લુ પડી ગયો, તેથી લલ્લુનો પગ ભાંગ્યો.

ઉપર મુજબ બોલવું શોભતું નથી, તથા કાનને પણ સારૂં લાગતું નથી. ઉપરનાં વાક્યો નીચે મુજબ બોલાય છે.

૧. મગને કહ્યું કે, **હું** ભૂખ્યો છું.

૨. છગને કહ્યું કે, **મને** ચોપડી આપો.

૩. મહેતાજીએ માવજીને કહ્યું કે, **તું** નિશાળે જા.

૪. છગને તારાચંદને કહ્યું કે, **તારાથી** પાઠ નહિ થાય.

૫. લલ્લુ નિશાળે આવતો હતો, પણ રસ્તામાં **તે** પડી ગયો, તેથી **તેનો** પગ ભાંગ્યો.

પહેલા વાક્યમાં 'હું' શબ્દ મગનને ઠેકાણે, બીજા વાક્યમાં 'મને' શબ્દ છગનને ઠેકાણે, ત્રીજા વાક્યમાં 'તું' શબ્દ માવજીને ઠેકાણે, ચોથા વાક્યમાં 'તારાથી' શબ્દ તારાચંદને ઠેકાણે, અને પાંચમા વાક્યમાં 'તે' અને 'તેનો' શબ્દ લલ્લુને ઠેકાણે વપરાયલા છે, માટે તેને **સર્વનામ** કહે છે.

જે શબ્દો નામને ઠેકાણે આવે છે, તેને સર્વનામ કહે છે.

હું, તું, તે, આપણ, આપ, પોતે અને કોણ, એ સાત શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે*

* **'આપણે'** સર્વનામ બોલનાર અને જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે, **'આપ'** સર્વનામ સામા માણસને માન આપીને બોલાવતાં, અને **'કોણ'** સર્વનામ પ્રશ્ન પૂછતાં વપરાય છે. (જુઓ ધોરણ પાંચમાનો પાઠ ૩ જો.)

મનોયત્ન ૭.

નીચેના પાઠમાં **સર્વનામ** કયાં છે ને તે કયા નામને બદલે આવ્યાં છે તે કહો.

બેન રતન, તું કેમ રડે છે? ભાઈ, પેલા છગને મારી ચોપડી ફાડી નાંખી. હવે હું શું કરીશ? લે, આ મારી સારી ચોપડી લે. તારી ફાટેલી ચોપડી મને આપ. હું તેને સાંધીને કામમાં લઈશ. ભાઈ, એમ ન થાય. આ તમારી ચોપડી પાછી લો. હું મારી ચોપડી સાંધી લઈશ. ચાલ, ઉઠ બેન, નિશાળે જવાનું મોડું થાય છે. ભાઇ, મને આજનો પાઠ આવડતો નથી. મારી માનું માથું દુખતું હતું. તે ચાંપવાને હું બેઠી, ને પાઠ થયો નહિ. મહેતાજી પૂછશે તો હું શું કહીશ? ખરી વાત કહેજે. ભાઇ, મહેતાજીને આવતાં વાર છે. તે આવે તે પહેલાં મને પાઠ ન શિખવો? હા, આવ, તને ઝટ શિખવું.

આપણને કોણે પેદા કર્યા? ઈશ્વરે. આપણે જે જે જોઇએ છીએ, તે બધું તેણેજ પેદા કર્યું છે. આપણને અને આપણાં સગાં વહાલાંને પણ તેણેજ પેદા કર્યા છે. આપણે તેને દેખતા નથી, પણ તે આપણને દેખે છે. તે આપણને રાત દિવસ જાળવે છે, એવો તે પોતે આપણા સૌનાપર કૃપાળુ છે. એને પોતાને આપણી ફીકર છે તેટલી કોઇને નથી.

પાઠ ૧૫. વાક્યપૃથક્કરણ (સર્વનામ સહિત).

(કર્ત્તા, ક્રિયાપદ, ક્રિયાપૂરક.)

૧. વાક્યમાં જે વિષે કહેવામાં આવે તે (કર્ત્તા), અને ક્રિયાપૂરક શબ્દો મુખ્યત્વે નામ હોય છે. જેમ—

૧. મગન ગયો.
૨. કનુભાઇ બેનને બોલાવી લાવ્યા.
૩. ગુલાબે ભિખારીને રોટલો આપ્યો.
૪. છગને મનસુખને દાખલો શિખવ્યો.

આ વાકયમાં મગન, કનુભાઈ, ગુલાબે, અને છગને કર્ત્તા છે, અને એ શબ્દો નામ છે.

બેનને, ભિખારીને રોટલો, અને મનસુખને દાખલો શબ્દ ક્રિયા-પૂરક (કર્મ) છે, અને એ શબ્દો નામ છે.

૨. સર્વનામ, નામની જગ્યાએ વપરાતા શબ્દ છે, માટે તે કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. જેમ હું ગયો, તેણે પાઠ વાંચ્યો. આં વાકયોમાં 'હું' અને 'તેણે' સર્વનામ છે ને કર્ત્તા છે. માવજીએ મને બોલાવ્યો, સિપાઇએ તેને પકડયો. આ વાકયોમાં 'મને' અને 'તેને' સર્વનામ છે ને તે ક્રિયાપૂરક છે.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાકયોનું પૃથક્કરણ અમે નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાકય.	કોને માટે?	શું કર્યું?	
	કર્ત્તા.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. કીકાભાઇ આવ્યા.	કીકાભાઇ.	આવ્યા.	
૨. તે જશે.	તે.	જશે.	
૩. તેણે નોકર રાખ્યો.	તેણે.	રાખ્યો.	નોકર.
૪. વાઘે પાડાને ફાડી ખાધું.	વાઘે.	ફાડી ખાધું.	પાડાને.
૫. હું તેને પાન દઉં છું.	હું.	દઉં છું.	તેને પાન.

મનોયત્ન ૮.

નીચેનાં વાકયનું **પૃથક્કરણ** કરો.

૧. ત્રિકમલાલ કાગળ વાંચે છે.
૨. તેણે ગાયને લાકડી મારી.
૩. મેં તને ગુણ કર્યો છે.
૪. ચંડાળે વેપારીને કપડું વેચ્યું.
૫. તેણે મને પાણી પાયું.
૬. તેણે તને હિસાબ બતાવી દીધો.
૭. છોકરાંને તે છેતરતો નથી.
૮. એ તને નખ દેશે.

અત્યાર સુધી કર્ત્તા, ક્રિયાપૂરક અને ક્રિયાપદથી બનતાં વાક્યનું વિવેચન કર્યું. આવાં વાકયને **અતિટૂંકાં** કે **મૂળવાકય** કહે છે. દુનિયાનો બધો વ્યવહાર મૂળવાક્યથી ન જ ચાલી શકે એ ખુલ્લું છે. તેથી વ્યવહારમાં જે વાકયો વપરાય છે, તેમાં એ સિવાયના બીજા ઘણી જાતના શબ્દો આવેલા હોય છે, પણ એ શબ્દો વાકયનાં ત્રણ અંગ–કર્ત્તા, ક્રિયાપૂરક, અને ક્રિયાપદ–એમાંના હરકોઇ સાથે સંબંધ રાખે છે. જેની સાથે એ શબ્દો સંબંધ રાખે તેનો એ વધારો કહેવાય, ને એ વાકય **વધારેલાં** કે **વિસ્તાર પામેલાં** કહેવાય છે.

કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો **વિશેષણથી,** અને ક્રિયાપદનો વધારો **ક્રિયાવિશેષણથી** થાય છે, તે સંબંધી હવે આપણે વિચાર કરીએ.

પાઠ ૧૬. વિશેષણ.

૧. રાતી ગાય આવી.
૨. આ છોકરો પાઠ વાંચે છે.
૩. મોટી કલમ ભાગી ગઇ.
૪. ત્રણ પાવલી પડી ગઈ.
૫. પાંચમી દુકાન સળગી.
૬. થોડી શાહી છે.
૭. રાજાએ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા.
૮. લલ્લુએ પેલી પાઘડી ફાડી નાંખી.
૯. તેણે મોટી સ્લેટ ફોડી.
૧૦. ભરવાડે દશ બકરાં ખરીદ્યાં.
૧૧. મહેતાજી પહેલા નંબરને બોલાવે છે.
૧૨. બિલાડી ઘણું દૂધ પી ગઈ.

પહેલા વાક્યમાં કર્ત્તા 'ગાય' છે તેની પહેલાં 'રાતી' શબ્દ મૂકવાથી ગાય **કેવી** છે તે સમજાય છે, બીજા વાક્યમાં કર્ત્તા 'છોકરો' છે તેની પહેલાં 'આ' શબ્દ મૂકવાથી છોકરો **કયો છે** તે સમજાય છે, ત્રીજા વાક્યમાં કર્ત્તા 'કલમ' છે તેની પહેલાં 'મોટી' શબ્દ મૂકવાથી કલમ **કેવડી** છે તે સમજાય છે, ચોથા વાક્યમાં કર્ત્તા 'પાવલી' ની પહેલાં 'ત્રણ' શબ્દ પાવલી **કેટલી** છે તે બતાવે છે, પાંચમા વાક્યમાં કર્ત્તા 'દુકાન' ની પહેલાં 'પાંચમી' શબ્દ દુકાન **કેટલામી** છે તે બતાવે છે. છઠ્ઠા વાક્યમાં કર્ત્તા 'શાહી' છે તેની પહેલાં 'થોડી' શબ્દ મૂકવાથી શાહી **(જથ્થામાં) કેટલી** છે તે સમજાય છે.

સાતમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'બ્રાહ્મણો' ની પહેલાં 'વિદ્વાન્' શબ્દ બ્રાહ્મણો **કેવા** છે તે બતાવે છે, આઠમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'પાઘડી' ની પહેલાં 'પેલી' શબ્દ પાઘડી **કઇ** છે તે બતાવે છે, નવમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'સ્લેટ' ની પહેલાં 'મોટી' શબ્દ સ્લેટ **કેવડી** છે તે બતાવે છે, દશમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'બકરાં' ની પહેલાં 'દશ' શબ્દ બકરાં **કેટલાં** છે તે બતાવે છે, અગીઆરમા વાક્યમાં ક્રિયાપૂરક શબ્દ 'નંબર' ની પહેલાં 'પહેલો'

શબ્દ નંબર **કેટલામો** છે તે બતાવે છે, ને બારમા વાક્યમાં ક્રિયા-પૂરક શબ્દ 'દૂધ'ની પહેલાં 'ઘણું' શબ્દ દૂધ **(જથ્થામાં) કેટલું** છે તે બતાવે છે.

જે શબ્દો વસ્તુ કેવી છે, કઇ છે, કેવડી છે, કેટલી છે, કેટલામી છે, (જથ્થામાં) કેટલી છે, વગેરે વધારો બતાવે છે; તે વિશેષણ છે.

ટીપ:—જેમ દરેક છોકરાને ઓળખવાને તેનું **વિશેષ નામ** હોય છે, તેમ દરેક વસ્તુમાં કાંઈ વિશેષપણું હોય છે, કે જેથી તે વસ્તુ ઓળખી શકાય છે; એ વિશેષપણું બતાવનારા શબ્દો **વિશેષણ** કહેવાય છે.

મનોયત્ન ૯.

નીચેનાં વાક્યોમાં **વિશેષણ** કયાં છે? અને તે શું બતાવે છે?

૧. કાળી માટી લાવો.
૨. લાંબું દોરડું જોઇશે.
૩. કાચાં બોર છે.
૪. મેં બે લાડુ ખાધા.
૫. જૂઠો ચકલો બોલ્યો.
૬. નાની સ્લેટ લાવ.
૭. જકી પાડું નાડું.
૮. મેં પાંચ દાખલા ગણ્યા.
૯. ત્રણ પૈસા જડયા.
૧૦. મોટું પૂર આવ્યું.

પાઠ ૧૭. વિશેષણ, વિશેષ્ય.

મોટું પૂર આવ્યું, ઘણું દૂધ છે, બહુ મજા પડી, લાલ રંગ ચડયો, પાંચ રૂપિયા પડયા છે. આ વાક્યોમાં મોટું, ઘણું, બહુ, લાલ, અને પાંચ વિશેષણ છે, ને તે પૂર, દૂધ, મજા, રંગ, અને રૂપિયાના અર્થમાં વધારો (વિશેષ) બતાવે છે, માટે પૂર, દૂધ, મજા, રંગ, અને રૂપિયા એ નામો વધારો (વિશેષ) બતાવવાને યોગ્ય એટલે **વિશેષ્ય** કહેવાય, અને વિશેષ બતાવનારા શબ્દો વિશેષણ કહેવાય.

વિશેષણ જેને લગાડવામાં આવે તે વિશેષ્ય, અને વિશેષ બતાવનારો શબ્દ તે વિશેષણ. જેમ, મોટું પૂર એમાં મોટું એ પૂરનું **વિશેષણ**, અને પૂર એ મોટુંનો **વિશેષ્ય** છે.

મનોયત્ન ૧૦.

નીચેના વાક્યોમાં **વિશેષણ** તથા **વિશેષ્ય** કહો.

૧. મીઠો ભાત હતો.	૨. ખાટી છાશ છે.
૩. ઘણો વરસાદ વરસ્યો.	૪. ગંદુ પાણી આવે છે.
૫. ઊનું પાણી લાવો.	૬. નાના છોડ કરમાયા.
૭. ચાર પગ છે.	૮. નાનાં બચ્ચાં ખરીદ્યાં.

પાઠ ૧૮. વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ.

૧. તારૂં **શું** થાત?	તારી **શી** વલે થાત?
૨. **આ** આવે છે.	**આ** માળી આવે છે.
૩. **પેલો**, દડો લઈ કૂદે છે.	**પેલો** છોકરો દડો લઇ કૂદે છે.
૪. **એ** પીળો છે.	**એ** દડો પીળો છે.
૫. તેને **કંઈ** નહતું.	તેને **કંઈ** છોકરૂં નહતું.
૬. મેં **કાંઈ** ન ખરીદ્યું.	મેં **કાંઈ** વસ્તુ ન ખરીદી.
૭. **દરેકે** ડ્રિલમાં આવવું.	**દરેક** છોકરે ડ્રિલમાં આવવું.
૮. **જે** જશે તે પસ્તાશે.	**જે** માણુસ જશે તે પસ્તાશે.
૯. તમારા **જેવી** અહિં આવી હતી.	તમારા **જેવી** બેન અહિં આવી હતી.
૧૦. **તે** દવા લે છે.	**તે** બૈરી દવા લે છે.
૧૧. **તેવું** મારે પણ છે.	**તેવું** બદન મારે પણ છે.

પહેલી હારનાં વાક્યોમાં શું, આ, પેલો, એ, કંઈ, કાંઈ, દરેકે, જે, જેવી, તે, અને તેવું શબ્દો નામને બદલે આવ્યા છે, માટે તેમનું પદચ્છેદ **સર્વનામ** થાય; પણ બીજી હારમાં શી, આ, પેલો, એ,

કંઇ, કાંઈ, દરેક, જે, જેવી, તે, અને તેવું શબ્દો અનુક્રમે વલે, માળી, છોકરો, દડો, છોકરૂં, વસ્તુ, છોકરે, માણસ, બેન, બૈરી, અને બદન નામના અર્થમાં વધારો કરે છે માટે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ **વિશેષણ** થાય.

શો–શી–શું, કયો–કઇ–કયું; આ, એ, પેલો–પેલી–પેલું, ઓ-લ્યો–ઓલી–ઓલ્યું; કોઇ–કોઇક–હરકોઇ, કાંઇ–કાંઇક–હરકાંઈ, કંઇ–કંઇક–હરકંઈ, જે કોઇ, અમુક, બીજું, કશું, ફલાણો–ફલાણી–ફલાણું, કેટલાક; જે, જેવું, જેટલું, જેવડું; તે, તેવું, તેટલું, તેવડું આ શબ્દો એકલા આવે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ સર્વનામ, અને નામ સાથે આવે ત્યાં તેમનું પદચ્છેદ વિશેષણ કરવું.

પાઠ ૧૯. વાક્યપૃથક્કરણ.

(કર્ત્તા, ક્રિયાપૂરકના વધારા સહિત.)

૧. વિશેષણો વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે તે નામ તરીકે વપરાય છે; માટે **વિશેષણો** પણ કર્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઇ શકે. જેમ, **ગાંડો** બકે છે, તેણે **ભલાને** માર્યો. આ વાક્યોમાં 'ગાંડો' કર્તા છે, અને 'ભલાને' ક્રિયાપૂરક (કર્મ) છે.

૨. કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે **વિશેષણ** વપરાય છે. જેમ, **સારો** છોકરો આવ્યો, મેં **કાળો** ઘોડો લીધો.

૩. **કેટલાંક સર્વનામ,** વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, માટે તે કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાય. જેમ, **કયો** માણસ આવ્યો ? **આ** માણસ જાય છે, **જે** માણસ જમતો હતો, **પેલો** ઘોડો જાય છે, તમે **શી** વસ્તુ ખરીદી ? મેં **એ** ઘર લીધું, **તે** માણસને બોલાવો, તમે **કોઈ** માણસને ન છેડો.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાકયોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે?		શું કર્યું?	
	કર્ત્તા.	કર્ત્તાનો વધારો	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.
૧. ગાંડો બકે છે.	ગાંડો.		બકે છે.	
૨. તેણે ભલાને માર્યો.	તેણે.		માર્યો.	ભલાને.
૩. ડાહ્યાં માણસો સારાં કામ કરે છે.	માણસો.	ડાહ્યાં.	કરે છે.	સારાં કામ.
૪. ઉદાર રાજાએ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા.	રાજાએ.	ઉદાર.	તેડાવ્યા.	વિદ્વાન્ બ્રા- હ્મણોને.
૫. અદેખા પ્રાણજીવને નીચ કામ કર્યું.	પ્રાણજીવને.	અદેખા.	કર્યું.	નીચકામ.
૬. એ બાઇએ જે સંકટ ખાળ્યું હતું.	બાઇએ.	એ.	ખાળ્યું હતું.	જે સંકટ.
૭. પેલા જીવણરામે શી તકરાર કરી ?	જીવણરામે.	પેલા.	કરી.	શી તકરાર.
૮. આ છોકરે અનેક ઉપાય યોજ્યા.	છોકરે.	આ.	યોજ્યા.	અનેક ઉપાય.
૯. કેટલાક છોકરાઓએ તે કસુર કીધી હતી.	છોકરાઓએ.	કેટલાક.	કીધી હતી.	તે કસુર.
૧૦. તેં નિર્મળ રસ્તો પકડયો છે.	તેં.		પકડયો છે.	નિર્મળ રસ્તો.

પાઠ ૨૦. અવ્યય.

પાછલા પાઠોમાં આપણે નામ, ક્રિયાપદ, સર્વનામ અને વિશેષણ એ ચાર જાતના શબ્દોની વાત કરી ગયા, તે એવી જાતના શબ્દો છે કે જુદે જુદે વખતે તેના રૂપમાં કંઇને કંઇ ફેરફાર થાય છે. જેમ–

નામ.—છોકરો, છોકરી, છોકરૂં, છોકરાઓ, છોકરાં, છોકરાથી, વગેરે.

ક્રિયાપદ.—હું **આવું છું**, મારાથી **અવાય છે**, તું **આવ્યો**, તે **આવશે**, વગેરે.

સર્વનામ.—હું, અમે, મેં; તું, તમે, તારાથી; તે, તેણે, તેમાં; આપણ, આપણી; વગેરે.

વિશેષણ.—**સારો** છોકરો, **સારી** છોકરી, **સારા** છોકરાઓ, વગેરે.

નામ, ક્રિયાપદ, સર્વનામ, વિશેષણ સિવાયના જે શબ્દો બાકી રહ્યા, તે એવી જાતના શબ્દો છે કે તેમાં કાંઇપિણ ફેરફાર થતો નથી, એટલે તે બધા શબ્દો એકને એકજ રૂપે વપરાય છે. તેથી તેનું નામ **અવ્યય** (**અ**=નહિ+**વ્યય**=ફેરફાર,–ફેરફાર વગરના) પાડયું છે. જેમ, ઝટ, ઠીક, સુદ્ધાં, વડે, અને, અથવા, વાહ, અરે, વગેરે.

જે શબ્દોના રૂપમાં કાંઈ ફેરફાર ન થતાં હમેશાં પોતાને રૂપેજ રહે છે તેને અવ્યય કહે છે.

મનોયત્ન ૧૧

નીચેની વાર્તામાં **અવ્યય** કયા છે તે **કારણ સાથે** કહો. (ચાર જાતમાં ન આવે તેને અવ્યય કહેવરાવવું.)

એક વેળા એવું બન્યું કે પેલા જ ઝાડ **તળે** એક જણે જાળ નાંખી હતી. તેમાં એનો એ જ સિંહ આવી ચઢયો, ને ઘણાં ય ફાંફાં માર્યાં;

પણ માંહેથી છૂટાયું **નહિ, ને બહુ** અકળાયો; **એટલે** બૂમો પાડવા માંડી. તે **સાંભળીને** પેલો ઉંદર દરમાંથી **ઝટ** લઇને **બહાર** આવ્યો, **ને** જોયું **તો** પેલો સિંહ મોટા દુઃખમાં દીઠો.

ઉંદરે વિચાર્યું **જે આ** વખત જીવતદાનનો બદલો વાળવાનો આવ્યો છે. **પછી** તેણે સિંહને કહ્યું, મહારાજ, ફીકર કરશો **મા,** તમારો દાસ હાજર થયો છે. તેનાથી બનશે તે ચાકરી કરશે. **ત્યારપછી** તેણે પેલી જાળ દાંતે કાતરી નાંખી, **અને** સિંહનો છૂટકો કર્યો.

અવ્યયની જાતના શબ્દોને તેમના કામ પ્રમાણે છૂટા છૂટા ઓળખવાની જરૂર છે તે વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ.

પાઠ ૨૧. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૧. લલ્લુ હમણા આવ્યો.
૨. છગન કાલે જશે.
૩. ભગુ નીચે બેઠો છે.
૪. ગાય પાછળ આવે છે.
૫. મગન હળવે હળવે બોલે છે.
૬. બંદુક ફડાફડ ફૂટી.

પહેલા વાક્યમાં 'હમણા' શબ્દ આવવાની ક્રિયા **ક્યારે** (કયે વખતે) થઈ તે બતાવે છે, બીજા વાક્યમાં 'કાલે' શબ્દ જવાની ક્રિયા **ક્યારે** થશે તે બતાવે છે, ત્રીજા વાક્યમાં 'નીચે' શબ્દ બેસવાની ક્રિયા **ક્યાં** (કયે ઠેકાણે) થઈ છે તે બતાવે છે, ચોથા વાક્યમાં 'પાછળ' શબ્દ આવવાની ક્રિયા **ક્યાં** થાય છે તે બતાવે છે, પાંચમા વાક્યમાં 'હળવે હળવે' શબ્દ બોલવાની ક્રિયા **કેમ** (કેવી રીતે) થાય છે તે બતાવે છે, છઠ્ઠા વાક્યમાં ફડાફડ શબ્દ ફૂટવાની ક્રિયા **કેમ** થાય છે તે બતાવે છે. આ શબ્દો **ક્રિયાના અર્થમાં વધારો** કરે છે, ને **અવ્યયની** જાતના છે, માટે તેને **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** કહે છે.

જે અવ્યય ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવી તેના અર્થમાં વધારો કરે છે, એટલે ક્રિયા ક્યારે, ક્યાં, કેમ બની, વગેરે સમજાવે છે; તેને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહે છે.

૧. વેળા દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—હમણા, અત્યારે, એટલામાં, ક્યારે, જ્યારે, ત્યારે, ઝટ, ઝટપટ, નિત્ય, પહોર, પરાર, હંમેશાં, વારેવારે, ઇત્યાદિ.

૨. ઠેકાણું દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—જ્યાં, જહિં, ત્યાં, તહિં, ક્યાં, અહિં, આગળ, પાસે, નજીક, દૂર, છેટે, વેગળે, પુંઠે, ઉપર, નીચે, મધ્યે, આમ, આણીતરફ, ઇત્યાદિ.

૩. રીત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—આમ, એમ, જેમ, તેમ, કેમ, આસ્તે, ધીમે, ભલે, ખરેખર, કદાચ, રખે, હા, તડાતડ, ઇત્યાદિ.

૪. નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—ન, નવ, નહિ, ના, મા.

૫. ઉપર સિવાયના બીજા.—જરા, ઠીક, થોડું, ઘણું, ભલે, સારૂં, વગેરે.

સૂચના:—કેટલાક અવ્યય નામને ઠેકાણે વપરાય છે, તેથી તેને વિભક્તિના કોઇ કોઇ પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, મેડેથી ખુરસી લાવ, તેને બદલે ઉપરથી ખુરસી લાવ. એમાં 'ઉપર' અવ્યયને પાંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેલો છે. તેમજ ઉપરનો, ક્યારનો, અહિંથી, ત્યાંથી, અત્યારમાં, વગેરેમાં કેટલીક વિભક્તિ લાગે છે; પણ તેમને જાતિ, વચન, તેમજ સઘળી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી માટે તેમને અવ્યયમાંજ ગણવા. **પદચ્છેદમાં વિભક્તિનો લાગેલો પ્રત્યય કહેવરાવવો નહિ.**

ઘોડો **ઘણો** દોડયો, ઘોડી **ઘણી** દોડી, ઘોડું **ઘણું** દોડયું, ઘોડા **ઘણા** દોડયા, ઘોડાં **ઘણાં** દોડયાં, આ વાકયોમાં ઘણો, ઘણી, ઘણું, ઘણા, ઘણાં ક્રિયાવિશેષણ છે, તે ક્રિયાપદનાં રૂપ પ્રમાણે ફરે છે. આ અને આનાં જેવાં બીજાં વિકારી ક્રિયાવિશેષણોને પણ આ વ્યાકરણમાં **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયમાં** ગણેલાં છે. જ્યારે અવ્યયનો શબ્દ હઇને ક્રિયાનો ગુણ બતાવે, ત્યારે **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય,** ને બીજે ઠેકાણે એકલું **ક્રિયાવિશેષણ** કહેવું એમ કેટલાકનો મત છે.

નામથી ક્રિયાનો વધારો:—કેટલીક વખત ક્રિયાપદની પહેલાં **ક્યાં, ક્યારે, ક્યારથી, ક્યાંથી,** વગેરે મૂકીને સવાલ પૂછીએ તેનો જવાબ **નામ વડે** મળે છે. જેમ, ક્યાં જાઓ છો ? **ઘેર.** ક્યારે આવશો ? **રાતે.** ક્યારથી ભણે છે ? **વર્ષથી.** ક્યાંથી આવ્યો ? **વડોદરેથી.** આમાં ઘેર, રાતે, વર્ષથી, વડોદરેથી ક્રિયાવિશેષણનુંજ કામ કરે છે, માટે **વાકયપૃથક્કરણમાં** તેમને **ક્રિયાવિશેષણના ખાનામાં** મૂકવાં; પરન્તુ ઘર નામપરથી ઘેર, રાત નામપરથી રાતે, વર્ષ નામપરથી વર્ષથી, વડોદરા નામપરથી વડોદરેથી શબ્દ થયેલા છે, તેથી **પદચ્છેદમાં** તો તે શબ્દોને **નામના વર્ગમાંજ** ગણવા.

મનોયત્ન ૧૨.

નીચેનાં વાકયોમાં **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** કયા છે ? તથા ક્રિયાવિશેષણનું કામ કરનાર **નામ** કયાં છે ? તથા તે શું બતાવે છે ?

૧. નાનાં છોકરાં ઘણું ઉંઘે છે.
૨. ત્યાં ઘણાં છોકરાં રમતાં હતાં.
૩. ગંદી છોડી જલદી નહા.
૪. મૂર્ખ છોકરાં પાછળથી પસ્તાય છે.
૫. છોકરા ખૂબ દોડ્યા.
૬. છોટુ પાછળ રહ્યો.
૧૧. ભરવાડ બકરાંને સીમમાં લઇ ગયો.
૧૨. ડાહ્યા માણસો વહેલા ઊઠે છે.
૧૩. છગન બે વર્ષથી અંગ્રેજી ભણે છે.
૧૪. સાપ દરમાં ગયો.
૧૫. બોરડીએ બોર બેઠાં છે.
૧૬. છોકરાં મેદાનમાં રમે છે,

૭. ચીમન, કાલે આવજે.
૮. છગન, કયાં જાય છે?
૯. મોઢું કેમ ઉતરી ગયું?
૧૦. છગન મગનને સારી પેઠે ઓળખે છે.
૧૭. અહિં ઘણો તાપ પડે છે.
૧૮. ભાદરમાં પૂર આવ્યું છે.
૧૯. મગનનું ઘર આમ છે.
૨૦. છગને સવારમાં દવા પીધી છે.

પાઠ ૨૨. વાકયપૃથક્કરણ.

(કર્ત્તા, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાપૂરકના વધારા સહિત.)

૧. ક્રિયાના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** વપરાય છે. જેમ, તે **કાલે** ગયો (કાળ), તે **અહિં** આવશે (સ્થળ), તે **નહિ** આવે (નકાર), અમે **કદાચ** આવીએ (સંશય), તે **જરા** દોડયો (સ્થિતિ—ન્યૂનતા), ઇત્યાદિ.

૨. ક્રિયાવિશેષણને **અર્થે** આવતાં **નામ, સર્વનામથી** ક્રિયાનો વધારો થઇ શકે છે. જેમ, હું **બે કલાક** સૂતો (કાળ), તે **બે વર્ષથી** ભણે છે (કાળની મર્યાદા), તે **સુરત** ગયો (સ્થળ), સાપ **દરમાં** પેઠો (સ્થળ), ગાડી **રાજકોટથી** છૂટી (સ્થળનો વિયોગ).

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવીએ છીએ.

વાક્ય.	કોને માટે ?		શું કહ્યું ?		
	કર્તા.	કર્તાનો વધારો.	ક્રિયાપદ.	ક્રિયાપૂરક.	ક્રિયાનો વધારો.
૧. આપણે આજ એક નવી રમત રમીશું.	આપણે.		રમીશું.	એક નવી રમત.	આજ (કાળ).
૨. અહિં ઢોર પાણી પીએ છે.	ઢોર		પીએ છે.	પાણી.	અહિં (સ્થળ).
૩. તે કેમ રડે છે ?	તે		રડે છે.		કેમ (રીત).
૪. ભરવાડ બકરાંને સીમમાં લઇ ગયો.	ભરવાડ		લઈ ગયો.	બકરાંને.	સીમમાં (સ્થળ).
૫. ભગુ મોડો આવ્યો.	ભગુ		આવ્યો.		મોડો (કાળ).
૬. પાણીમાં આ શું પડયું છે ?	શું	આ.	પડયું છે.		પાણીમાં (સ્થળ).
૭. હું તને બે પતાસાં વધારે આપીશ.	હું		આપીશ.	તને બે પતાસાં	વધારે (સ્થિતિ).
૮. મેં તે કડકો અંગારામાં મૂકયો.	મેં		મૂકયો.	તે કડકો.	અંગારામાં (સ્થળ).
૯. ગુલાબમાં એવા ઘણા તાંતણા હોય છે.	તાંતણા	એવા ઘણા.	હોય છે.		ગુલાબમાં (સ્થળ).

મનોયત્ન ૧૩.

નીચેનાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરો.

૧. હું તને રજા વહેલી આપીશ.
૨. પેલો છોકરો અંગ્રેજી રોજ બોલે છે.
૩. સારા લોક હંમેશાં પ્રાર્થના કરે છે.
૪. મહેતાજીએ છોકરાંને છ વાગ્યે રમાડ્યા.
૫. તેણે આંધળાને બહાર કાઢયો.
૬. નાનો ભાઇ નિશાળે જાય છે.
૭. વાડીમાં છ માણસો મજુરી કરે છે.
૮. છોકરે ગજવામાં હાથ ઘાલ્યો હતો.
૯. કૂતરીએ સસલીને પાસે આવવા દીધી.
૧૦. તેણે ઘરમાં બિલાડી પાળી છે.
૧૧. આ કૂતરો અજાણ્યા માણસને ઓચિંતો કરડે છે.
૧૨. ચંચળે નાનો વીંજણો સારો ભર્યો.
૧૩. તેં પાઠ સારો કર્યો છે.
૧૪. તેણે દેશાઇને વતન કાયમ કરી આપ્યું.
૧૫. પેલા ભટજીએ પેલી ડોસીને પાસે બોલાવી કહ્યું.
૧૬. તેણે કોઇ મુસલમાનને મહોલ્લાને નાકે ઉભેલો જોયો.

પાઠ ૨૩. પદચ્છેદ.

[શબ્દના પાંચે વર્ગ (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સહિત) ઓળખતાં.]

એટલામાં સુમિત્રા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. તેમને ત્રણે જણે નમન કર્યું ને આજ્ઞા માગી. (આ વાક્યોનું નમુના દાખલ નીચે પદચ્છેદ કરી બતાવ્યું છે.)

એટલામાં:—ક્યારે આવી પહોંચ્યાં તે બતાવે છે માટે વખત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

સુમિત્રા:—પ્રાણીનું નામ, માટે નામ, આવી પહોંચ્યાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

ત્યાં:—ક્યાં આવી પહોંચ્યાં તે બતાવે છે માટે ઠેકાણું બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

આવી પહોંચ્યાં:—આવી પહોંચવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

તેમને:—સુમિત્રાને ઠેકાણે છે માટે સર્વનામ.

ત્રણે:—જણ કેટલા તે બતાવે છે માટે વિશેષણ.

જણે:—પ્રાણીનાં નામ માટે નામ, કર્યું ક્રિયાપદના કર્ત્તા.

નમન:—કશાનું નામ માટે નામ, કર્યું ક્રિયાપદનું કર્મ.

કર્યું:—કરવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

ને:—અવ્યય.

આજ્ઞા:—કશાનું નામ માટે નામ, માગી ક્રિયાપદનું કર્મ.

માગી:—માગવાની ક્રિયા બતાવે છે માટે ક્રિયાપદ.

પાઠ ૨૪. ટૂંકાં વાકયો બનાવવા વિષે.

૧. નીચેના શબ્દોની આગળ તે "શું કરે છે" તે બતાવનાર અકેક શબ્દ મૂકી વાક્ય બનાવો.

૧. લુહાર	૬. શિક્ષક
૨. દરજી	૭. વાંદરો
૩, ખેડૂત	૮. બાળક
૪. પંખી	૯. સાપ
૫. છોકરાં	૧૦. ઢોર

૨. નીચેનાં ક્રિયાપદોની પહેલાં 'કર્ત્તા' મૂકી વાક્ય બનાવો.

૧.	નાઠો.	૬.	આવશે.
૨.	હીંડેછે.	૭.	નાચ્યાં.
૩.	ખસશે.	૮.	થાક્યો.
૪.	પડયાં.	૯.	ચાલેછે.
૫.	ગયો.	૧૦.	બોલેછે.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં રહી ગયેલ 'કર્મ' મૂકી બતાવો.

૧. ભીખારી	માગેછે.	૭. કૂકડી	સેવેછે.
૨. છોકરાં	ખાયછે.	૮. શિક્ષકે	લખાવ્યું.
૩. રાજા	આપેછે.	૯. નરોત્તમે	ભાગી.
૪. લહીઓ	લખશે.	૧૦. મગન	લાવ્યો.
૫. મગને	પાડયું.	૧૧. મણીએ	બોલાવ્યો.
૬. છગન	શોધેછે.	૧૨. લલ્લુએ	રમાડયો.

૪. નીચેનાં ક્રિયાપદની પહેલાં કર્ત્તા, અથવા કર્ત્તાકર્મ મૂકી બતાવો. પહેલા વાક્યમાં ' કોણ ખેંચે છે ' પૂછવાથી કર્ત્તા, ને ' શું ખેંચે છે ' પૂછવાથી કર્મ માલમ પડશે. એ રીતે બધાં વાક્ય ભરાવવાં.

૧.	ખેંચેછે.	૬.	ચડયો.
૨.	લખાવશે.	૭.	ખસેડયું.
૩.	રંગી.	૮.	પકડયો.
૪.	ધોયાં.	૯.	કરડયો.
૫.	આવ્યો.	૧૦.	સળગાવે છે.

૫. પાટીયાપર નીચે આપેલા શબ્દો લખી તેમાંથી એકને કર્ત્તા, અને એકને ક્રિયાપદ તરીકે; અથવા એકને કર્ત્તા, એકને કર્મ, અને એકને ક્રિયાપદ તરીકે લેવરાવી વાક્યો રચાવો.

મગન, રામજી, નરોત્તમ, પુરૂષોત્તમ, રાણીસાહેબે, અક્ષર, પાઠ, ખીચડી, લખે છે, વાંચતો હતો, બક્યા કરે છે, જાગી ઉઠયો, વહેંચી અપાવી.

સૂચના:—પ્રથમ એક ક્રિયાપદ લઈ તેનાં કર્ત્તાકર્મ ખોળાવવાથી ઝટ વાક્ય રચી શકાશે.

૬. ઝાડ, શકરિયાં, છોડ, હાથ, બાજરો આ શબ્દો નીચેના ક્રિયાપદોના કર્ત્તા તરીકે જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

વધ્યો, સળગીગયો, ભાગ્યો, પડયું, વાવ્યાં.

૭. લીમડો, ડાંગર, ચણા, ડમરો, બાજરો, આંખ આ શબ્દો નીચેનાં વાક્યોમાં કર્મ તરીકે જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

૧. કાશી ખાંડેછે.
૨. જમના દળેછે.
૩. ઘોડો ખાયછે.
૪. ભીમાએ બગાડી.
૫. મગને રોપ્યો.
૬. ગોવિંદે વાવ્યો.

૮. ચોમાસામાં, આશા, સોમવારે, શેર, ગાઉ, ગજ, માસીએ, આ શબ્દો નીચેના વાક્યોમાં જ્યાં વપરાય ત્યાં વાપરી બતાવો.

હું આવીશ.
વરસાદ વરસેછે.
બ્રાહ્મણ રાખેછે.
ખુસાલદાસે ગોળ લીધો.
ગજીઆણી ખરીદી.
કાશીએ મશરૂ લીધો.

૯. નીચેનાં વાક્યોમાં કર્ત્તાને ઓળખાવનાર શબ્દ (વિશેષણ) મૂકો.

૧.	ચકલો બોલ્યો.	૪.	પંખી ઉડયાં.
૨.	હાર તૂટી.	૫.	પેટી પડી.
૩.	બળદ દોડે છે.	૬.	પૂર આવ્યું.

૧૦. નીચેનાં વાક્યોમાં કર્મને ઓળખાવનાર શબ્દ (વિશેષણ) મૂકો.

૧. મગને	પાઠ વાંચ્યા.	૪. છગને	નંબર લીધો.
૨. લલ્લુએ	ઘોડો ખરીદ્યો.	૫. રાજાએ	બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો.
૩. કાશીએ	રોટલો ઘડયો.	૬. મણીએ	ખીચડી ખાધી.

૧૧. નીચેના કોઠામાં ક્રિયા કયે વખતે, કયે ઠેકાણે, અને કેવી રીતે બની તે જણાવનાર શબ્દો (ક્રિયાવિશેષણો) ઉમેરો.

	કયે વખતે ? (ક્યારે ?)	કયે ઠેકાણે ? (ક્યાં ?)	કેવી રીતે ? (કેમ ?)	
છોકરો	આજ	વેગળે	ઝટપટ	ગયો.
મગન				વાંચે છે.
ઘોડો				દોડયો.
પંખી				ઉડયાં.
જનાવરો				બોલ્યાં.
છોકરાં				રમે છે.
કેશવલાલે				જોયું.
મહેતાજી				ભૂલી ગયા.
બિલાડીઓ				વઢી પડી.
ખુરસી				ઘડી.
વાંદરો				ખાઇ ગયો.

પાઠ ૨૫. સવાલો.

૧. વાક્ય એટલે શું ? એક શબ્દનાં વાક્ય આપો. એને વાક્યમાં કેમ ગણાય ?
૨. શબ્દ એટલે શું ?
૩. સ્વર, હ્રસ્વ સ્વર, અને દીર્ઘ સ્વર એટલે શું ? અને તે કયા કયા ?
૪. વ્યંજન એટલે શું ? અને તે કયા કયા ?
૫. બારાક્ષરી, અનુસ્વાર, અને વિસર્ગની વ્યાખ્યા આપો.
૬. જોડાક્ષર એટલે શું ?
૭. ક્ષ અને જ્ઞ એ કયા કયા વ્યંજન મળવાથી થયેલ છે ?
૮. જોડાક્ષર વાંચવાની રીત બોલો.
૯. વાક્યના બે ભાગ કયા ?
૧૦. નામ એટલે શું ?
૧૧. ક્રિયાપદ એટલે શું ?
૧૨. ક્રિયાપૂરક એટલે શું ?
૧૩. કર્ત્તા એટલે શું ? તેને શોધી કાઢવાની રીત બોલો.
૧૪. કર્મ એટલે શું ? તેને શોધી કાઢવાની રીત બોલો.
૧૫. સર્વનામ એટલે શું ? કયા કયા શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે ?
૧૬. વિશેષણ એટલે શું ? એ નામ પાડવાનું કારણ શું ?
૧૭. વિશેષ્ય કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.
૧૮. વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ કયાં ? એમનું પદચ્છેદ કેમ કરવું ?
૧૯. અવ્યય કોને કહે છે ?
૨૦. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કોને કહે છે ?
૨૧. વેળા, ઠેકાણું, રીત, ને નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના દાખલા આપો.
૨૨. ક્રિયાનો વધારો ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સિવાય શાવડે થાય છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

ભાગ ૨ જો. ધોરણ પાંચમા માટે.

પાંચમા ધોરણમાં "શબ્દવિન્યાસ અને વાક્યવિન્યાસનાં મૂળતત્ત્વો (પ્રયોગો સાથે)" આટલું શિખવવાનું છે, તે નીચેને ક્રમે ચલાવવું.

પાઠ ૧. નામના પ્રકાર.

પ્રાણી, વનસ્પતિ, પદાર્થ વગેરેને ઓળખવા માટે માણસોએ તેનાં નામ પાડેલાં છે. જો દરેક પ્રાણી, વનસ્પતિ, કે પદાર્થને માટે જુદાં જુદાં નામ પાડયાં હોત, તો તે એટલાં બધાં થઇ જાત, કે પછી આપણે તે નામ વડે વસ્તુ ઓળખી શકત નહિ; માટે એકજ જાતની, અને સરખા ગુણવાળી વસ્તુઓનાં, બધાંને લાગુ પડે એવાં **સામાન્ય નામ** પાડેલાં છે. જેમ, માણસ શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગનાં દરેક પ્રાણીનું નામ છે. વડ શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગનાં દરેક ઝાડનું નામ છે, ખુરસી શબ્દ આખા વર્ગનું નામ છે, તેમજ તે વર્ગની દરેક વસ્તુનું નામ છે.

સામાન્ય નામઃ—જે નામ કોઈ આખા વર્ગને, અથવા તે વર્ગમાંની દરેક વસ્તુને સરખી રીતે લાગુ પડે છે તે. જેમ, પુરૂષ, કાકા, ઘોડો, ચકલી; લીમડો, મોગરો; દેશ, પર્વત, નદી, શહેર; ટેબલ, સાંકળ; સંઘ,* કાફલો; સોનું,× લાકડું, પત્થર, તેલ,

---

* સંઘ, ટોળું, સૈન્ય, વર્ગ, કાફલો, પલટણ, વગેરે સામાન્ય નામોને કોઇ સમૂહવાચક નામ કહે છે. **જે નામ વડે વસ્તુનો સમૂહ એક પદાર્થ છે એમ બતાવાય, તો તે નામ સમહવાચક નામ કહેવાય.**

× સોનું, રૂપું, લોઢું, તાંબું, પત્થર, લાકડું, માટી, પાણી, દૂધ, તેલ, ઘી, મધ, ઘઉં, જુવાર, રૂ, રેશમ, વગેરે સામાન્ય નામોને કોઇ પદાર્થવાચક નામ કહે છે. પદાર્થ=મૂળ પદાર્થ. **જેમાંથી વસ્તુઓ બને તે પદાર્થનું નામ તે પદાર્થવાચક નામ.** લાકડું એ પદાર્થ-

ઇત્યાદિ આવાં નામોને કેટલાક **જાતિવાચક** નામ પણ કહે છે, કેમકે તેથી પાણી, વનસ્પતિ કે પદાર્થની જાત ઓળખાય છે.

રોગ, સંખ્યા, વજન, માપ, વખત, અને અંતર બતાવનાર નામો પણ **સામાન્ય નામમાં** ગણાય છે. જેમ, તાવ, કોલેરા; સૈકો, દશકો; શેર, તોલો; ગજ, તસુ; વર્ષ, ઘડી; કોશ, ગાઉ; ઇત્યાદિ.

સામાન્ય નામની પહેલાં **સંખ્યા** લગાડી શકાય છે. જેમ પાંચ છોકરા, દશ લીમડા, સાત ખુરસી, બે કાફલા, વગેરે.

૧. છોકરો રમે છે.	૧. રમણલાલ રમે છે.
૨. છોડી સુખી છે.	૨. મણી સુખી છે.
૩. દેશ વિસ્તીર્ણ છે.	૩. હિંદુસ્તાન વિસ્તીર્ણ છે.
૪. શહેર ધનાઢ્ય છે.	૪. મુંબઈ ધનાઢ્ય છે.
૫. નદી ઉંડી છે.	૫. નર્મદા ઉંડી છે.

પહેલા વાક્યમાં રમનાર 'છોકરો' છે, પણ તેથી કયો છોકરો તેનો ભાસ થતો નથી; પણ 'રમણલાલ' કહેવાથી એકજ છોકરાનો ભાસ થાય છે. બીજા વાક્યમાં છોડી કહેવાથી કઈ છોડી તેનો ભાસ થતો નથી; પણ 'મણી' કહેવાથી એક જ છોડીનો ભાસ થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેશ, શહેર, અને નદી કહેવાથી કયો દેશ, કયું શહેર, કઈ નદી, એ ચોકસ થતું નથી; પણ હિંદુસ્તાન, મુંબઈ, અને નર્મદા કહેવાથી ચોકસ સ્થળ વિષે કહ્યું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. માટે છોકરો, છોડી, દેશ, શહેર, નદી એ **સામાન્યનામ** કહેવાય, અને રમણલાલ, મણી, હિંદુસ્તાન, મુંબઇ, નર્મદા એ નામોથી કોઈ-

---

વાચક નામ, અને ટેબલ, ખુરસી, પલંગ તે સામાન્ય નામ. પદાર્થવાચક **નામની** પહેલાં સંખ્યા જોડી શકાતી નથી. પાંચ ઘી, બે તેલ, છ દારૂ એમ બોલાય નહિ, અને કદાચ બોલીએ તો ત્યાં તેની જાત બતાવે છે. પાંચ ઘી=પાંચ જાતનાં ઘી.

એક ચોકસ માણુસ કે સ્થળનું નામ જણાય છે તેથી તે **વિશેષ-નામ** કહેવાય.

વિશેષનામઃ—એક જ માણુસ કે સ્થળનું ખાસ નામ તે વિશેષનામ કહેવાય.

વાર, પખવાડીઉં, મહિના, અને **તહેવારનાં** નામ પણ વિશેષનામમાં ગણાય. જેમ, સોમવાર, શુક્લપક્ષ, માહ, દિવાળી, વગેરે.

વિશેષ નામની સાથે સંખ્યાવાચક શબ્દ જોડી શકાતા નથી.

ટીપઃ—પ્રાણીમાં માત્ર મનુષ્ય જાતિમાં **દરેકને** ઓળખવાને તેનાં **ખાસ** નામ પાડેલાં છે, બીજાં પ્રાણીનાં ખાસ નામ પાડેલાં નથી. કોઈ પ્રસંગે પાડેલાં હોય, તો તે પણ વિશેષનામ કહેવાય. જેમ, ટીપુ (કૂતરાનું નામ). તેમજ પદાર્થમાં માત્ર **સ્થળનાં**—ખંડ, દેશ, પર્વત, નદી, સમુદ્ર, વગેરેનાં—ખાસ નામ પાડેલાં છે. બીજા પદાર્થનાં ખાસ નામ પાડેલ જણાય, તો તે પણ વિશેષનામ કહેવાય. જેમ, કોહિનૂર (હીરાનું નામ).

છાશમાં **ખટાશ** છે, મગનને **ઉંઘ** આવે છે, રાણી સાહેબમાં **દયા** ઘણી છે, તેણે **માર** ખાધો. આ વાક્યોમાં 'ખટાશ' ગુણનું, 'ઉંઘ' સ્થિતિનું, 'દયા' લાગણીનું, અને 'માર' ક્રિયાનું નામ છે. આ નામો **ભાવવાચક** નામ કહેવાય છે. ભાવ એટલેજ ગુણ, સ્થિતિ, લાગણી કે ક્રિયા.

ભાવવાચક નામઃ—જે નામો ગુણ, સ્થિતિ, લાગણી, કે ક્રિયા બતાવે તે.

૧. **ગુણનાં નામઃ**—મોટાઈ, અદેખાઈ, ઉંડાણ, રતાશ, ભોળપ, ગાંડપણ, બહાદુરી, વિદ્વતા, દાસત્વ, સૌંદર્ય, ધીરજ, હિમ્મત, વગેરે.

૨. **સ્થિતિનાં નામઃ**—ઉંઘ, તનદુરસ્તી, વગેરે.

૩. **લાગણીનાં નામઃ**—દયા, હરખ, પ્યાર, હેત, શોક, દુઃખ, વેર, વગેરે.

૪. **ક્રિયાનાં નામઃ**—વાંચવું, વાંચન, દોડવું, દોડ, ગતિ, દોડા-દોડ, મરણ, માર, રમત, વધઘટ, પડાપડી, ખડખડાટ, વગેરે.

૫. **હુન્નર અને વિદ્યાનાં નામઃ**—રંગાટ, વણાટ; ગણિત, ખગોળવિદ્યા.

ભાવવાચક નામની પહેલાં સંખ્યા લગાડી શકાતી નથી, જો લગાડાય તો તે ઠેકાણે તે સામાન્ય નામ થઈ જાય છે. જેમ કોલે-રાથી ઘણાં **મરણ** થયાં. આ વાક્યમાં 'મરણ' સામાન્ય નામ છે.

ભાવવાચક નામો ઘણું કરીને નીચેની રીતે બને છે.

૧. **વિશેષણ પરથીઃ**—ડાહ્યો, ડહાપણ; આળસુ, આળસ.

૨. **નામ પરથીઃ**—મિત્ર, મૈત્રી; ચોર, ચોરી; દીવાન, દીવાની.

૩. **ક્રિયાપદપરથીઃ**—દેખ, દેખાવ; વિચારવું, વિચાર.

મનોયત્ન ૧.

નીચેનાં નામમાંથી **સામાન્ય, વિશેષ,** અને **ભાવવાચક** નામ ખોળી કાઢો.

રજપુત, રાજા, મેવાડ, રાજ, રાણો, રાજસિંગ, રાણી, કલાક, પુત્ર, જન્મ, કુંવર, ભાવ, બેઠક, ગાદી, વિચાર, ખેદ, ટંટો, યુક્તિ, તરવાર, મ્યાન, પ્રાણ, ઘડી, ઉપયોગ, પિતા, ને વચન.

પાઠ ૨. ક્રિયાપદના પ્રકાર.

૧. ભગુ જાય છે.
૨. ઘોડો દોડે છે.
૩. છગન નહાય છે.
૪. લલ્લુ રખડે છે.
૫. દોરો લટકે છે.
૬. મગન પાઠ વાંચે છે.
૭. માળી હાર ગુંથે છે.
૮. ગાયે પાણી પીધું.
૯. તું ગાય દોહશે?
૧૦. વૈદ તેને દવા આપે છે.

આ બધાં વાક્યોમાં ક્રિયાનો અર્થ પૂરો સમજાય છે. પહેલાં પાંચ વાક્યોમાં **જાય** છે, દોડે છે, નહાય છે, રખડે છે, અને લટકે છે ક્રિયાપદ છે, અને તેના કર્ત્તા અનુક્રમે ભગુ, ઘોડો, છગન, લલ્લુ, અને દોરો છે. આ બધા કર્ત્તા જે ક્રિયા કરે છે તે **પોતા પર** કરે છે, બીજી વસ્તુ પર કરતા નથી; એટલે આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદને કર્મ નથી.

છેલ્લાં પાંચ વાક્યોમાં વાંચે છે, ગુંથે છે, પીધું, દોહશે, અને આપે છે ક્રિયાપદ છે, અને તેના કર્ત્તા અનુક્રમે મગન, માળી, ગાયે, તું, અને વૈદ છે. આ બધાં વાક્યોમાં કર્ત્તા જે ક્રિયા કરે છે, તે પોતા પર ન કરતાં **બીજી વસ્તુ પર** કરે છે; એટલે એમાં કર્મ છે. આ વાક્યોમાં અનુક્રમે પાઠ, હાર, પાણી, ગાય, અને તેને દવા કર્મ છે.

આ પરથી ક્રિયાપદની બે જાત થાય છે, **કર્મ વગરનાં** અને **કર્મવાળાં.**

જે ક્રિયાપદોને કર્મ નથી હોતાં, એવાં ક્રિયાપદોને અકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે.

અકર્મક (અ=નહિ+કર્મન્+ક) જેને કર્મ નથી તે, એમાં કર્ત્તાની ક્રિયા કર્ત્તા પર જ લાગુ પડે છે.

જે ક્રિયાપદોને કર્મ હોય, એવાં ક્રિયાપદોને સકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે.

સકર્મક (સ=સાથે+કર્મન્+ક) કર્મ સાથે છે જેને તે. એમાં કર્ત્તાની ક્રિયા કોઈ બીજાં પ્રાણી અથવા વસ્તુ પર લાગુ પડે છે.

ક્રિયાપદને ઓળખવાની સહેલી રીતઃ—ક્રિયાપદની પહેલાં **કોણ** અથવા **કોણે,** અને **શું** અથવા **કોને** મૂકી સવાલ પૂછવા. જો બંનેના જવાબ એક જ આવે તો ક્રિયાપદ **અકર્મક** જાણવું, ને જુદાજુદા જવાબ આવે તો **સકર્મક** ક્રિયાપદ જાણવું. જેમ, મગન દોડે છે. એમાં 'દોડે છે' વિષે આમ સવાલ પૂછાય. કોણ દોડે છે?

મગન. શું દોડે છે? મગન. માટે 'દોડે છે' અકર્મક ક્રિયાપદ. રાજાએ બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી. એમાં કોણે આપી? રાજાએ. શું આપી? બ્રાહ્મણને દક્ષિણા. માટે 'આપી' સકર્મક ક્રિયાપદ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદઃ—તે સંખ્યામાં થોડાં છે. તે **ગતિ** ને **સ્થિતિ** બતાવે છે.

ગતિવાચકઃ—જવું, આવવું, ચાલવું, હીંડવું, દોડવું, નાસવું, પડવું, ચડવું, ઉતરવું, ફરવું, ભમવું, ભટકવું, રખડવું, રઝળવું, આખડવું, ઇત્યાદિ.

સ્થિતિ બતાવનારઃ—હોવું, થવું, રહેવું, વસવું, ઊંઘવું, સૂવું, જાગવું, જીવવું, શરમાવું, બળવું, ડૂબવું, ઇત્યાદિ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદ કેટલેક પ્રસંગે પૂર્ણ કહેવાનું બતાવતાં નથી, તેની સાથે કર્ત્તાની સ્થિતિ બતાવનાર શબ્દ આવે, ત્યારે તે પૂર્ણ કહેવાનું બતાવે છે. એ **ક્રિયાપૂરક** શબ્દને છોકરાં ભૂલથી કર્મ ધારી અકર્મક ક્રિયાપદને સકર્મક ક્રિયાપદ કહે છે, તે પર છોકરાંનું લક્ષ ખેંચવું. એમાં કર્ત્તાની ક્રિયા બીજી વસ્તુ પર થતી નથી માટે સકર્મક ક્રિયાપદ ન કહેવાય. જેમ, મગનલાલ **મહેનતુ છોકરો** છે, તે **રાજા** થયો, છગન **નોકર** રહ્યો. એમાં મહેનતુ છોકરો, રાજા, અને નોકર ક્રિયાપૂરક શબ્દ છે.

કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદઃ—કરવું, ઘડવું, બાંધવું, રચવું, ફેરવવું, શીખવું, મેળવવું, હાંકવું, પાળવું, લખવું, વાંચવું, જાણવું, વેચવું, પાથરવું, કહેવું, ખાવું, દેવું, ખેંચવું, ઇત્યાદિ ઘણાં છે.

દ્વિકર્મક (બે કર્મવાળાં) **ક્રિયાપદઃ**—કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદને બે કર્મ હોય છે. જેમ, વૈદે **બૈરીને દવા** આપી, ચોરે **તેને લાકડી** મારી. 'બૈરીને' અને 'દવા' એ આપી ક્રિયાપદનાં, અને 'તેને' અને 'લાકડી' એ મારી ક્રિયાપદનાં કર્મ છે. જેના પર

આપવાની કે મારવાની ક્રિયા લાગુ થઈ તે **ગૌણુકર્મ**, અને આપવાની કે મારવાની વસ્તુ તે **પ્રધાનકર્મ** કહેવાય છે. આ વાક્યોમાં દવા અને લાકડી પ્રધાન કર્મ છે, અને બૈરીને અને તેને એ ગૌણુ કર્મ છે. કોઇ વખત ગૌણુકર્મ પ્રધાન કર્મને ઠેકાણે વપરાય છે. જેમ, ચોરે **તેને** માર્યો. દે, આપ, પા, કહે, બોલ, માર, શિખવ, ભણાવ, જણાવ ઈત્યાદિ ક્રિયાપદો દ્વિકર્મક છે.

પાઠ ૩. સર્વનામના પ્રકાર.

૧. પુરૂષવાચક સર્વનામ.

(૧) હું નિશાળે જાઉં છું, (૨) તું આવે છે? (૩) તે નહિ આવે, (૪) આપણે તો નિશાળે જવુંજ જોઈએ, (૫) આપ ક્યારે પધારશો?

પહેલા વાક્યમાં 'હું' સર્વનામ બોલનારને ઠેકાણે, બીજા વાક્યમાં 'તું' સર્વનામ જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે. ત્રીજા વાક્યમાં 'તે' સર્વનામ જેને વિષે વાત ચાલે છે તેને ઠેકાણે, ચોથા વાક્યમાં 'આપણે' સર્વનામ બોલનાર તથા જેની સાથે વાત કરાય છે તેને ઠેકાણે, અને પાંચમા વાક્યમાં 'આપ' સર્વનામ સામા માણસને માન આપીને બોલાવતાં વપરાયું છે.

સર્વનામના **પુરૂષ** ત્રણ છે. પહેલો, બીજો, ત્રીજો.

પહેલો પુરૂષ સર્વનામઃ—હું. એ બોલનાર માણસને ઠેકાણે વપરાય છે.

બીજો પુરૂષ સર્વનામઃ—તું. એ જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામઃ—તે. એ જેને વિષે વાત ચાલતી હોય તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

પહેલાબીજા પુરૂષનું સર્વનામઃ—આપણે. એ બોલનાર અને જેની સાથે વાત કરે છે તેને ઠેકાણે વપરાય છે.

બીજા પુરૂષનું માનોક્ત સર્વનામઃ—આપ. સામા માણસને માન આપ્યા સિવાય બોલાવીએ, તો ત્યાં 'તું' વપરાય; માન આપીને બોલાવીએ, તો 'તમે' વપરાય; અને વિશેષ માન આપીને બોલાવીએ, તો 'આપ' વપરાય છે.

હું, આપણે, તું, આપ, તે, આ સર્વનામથી કયા પુરૂષની વાત છે તે સમજાય છે, માટે તેને પુરૂષવાચક સર્વનામ કહે છે.

૨. પ્રશ્નવાચક સર્વનામ.

કોણ ગયું ? માણસ. શું લાવ્યા ? અનાજ. કયું ? ઘઉં. કયાને વાગ્યું ? મોતીલાલને. કોણ, શો–શી–શું, કયો–કઈ–કયું આ શબ્દો પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાય છે, માટે તેને **પ્રશ્નવાચક** સર્વનામ કહે છે.

પ્રશ્નપૂછવામાં વપરાતાં સર્વનામોને પ્રશ્નવાચક સર્વનામ કહે છે. ઉદાહરણ–કોણ, શો–શી–શું, કયો–કઈ–કયું.

૩. સ્વવાચક નામ.

(૧) હું પોતે આવીશ, (૨) તમે પોતે આવજો, (૩) તે પોતે જશે, (૪) લલ્લુ પોતે આવશે. પહેલા, બીજા, ત્રીજા વાક્યમાં 'પોતે' શબ્દ સર્વનામ સાથે, અને ચોથા વાક્યમાં નામ સાથે આવેલો છે.

'પોતે' શબ્દ પુરૂષવાચક સર્વનામ અથવા નામની સાથે પોતાપણાનો અર્થ સામેલ કરવાને વપરાય છે, માટે તેને સ્વવાચક સર્વનામ કહે છે. સ્વ એટલે પોતાની જાત.

ટીપઃ—કોઈવાર 'પોતે' ને બદલે **પંડે, જાતે, હાથે, મેળે, આપ, આપોઆપ, ખુદ** આ શબ્દો વપરાય છે, તેને સ્વવાચક

સર્વનામમાં ગણવા. કવિતામાં 'પોતે'ના અર્થમાં **નિજ** પણ વપરાય છે. જેમ, "નિજનો ખુની જનો ગણી લહે" (જુની સાતમી ચોપડી).

૪. દર્શક સર્વનામ.

૧. પાંજરામાં આ શું છે ?

૨. તમે તો આ સારૂં ને પેલું નઠારૂં એમ જ કર્યા કરો છો.

૩. જુઠું બોલવું એ મહા પાપ છે.

પહેલા વાક્યમાં 'આ' શબ્દ પાંજરામાંની વસ્તુ બતાવીને તેને માટે વાપર્યો છે.

બીજા વાક્યમાં 'આ' અને 'પેલું' શબ્દ કોઈ વસ્તુ અથવા એવું કશું બતાવીને વાપર્યા છે.

ત્રીજા વાક્યમાં 'એ' શબ્દ જુઠું બોલવાને માટે વાપર્યો છે.

બહુ નજીકના પ્રાણીપદાર્થને માટે 'આ', તેનાથી જરા દૂરના પ્રાણીપદાર્થને વાસ્તે 'એ', અને ઘણા આઘેના પ્રાણીપદાર્થને વાસ્તે 'પેલો', 'ઓલ્યો', શબ્દ વપરાય છે.

આ, એ, પેલો, ઓલ્યો, શબ્દ કોઇ પ્રાણીપદાર્થને નજરે બતાવવાની પેઠે ભાસ કરે છે. માટે તેને દર્શક (બતાવનારાં) સર્વનામ કહે છે.

૫. અનિશ્ચિત સર્વનામ.

૧. કોઈ મારી મશ્કરી કરે છે.

૨. તને કાંઈ થયું છે.

૩. અહિં કંઈ પડેલું છે.

૪. અમુકને ગોળ ને અમુકને ખોળ, એમ કેમ ?

૫. કશાથી મારૂં માથું ફૂટ્યું.

૬. પોપટ બીજું કશું ખાય ખરો ?

૭. હવે ફલાણાને બોલાવીશું ?

૮. કેટલાક તો ગેડીદડે રમે છે.

ઉપલાં વાક્યોમાં કોઈ, કાંઇ, કંઇ, અમુકને, કશાથી, બીજું, કશું, ફલાણાને, કેટલાક, આ શબ્દો કયા પ્રાણીપદાર્થને વાસ્તે વપરાયલા છે તે નિશ્ચિત–નક્કી–થઈ શકતું નથી, માટે તે **અનિશ્ચિત સર્વનામ** કહેવાય.

કોઈ–કોઇક–હરકોઈ, કાંઈ–કાંઈક–હરકાંઈ, કંઈ–કંઈક–હરકંઈ, જેકોઈ, અમુક, બીજું, કશું, ફલાણો, કેટલાક, વગેરે. **આ સર્વનામ નિશ્ચિત પ્રાણી કે પદાર્થને બતાવતાં નથી, માટે તેને અનિશ્ચિત સર્વનામ કહે છે.**

૬. સંબંધી સર્વનામ.

૧. જે જશે તે પસ્તાશે.

૨. જેવું વાવશો તેવું લણશો.

૩. જેટલું કરો તેટલું વિચારીને કરો.

૪. જેવડું જોઇએ તેવડું લો.

ઉપલાં વાક્યોમાં પ્રથમનો અર્ધ ભાગ—જે જશે, જેવું વાવશો, જેટલું કરો, જેવડું જોઇએ–બોલીશું, તો ત્યાં બીજું બોલવું બાકી છે એમ સમજાશે.

જે અને જે પરથી થયેલાં જેવું, જેટલું, જેવડું સંબંધી સર્વનામ છે; એ શબ્દો જ્યાં વપરાય, ત્યાં તેમના સંબંધમાં હંમેશાં તે, તેવું, તેટલું, તેવડું દર્શક સર્વનામો અનુક્રમે આવે છે જ.

મનોયત્ન ૧.

નીચેનાં વાક્યોમાં **સર્વનામ** ક્યાં છે ? **કઈ જાતનાં** છે ? ને તે **કયા નામને બદલે** વપરાયાં છે ?

૧. હું બરફી વેચતો નથી, ને તે તું કેમ માગે છે ?

૨. બિલાડી–મારા વહાલા ઉંદર ભાઇ, હું તમને મળવા આવી છું.
૩. તમે જરા દરમાંથી બહાર આવો.
૪. આપણે સારીસારી વાતો કરીએ.
૫. નારે બેન, તમે તમારે ઘેર જાઓ.
૬. ચાલો પહેલો કોણ આવે છે?
૭. તમે શું ખાધું?
૮. તમને પોતાને રંગનું ગીત આવડે છે?
૯. એ બધું શું હશે?
૧૦. આ તો તળાવના પાણીમાં હોડીઓ તરાવે છે.
૧૧. બીજા કશાના તાર થાય ખરા?
૧૨. એ કંઈક મારા જેવું બોલે છે.
૧૩. કોઇએ મારી સ્લેટ સંતાડી.
૧૪. મામા જે આપે તે લે.

પાઠ ૪. વિશેષણના પ્રકાર.

સંખ્યાવાચક.

પંદર તિથિ, ત્રણ કેરી, અર્ધો રૂપિયો, ઘણી મહોરો, સઘળા પુરૂષો, બધી વાતો; પાંચમો છોકરો, બીજી ચોપડી; બેવડી લીટી, ત્રમણો ભાર, સાતગણું પાણી; થોડું ઘી, ઝાઝું તેલ, સઘળી દવા. આમાં પંદર, ત્રણ, અર્ધો, ઘણી, સઘળા, બધી, પાંચમો, બીજી, બેવડી, ત્રમણો, સાતગણું, થોડું, ઝાઝું, અને સઘળી શબ્દો અનુક્રમે તિથિ, કેરી, રૂપિયો, મહોરો, પુરૂષો, વાતો, છોકરો, ચોપડી, લીટી, ભાર, પાણી, ઘી, તેલ, અને દવાની સંખ્યા બતાવે છે; માટે **સંખ્યાવાચક** વિશેષણ કહેવાય છે.

જે શબ્દો **વસ્તુ કેટલી** છે? **કેટલામી** છે? **કેટલી વખત** છે? **જથ્થામાં કેટલી** છે? એ બતાવે તે **સંખ્યાવાચક વિશેષણ.**

વસ્તુની સંખ્યા બતાવનારાં વિશેષણો સંખ્યાવાચક વિશેષણ કહેવાય છે.

ગુણવાચક.

ટાઢો ભાત, ગરમ પાણી, ગંદાં લૂગડાં, સારો છોકરો, ઊંચ પુરૂષ, લાલ પાઘડી; મોટી સ્લેટ, નાની કલમ. આમાં ટાઢો, ગરમ, ગંદાં, સારો, ઊંચ, લાલ, મોટી, અને નાની શબ્દ અનુક્રમે ભાત, પાણી, લૂગડાં, છોકરો, પુરૂષ, પાઘડી, સ્લેટ, અને કલમનો ગુણ બતાવે છે, માટે તે **ગુણવાચક** વિશેષણ કહેવાય છે.

જે શબ્દો વસ્તુ **કેવી** છે? **કેવડી** છે? એ બતાવે તે **ગુણવાચક** વિશેષણ.

વસ્તુનો ગુણ બતાવનારાં વિશેષણો ગુણવાચક વિશેષણ કહેવાય છે.

વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ.

જે સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય, તે જે જાતનું સર્વનામ, તે જાતનું વિશેષણ કહેવાય છે, પણ અનિશ્ચિત સર્વનામ સંખ્યા બતાવનાર હઈ તેનું પદચ્છેદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ કરાવવું. જેમ, **આ** ગાય આવી (**દર્શકવિશેષણ**), **શી** વલે થાત ? (**પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ**), **હરકોઈ** માણસ આવે (**સંખ્યાવાચક વિશેષણ**), **જેવું** કાર્ય તેવું ફળ (**સંબંધી વિશેષણ**).

વિકારી વિશેષણ.

રાતો ઘોડો, રાતી ઘોડી, રાતું ઘોડું; ધોળો બગલો, ધોળી બગલી, ધોળું બગલું; મોટો છોકરો, મોટી છોકરી, મોટું છોકરૂં; ગંદો કૂતરો, ગંદી કૂતરી, ગંદું કૂતરૂં. આમાં વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિશેષણોમાં વિકાર–ફેરફાર–થાય છે, માટે તો **વિકારી વિશેષણ** કહેવાય છે.

જે વિશેષણોમાં તેના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિકાર

થાય છે, એટલે જેને છેડે નરજાતિમાં ઓ, નારીજાતિમાં ઇ, અને નાન્યતર જાતિમાં ઉં પ્રત્યય લાગે છે; તેને વિકારી વિશેષણ કહે છે.

અવિકારી વિશેષણ.

લાલ ઘોડો, લાલ ઘોડી, લાલ ઘોડું; લોભી છોકરો, લોભી છોકરી, લોભી છોકરું; આળસુ છોકરો, આળસુ છોકરી, આળસુ છોકરું; ધનવાન રાજા, ધનવાન સ્ત્રી, ધનવાન છોકરું. આમાં વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિશેષણોમાં વિકાર થતો નથી, માટે તે **અવિકારી વિશેષણ** કહેવાય છે.

જે વિશેષણોમાં તેના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે વિકાર થતો નથી, એટલે ત્રણે જાતિમાં એક જ રૂપે રહે છે; તેને અવિકારી વિશેષણ કહે છે.—

અકારાંત:—લાલ, સફેદ, કઠણ, બરડ, અભણ, અડીએલ, ઊંચ, નીચ, વગેરે.

ઈકારાંત:—લોભી, પાપી, ઉદ્યોગી, ઢોંગી, સ્વાર્થી, ન્યાયી, અપરાધી, વગેરે.

ઉકારાંત:—મહેનતુ, આળસુ, કૃપાળુ, દયાળુ, વિશ્વાસુ, વગેરે.

વાન કે માન પ્રત્યયવાળાં:—ધનવાન, બળવાન, બુદ્ધિમાન, મૂર્તિમાન, વગેરે.

પાઠ ૫. વિધિવાચક વિશેષણ.

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયા પૂરી કરવાને કેટલાંક વિશેષણો આવે છે. જેમ સાપ **ઝેરી** છે, મગન **મહેનતુ** હતો, છગન **ધનવાન** થયો, તે **ભિખારી** રહ્યાં, છોકરો **બહાદુર** બન્યો, વર્ષ **સારૂં** નીવડયું, અહિં વિશેષણો વિધેયના ભાગ છે, વિધિ અથવા વિધાન કહેનારાં છે (ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરનારાં છે), માટે એ **વિધિવાચક વિશેષણ** કહેવાય છે.

પાઠ ૬. વિશેષણનો ઉપયોગ.

૧. **દયાળુ** મહારાજા પધાર્યા.

૨. ભગુએ **નાના** છોકરાને રમાડયો.

૩. તેણે **જાડી** કલમે અક્ષર લખ્યા.

૪. રાજાએ **પાંચ** બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી.

૫. મગન **ભયંકર** તાવથી બચ્યો.

૬. **મોટા** પંડિતોનાં વચનો છે.

૭. હું **નાની** હોડીમાં બેઠો.

ઉપલાં વાક્યમાં દયાળુ, નાના, જાડી, પાંચ, ભયંકર, મોટા, અને નાની વિશેષણો મહારાજા, છોકરાને, કલમે, બ્રાહ્મણોને, તાવથી, પંડિતોનાં, અને હોડીમાં એ નામોના અર્થમાં વધારો કરે છે. **૧. વિશેષણ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે.**

૧. મેં **ગરમ** દૂધ પીધું—

મેં **ઘણું** ગરમ દૂધ પીધું.

૨. રામલાલ **હોશિયાર** છે—

રામલાલ **ઘણો** હોશિયાર છે.

પહેલા વાક્યમાં 'ગરમ' એ દૂધનું વિશેષણ છે. તેની પહેલાં 'ઘણું' વિશેષણ આવવાથી ગરમના અર્થમાં વધારો કરે છે; માટે 'ઘણું' એ **વિશેષણનું વિશેષણ** કહેવાય, બીજા વાક્યમાં **હોશિયાર** વિધિવાચક વિશેષણ છે, તેની પહેલાં ઘણો શબ્દ આવવાથી હોશિયારના અર્થમાં વધારો થાય છે; માટે 'ઘણો' એ **વિધિવાચક વિશેષણનું વિશેષણ** કહેવાય. **૨. વિશેષણ, વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.**

લલ્લુ **મોડો** આવ્યો—

લલ્લુ **ઘણો** મોડો આવ્યો.

'મોડો' ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે, તેની પહેલાં 'ઘણો' શબ્દ આવવાથી તેના અર્થમાં વધારો થાય છે; માટે 'ઘણો' એ **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનું વિશેષણ** કહેવાય. **૩. વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના અર્થમાં વધારો કરે છે.**

સૂચના:—વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના વિશેષણનું પદચ્છેદ **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** કરવું. ઘણું ગરમ, ઘણો હોશિયાર, ઘણો મોડો, એમાં ઘણું, ઘણો, ઘણો, ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે.

પાઠ ૭ નામયોગી અવ્યય.

૧. છોકરો ઝાડ પર ચડયો.

૨. સોમવતી અમાસે હિંદુ સ્ત્રીઓ પીપળાની આસપાસ ફેરા ફરે છે.

૩. ગંગા ઘર તરફ ગઈ.

૪. ભગુ મારી અગાઉ આવ્યો.

૫. લલ્લુ ભગુની પાછળ પડી ગયો.

૬. હું તેને વાસ્તે અમદાવાદ ગયો.

પહેલા વાક્યમાં 'ઝાડ પર' શબ્દસમૂહ ચઢવાની ક્રિયાનું **સ્થળ** બતાવે છે, બીજા વાક્યમાં 'પીપળાની આસપાસ' એ શબ્દસમૂહ ફરવાની ક્રિયાનું **સ્થળ** બતાવે છે, ત્રીજા વાક્યમાં 'ઘર તરફ' શબ્દસમૂહ જવાની ક્રિયાની **દિશા** બતાવે છે, ચોથા વાક્યમાં 'મારી અગાઉ' આવવાની ક્રિયાનો **વખત** બતાવે છે, પાંચમા વાક્યમાં 'ભગુની પાછળ' શબ્દસમૂહ પડી જવાની ક્રિયાનો **વખત** બતાવે છે, છઠ્ઠા વાક્યમાં 'તેને વાસ્તે' શબ્દસમૂહ જવાની ક્રિયાનો **હેતુ** સમજાવે છે. આ બધા શબ્દસમૂહો ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે વાક્ય પૃથક્કરણમાં **ક્રિયાવર્ધકના** ખાનામાં આવે.

વરઘોડો દહેરા પાસે છે, ગાંસડી માથા ઉપર છે. આ વાક્યોમાં

દહેરા પાસે, અને માથા ઉપર શબ્દસમૂહો અપૂર્ણ વિધેયવાચક ક્રિયાપદોનું **સ્થળ** બતાવે છે; માટે તે વાક્યપૃથક્કરણમાં ક્રિયાવર્ધકના ખાનામાં ન આવે, પણ **ક્રિયાપૂરકના** ખાનામાં આવે.

આ બધા શબ્દસમૂહોમાં પર, આસપાસ, તરફ, અગાઉ, પાછળ, વાસ્તે, પાસે, ઉપર શબ્દ અવ્યયો છે, ને તે ઝાડ, પીપળાની, ઘર, મારી, ભગુની, તેને, દહેરા અને માથા શબ્દની સાથે જોડાએલા છે. આ શબ્દો નામ અથવા સર્વનામ છે, વખતે નામના અર્થમાં વપરાતા બીજા શબ્દો હોય છે. આવા અવ્યયો **નામની સાથે** જોડાય છે, માટે તેમને **નામયોગી** અવ્યય કહે છે.

જે અવ્યયો નામની સાથે જોડાએલા હોય છે, તેને નામયોગી અવ્યય કહે છે.

ઉપરનાં વાક્યો તપાસવાથી માલમ પડશે કે નામયોગી અવ્યય જે નામ સાથે જોડાએલા હોય છે, તે નામને **ના, ની, ને** પ્રત્યય લાગેલા હોય છે, અથવા તેનો અધ્યાહાર હોય છે.

જેની પહેલાં 'ના' આવે એવા:—કરતાં, વડે, વિના, વિણ, વણ, સિવાય, વગર, સહિત, સમેત, સોત, સુદ્ધાં, સંબંધી, સુધી, વગેરે.

જેની પહેલાં 'ની' આવે એવા:—અગાઉ, અગાડી, આગળ, આસપાસ, આરપાર, કને, તળે, નીચે, ઉપર, પાછળ, સામે, સાથે, માંહે, મોઝાર, પહેલાં, વતી, વતે, મારફતે, વગેરે.

જેની પહેલાં 'ને' આવે એવા:—અર્થે, કાજે, કારણે, બદલે, સાટે, માટે, લીધે, વિષે, સારૂ.

કરીને નામયોગીની પહેલાં એ પ્રત્યય આવે છે, કે વખતે પ્રત્યય નથી આવતો. જેમ, **છરીએ** કરીને, **તેણે** કરીને, **મગન** કરીને (નામે).

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—ઘણાખરા ઠેકાણું ને વખત

બતાવનાર નામયોગી અવ્યય ક્રિયાવિશેષણુ અવ્યય તરીકે વપરાય છે. માટે જ્યારે તે અવ્યયો નામની સાથે આવેલા હોય ત્યાં તેનું પદચ્છેદ નામયોગી અવ્યય કરવું, અને નામની સાથે ન આવતાં માત્ર ક્રિયાનો વખત કે ઠેકાણું બતાવે ત્યાં ક્રિયાવિશેષણુ અવ્યય કહેવાય. જેમ, હું તેની **પાછળ** આવ્યો (નામયોગી અવ્યય), હું **પાછળ** આવ્યો (ક્રિયાવિશેષણુ અવ્યય), **પાછળ** બુદ્ધિ બ્રહ્મ (વિશેષણુ).

નામયોગી અવ્યય ક્રિયાવિશેષણુ અવ્યયની સાથે આવે, ત્યાં તે બંનેનું ભેગું પદચ્છેદ ક્રિયાવિશેષણુ અવ્યય કરવું. જેમ ત્યાંઆગળ, હવેપછી, ત્યાંલગણુ, અત્યારસુધી, ત્યાંસુધી, વગેરે.

પાઠ ૮. ઉભયાન્વયી અવ્યય.

૧. મગન નિશાળેથી આવ્યો **અને** તે આંક લખવા બેઠો.

૨. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે **કે** જુઠું બોલવામાં બહુ પાપ છે.

૩. છગન મને રમાડે છે **કેમકે** હું તેને રમાડું છું.

૪. લલ્લુ નિશાળે મોડો આવ્યો **માટે** મહેતાજીએ તેને શિક્ષા કરી.

૫. તમે પરીક્ષામાં પાસ થશો **તો** ઈનામ મળશે.

૬. છગન આવ્યો **પણુ** મગન ન આવ્યો.

૭. છગન **યા** મગન આવે.

૮. વર **અને** કન્યાનું સુશોભિત જોડું છે.

૯. બે **ને** બે મળી ચાર થાય.

પહેલા વાક્યમાં ‘ મગન નિશાળેથી આવ્યો ’ ને ‘ તે આંક લખવા બેઠો ’ એ બે વાક્યો **અને** અવ્યયથી જોડાએલાં છે. તેજ પ્રમાણે ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ ઠું વાક્ય **કે**, **કેમકે**, **માટે**, **તો**, અને **પણુ** અવ્યયથી જોડાએલાં છે. સાતમા વાક્યમાં **યા** અવ્યય ‘છગન’ અને ‘મગન’ શબ્દને જોડે છે, પણુ ખરી રીતે જોતાં તે બે વાક્યને જોડે

છે; કેમકે છગન યા મગન આવે તે વાક્ય છગન આવે યા મગન આવે આ બે વાક્ય સંકોચાવાથી થયેલું છે. આઠમા અને નવમા વાક્યમાં **અને** તથા **ને** અવ્યય **બે શબ્દને જ** જોડે છે.

જે અવ્યય બે વાક્યને કે બે શબ્દને જોડે છે, તેને ઉભયાન્વયી (ઉભય=બે, વાક્ય કે શબ્દ+અન્વયી=જોડનાર) **અવ્યય કહે છે.** નીચે ઉભયાન્વયી અવ્યયના દાખલા આપ્યા છે.

અને, ને, તથા; કે, જે, વળી, વળતી, હવે, પછી; કાંકે, કેમકે, કારણકે; માટે, એટલે, તેથી; જો–તો, જ્યારે–ત્યારે, નહિતો, નીકર; પણ, પરન્તુ, સામું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ; કિંવા, વા, અથવા, અગર, યાતો; વગેરે.

ઉભયાન્વયી અવ્યયના સાત પ્રકાર કરી શકાય.

(૧). **સંયદર્શક**:—અને, ને, તથા.

(૨). **વાક્યવર્ધક**:—કે, જે, વળી, હવે, પછી, ત્યારબાદ.

(૩). **કારણદર્શક**:—કેમકે, કેમજે, કાંકે, કાંજે, કારણકે, કારણજે.

(૪). **પરિણામદર્શક**:—માટે, એટલે, તેથી, એથી, તેથી કરીને, તે માટે.

(૫). **સંકેતબોધક**:—જો–તો, જોકે–તોપણ, અગરજો–તોપણ, જ્યારે–ત્યારે, જેમ–તેમ, નહિતો, નીકર.

(૬). **વિકલ્પદર્શક**:—કિંવા, અથવા, વા, અગર, કે, યાતો.

(૭). **વિરૂદ્ધાર્થદર્શક**:—પણ, પરંતુ, સામું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ.

ઉપલા સાત પ્રકારમાંના પહેલા પાંચ **સમાનાર્થદર્શક**, ને છેલ્લા બે **ભિન્નાર્થદર્શક** છે.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—પણ અને **તો** બે વાક્યને જોડવાનું કામ ન કરતાં વાક્યની અંદર આવી કોઈ શબ્દની સાથે સંબંધ રાખે, ત્યાં તેનું પદચ્છેદ માત્ર **અવ્યય** કરવું. જેમ, હું **પણ** આવીશ, તમે **તો** આવજો. **એ, બી, જ, માત્ર, ફક્ત, વળી**

એ એવાજ અવ્યય છે. ઉદાહરણ—હું **એ** આવીશ, તું **બી** આવજે, તે મારી **જ** છત્રી છે, **માત્ર** પાણી ચોકખું છે, હું **ફક્ત** દૂધ પીને રહું છું, **વળી** વધારે ખાઈશ. આ અવ્યયો જે શબ્દને લાગેલા હોય, તે શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તે શબ્દ સાથે જાય; પણ ઉભયાન્વયી અવ્યય વાક્યમાં કોઇ શબ્દ સાથે સંબંધ ન રાખતાં, બે વિચારને જોડી અલગ રહે છે, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તેમને મૂકી દેવા.

કેટલાક અવ્યય ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, અને ઉભયાન્વયી અવ્યય તરીકે વપરાય છે, માટે હંમેશાં કોઇ પણ અવ્યય શું કામ કરે છે, તે પરથી તેની જાત નક્કી કરવી. પદનો ગુણ બતાવે તો ક્રિયાવિશેષણ, નામ સાથે જોડાએલો હોય તો નામયોગી, અને વાક્યોને જોડે તો ઉભયાન્વયી અવ્યય કહેવો. ઉદાહરણ—તું **પછી** આવજે (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય), તું તેના **પછી** આવજે (નામયોગી અવ્યય), તે ગયો **પછી** આ બનાવ બન્યો (ઉભયાન્વયી અવ્યય).

પાઠ ૯. કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

અત્યારસુધી આપણે જે શબ્દોનો વિચાર ચલાવ્યો, તે વાક્યમાં એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે છે; પણ કેટલાક શબ્દો એવા છે, કે તે વાક્યમાં કોઈ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા નથી; મનમાં એકાએક હરખ થઈ જવાથી, દુઃખ લાગી આવવાથી, ગભરાટ થઈ જવાથી, નવાઇ લાગવાથી, તિરસ્કાર આવવાથી, કે બીજા કોઇ મનોવિકારથી બોલી દેવાય છે. જેમકે—

૧. આહા! શું સુંદર પક્ષી હતું!

૨. અરે! સીતા દેવીને શું થયું?

૩. હાયહાય! લોક ખાતર રામે તજ્યાં.

૪. ઓહો! શું એનું રૂપ છે!

૫. અધધધ ! આવડો મોટો નાગ !

૬. બાપરે ! હવે આપણાથી ઘરમાં કેમ જવાશે ?

આ વાક્યોમાં આહા, અરે, હાયહાય, ઓહો, અધધધ, બાપરે શબ્દો છૂટા વપરાયેલા છે, અને તે અવ્યયની જાતના છે; માટે તેમને **કેવળપ્રયોગી અવ્યય** કહે છે. આ અવ્યયને વાક્યપૃથક્કરણમાં પડતા મૂકવા.

મનમાં હરખ, શોક, ગભરાટ, નવાઇ, તિરસ્કાર, વગેરે ઉપજ્યાથી જે બોલ છૂટા બોલાય છે; તેમને કેવળપ્રયોગી અવ્યય કહે છે. જેમકે, આહા, અહા, હાશ, હાશાશ; અં, અઃ, અરે, અરેઅરે, અરેરે, ઓય, ઓયઓય, ઓયરે, હાય, હાયહાય, હાયહાયરે; ઓહો, હે, વાહ, વાહવાહ, વાહરે, વાહરેવાહ, અધધધ, ઓહોહોહો; થુઃ, ફટ, ફટફટ, ધિક્, ધિક્ધિક્, હત, છટ, છીટ, છીઃ; સાચે, ખરે, ખરેખર, ખરેખાત, ચૂપ, જોઃ, પોઇસ, બસ, ભલે, ધન્ય, ધન્યધન્ય, સાબાશ, વારૂ, વારૂવારૂ, હાઉ, હાં, સ્વસ્તિ, કલ્યાણ, જયજય, એ, કાં, બસ, બસબસ, ચૂપચૂપ, બરાબર, વગેરે.

કોઇવાર શોક, દુઃખ આદિ મનોવિકાર થઈ આવવાથી નામ, ક્રિયાપદ વગેરે પણ એવી જ રીતે બોલાઈ જાય છે. જેમકે—

નામઃ—રામરામ, શિવશિવ, હરિહરિ, બાપરે, ભાઇરે, અરે બાપ, અરેરામ, નસીબ, કપાળ, કિસ્મત, ભોગ, મોકણ.

વિશેષણઃ—શું, બેશ, ઠીક, ખબરદાર, બેવકુફ, ભલે.

ક્રિયાપદઃ—જો, જોજે, જાણ્યું, છોરહ્યું, સમજ, રો, મેર.

પાઠ ૧૦. વાક્યપૃથક્કરણ.

(અ૦ ક્રિ. સાથે ક્રિ. પૂ. શબ્દો, ને વિધેયનો વધારો નામયોગી અ.થી)

દરેક વાક્યમાં ઓછામાં ઓછાં બે વાનાં જોઇએ. ૧. જેની આપણે વાત કરતા હોઇએ તે, ૨. તેના વિષે જે વાત કરીએ તે.

પહેલાને **ઉદ્દેશ્ય** અને બીજાને **વિધેય** કહે છે. જેમ, 'છોકરો રમે છે' આ વાક્યમાં આપણે છોકરાને ઉદ્દેશીને-મનમાં લાવીને-વાત કરીએ છીએ, માટે 'છોકરો' ઉદ્દેસ્ય છે; અને છોકરા વિષે **'રમે છે'** એ કહ્યું માટે 'રમે છે' એ વિધેય (કહેવા યોગ્ય) છે. 'તું નાસ' એમાં **'તું'** ઉદ્દેસ્ય છે અને **'નાસ'** વિધેય છે. 'તું નાસ' ને બદલે 'નાસ' કહીએ છીએ, એમાં 'તું' નો અધ્યાહાર છે. આજ્ઞાર્થ વાક્યમાં ઉદ્દેસ્યનો અધ્યાહાર રહે છે. 'ઘોડો દોડતો નથી' આ વાક્યમાં **'ઘોડો'** ઉદ્દેસ્ય છે ને **'દોડતો નથી'** એ વિધેય છે, કેમકે ઘોડાને વિષે 'દોડતો નથી' એ કહ્યું છે. મગન પાઠ વાંચે છે' આ વાક્યમાં **'મગન'** ઉદ્દેસ્ય છે ને **'પાઠ વાંચે છે'** એ વિધેય છે; કેમકે મગનને વિષે 'વાંચે છે' એટલું કહ્યું નથી, પણ 'પાઠ વાંચે છે' એટલું કહ્યું છે. હંમેશાં સકર્મક ક્રિયાપદવાળાં વાક્યમાં કર્મ સહિત ક્રિયાપદ વિધેય થાય છે. 'છગન છે' આ વાક્યમાં **'છગન'** ઉદ્દેસ્ય ને **'છે'** વિધેય છે, કેમકે તે છગનનું અસ્તિત્વ બતાવે છે. 'છગન હોશિયાર છે' આ વાક્ય **'છગન** ઉદ્દેસ્ય ને **'હોશિયાર છે'** વિધેય છે, કેમકે છગનને વિષે તેના અસ્તિત્વનું કહેવું તે નથી' પણ 'હોશિયાર છે' એ કહેવું છે; માટે 'હોશિયાર છે' એ વિધેય છે. મગન મહેનતુ હતો, ત્રિકમલાલ શિરસ્તેદાર થયા, રામસિંહ ઠાકોર બન્યો, તે ભિખારી રહ્યાં, છોકરો મૂર્ખ નીવડયો, આ વાક્યોમાં મગન, ત્રિકમલાલ, રામસિંહ, તે, અને છોકરો ઉદ્દેસ્ય છે; અને મહેનતુ હતો, શિરસ્તેદાર થયા, ઠાકોર બન્યો, ભિખારી રહ્યાં, અને મૂર્ખ નીવડયો એ વિધેય છે. **હોવું, થવું, બનવું, રહેવું, નીવડવું** વગેરે અકર્મક ક્રિયાપદો પૂર્ણ વિધેયવાચક નથી, એટલે જેટલું કહેવા યોગ્ય તેટલું બધું નહિ દર્શાવનારાં છે. તેની સાથે કેટલાક શબ્દો આવે, ત્યારે તે પૂર્ણ વિધેયવાચક થાય છે; માટે આવાં ક્રિયાપદો પૂરક શબ્દ સહિત વિધેય થાય છે.

જે વાક્ય માત્ર ઉદ્દેશ્ય ને વિધેય બે પદનાં જ બનેલાં હોય, અને તેમાં પૂરક શબ્દ સિવાય બીજા શબ્દ આવેલ ન હોય; તેને **મૂળવાક્ય** કહે છે.

મૂળ વાક્યની પૃથક્કૃતિમાં મુખ્ય બે ભાગ પાડવા. ૧. **ઉદ્દેશ્ય**, ૨. **વિધેય.** વિધેયમાં બે પેટા ભાગ પાડવા. ૧. **ક્રિયાપદ.** ૨. **ક્રિયાપૂરક.**

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરકનો વધારો **વિશેષણથી**, અને વિધેયનો વધારો **ક્રિયાવિશેષણથી** થાય છે. જેમ, **તે** વાઘે **કેટલાંએક** બકરાં **ત્યાં** મારી નાંખ્યાં. એમાં '**તે**' એ વાઘે ઉદ્દેશ્યનું વિશેષણ છે, '**કેટલાંએક**' એ બકરાં ક્રિયાપૂરક શબ્દનું વિશેષણ છે, અને '**ત્યાં**' ક્રિયાવિશેષણ 'કેટલાંએક બકરાં મારી નાંખ્યાં' એ વિધેયના અર્થમાં વધારો કરે છે માટે એ **વિધેયવર્ધક** છે.

વધારેલાં વાક્યની પૃથક્કૃતિમાં મુખ્ય બે ભાગ પાડવા. **ઉદ્દેશ્યપક્ષ**, ને **વિધેયપક્ષ.** ઉદ્દેશ્યપક્ષના બે ભાગ પાડવા. ૧. **ઉદ્દેશ્ય**, ૨. **ઉદ્દેશ્યવર્ધક.** વિધેયપક્ષના બે ભાગ પાડવા, ૧. **વિધેય**, ૨. **વિધેય-વર્ધક.** વિધેયના બે પેટા ભાગ પાડવા. ૧. **ક્રિયાપદ**, ૨. **ક્રિયાપૂરક.**

કેટલાંક ક્રિયાપદને બે કર્મ હોય છે. **પ્રધાનકર્મ** અને **ગૌણ-કર્મ.** જેમ, મેં **તેને વાત** કહી. એમાં '**તેને**' ગૌણકર્મ અને '**વાત**' પ્રધાનકર્મ છે. દ્વિકર્મી ક્રિયાપદો બે કર્મ સાથે વિધેયવાચક થાય છે. પૃથક્કરણમાં બંને કર્મ ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં મૂકાય.

નામયોગી અવ્યય સાથેનાં નામ, સર્વનામ, અને વિશેષણથી વિધેયનો વધારો થાય છે. જેમ, **અકબર પછી** ઔરંગજેબ પાદશાહ થયો (કાળ), **તેની પાસે** બેસીશ (સ્થળ), તમે આ કામ **ગરીબને વાસ્તે** કરો (હેતુ).

કેવળ પ્રયોગી અવ્યય વાક્યમાં કોઇ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા નથી, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તેમને પડતા મૂકવા.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાકયોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી બતાવ્યું છે.

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્યપક્ષ.		વિધેયપક્ષ.		
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય વર્ધક.	વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
			ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
૧. ફીકાભાઇ વકીલ છે.	ફીકાભાઇ.		છે.	વકીલ.	
૨. તે રાજા થયો.	તે.		થયો.	રાજા.	
૩. છગન નોકર રહ્યો.	છગન.		રહ્યો.	નોકર.	
૪. તે ડાહ્યો થયો.	તે.		થયો.	ડાહ્યો.	
૫. મગન ઘણો મહેનતુ હતો.	મગન.		હતો.	ઘણો મહેનતુ.	
૬. સાપ દરમાં છે.	સાપ.		છે.	દરમાં.	
૭. તે ત્યાં નથી.	તે.		નથી.	ત્યાં.	
૮. આ વાત તમને કોણે કહી?	કોણે.		કહી.	આ વાત (પ્રધાનકર્મ)—તમને(ગૌણકર્મ).	
૯. તું તેને લીધે અમદાવાદ ગયો.	તું.		ગયો.		અમદાવાદ (સ્થળ). તેને લીધે (હેતુ).
૧૦. સોમવતી અમાસે હિંદુ સ્ત્રીઓ પીપળાની આસ-પાસ ફેરા ફરે છે.	સ્ત્રીઓ.	હિંદુ.	ફરે છે.	ફેરા.	સોમવતી અમાસે (કાળ). પીપળાની આસપાસ (સ્થળ).
૧૧. બાપરે! હવે હું ઘરમાં કેમ જઈ શકીશ?	હું.		જઈ શકીશ.		હવે (કાળ), ઘરમાં (સ્થળ), કેમ (રીત).

પાઠ ૧૧. પદચ્છેદ.

(શબ્દના પાંચે વર્ગ તથા તેમના પ્રકારો.)

એજ જ્ઞાની વાલ્મિકીની પાસે બીજા મુનિઓ જ્ઞાન મેળવવાને માટે આવે છે, તો પછી તમારે આટલા લાંબા પ્રવાસનો શ્રમ કેમ વેઠવો પડયો ?

એ:—દર્શક વિશેષણ. વિશેષ્ય વાલ્મિકીની.

જ:—અવ્યય. 'એ'ના અર્થમાં વધારો કરે છે.

જ્ઞાની:—ગુણવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય વાલ્મિકીની.

વાલ્મિકીની:—વિશેષ નામ.

પાસે:—નામયોગી અવ્યય. વાલ્મિકીની સાથે જોડાએલો.

બીજા:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય મુનિઓ.

મુનિઓ:—સામાન્ય નામ. 'આવે છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

જ્ઞાન:—ભાવવાચક નામ.

મેળવવાને:—કૃદંત. *

માટે:—નામયોગી અવ્યય. મેળવવાને સાથે જોડાએલો.

આવે છે:—કર્ત્તા મુનિઓ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

તો:—ઉભયાન્વયી અવ્યય.

પછી:—વેળા દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનો વખત.

તમારે:—બીજો પુરૂષ સર્વનામ. આત્રેયીને ઠેકાણે. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

આટલા:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. લાંબા વિશેષણનું વિશેષણ.

લાંબા:—ગુણવાચક વિશેષણ. વિશેષ્ય પ્રવાસનો.

---

* આ ધોરણમાં વાક્યની વચમાં ક્રિયાપદ આવે, તેનું પદચ્છેદ માત્ર કૃદંત કરાવવું; એ સંબંધી વિશેષ હકીકત છઠ્ઠા ધોરણમાં આવશે.

પ્રવાસનોઃ—ભાવવાચક નામ.

શ્રમઃ—ભાવવાચક નામ. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદનું કર્મ.

કેમઃ—રીત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વેઠવો પડયો ક્રિયાપદની રીત.

વેઠવો પડયોઃ—કર્ત્તા તમારે, કર્મ શ્રમ, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

હે! તેને આજે વ્યાધિ વધારે છે?

હે!—કેવળયોગી અવ્યય.

તેનેઃ—ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ—તિરાહિત માણસને ઠેકાણે.

આજેઃ—વખત દેખાડનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. છે ક્રિયાપદનો વખત.

વ્યાધિઃ—સામાન્ય નામ. છે ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

વધારેઃ—વિધિવાચક વશેષણ. વિશેષ્ય વ્યાધિ.

છેઃ—કર્ત્તા વ્યાધિ, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

પાઠ ૧૨. જાતિ.

છોકરો આવ્યો.	છોકરી આવી.	છોકરૂં આવ્યું.
ઘોડો દોડયો.	ઘોડી દોડી.	ઘોડું દોડયું.
પાડો નાઠો.	પાડી નાઠી.	પાડું નાઠું.
ચકલો ઊડયો.	ચકલી ઊડી.	ચકલું ઊડયું.
પાટડો લીધો.	પાટડી લીધી.	ઘર લીધું.
ગ્લાસ ફૂટયો.	ગોળી ફૂટી.	હાંલ્લું ફૂટયું.
રોટલો ભાંગ્યો.	સ્લેટ ભાંગી.	પુઠું ભાંગ્યું.
નકશો ફાટી ગયો.	ચોપડી ફાટી ગઇ.	અંગરખું ફાટીગયું.

ઉપલાં વાક્યોમાં છોકરો, ઘોડો, પાડો, ચકલો પ્રાણીનાં નામ છે, ને તે નરનાં છે; પાટડો, ગ્લાસ, રોટલો, નકશો એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે નરની પેઠે બોલાય તેવાં નામ છે.

છોકરી, ઘોડી, પાડી, ચકલી એ પ્રાણીનાં નામ છે, ને તે નારીનાં છે; પાટડી, ગોળી, સ્લેટ, ચોપડી એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં નામ છે.

છોકરૂં, ઘોડું, પાડું, ચકલું એ પ્રાણીનાં નામ છે; પણ તે નરનાં નામ નથી, તેમ નારીનાં નથી; નર કે નારી બેમાંથી એકનાં છે. ઘર, હાંલ્લું, પુઠું, અંગરખું એ પદાર્થનાં નામ છે, ને તે પણ નર કે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં નામ નથી.

જે નામ નરનાં હોય, કે નરની પેઠે બોલાય તેવાં હોય; તેને નર જાતિનાં—વર્ગનાં—નામ કહે છે.

જે નામ નારીનાં હોય, કે નારીની પેઠે બોલાય તેવાં હોય; તેને નારી જાતિનાં નામ કહે છે.

જે નામ નર કે નારીપણું બતાવતાં નથી, અથવા નર કે નારીની પેઠે બોલાતાં નથી; તેને નાન્યતર જાતિનાં નામ કહે છે.

નાન્યતર=(ન=નહિ+અન્યતર=બેમાંથી એક) બેમાંથી એકે નહિ, એટલે નરનારી નહિ તે.

જાતિ ઓળખવાની રીતઃ—નામને છેડે કેવો લાગે તો **નર**, **કેવી** લાગે તો **નારી**, અને કેવું લાગે તો **નાન્યતર** જાતિ જાણવી. જેમકે, છોકરો કેવો, જળો કેવી, કબાટ કેવું.*

જાતિદર્શક પ્રત્યયો×ઃ—ઘોડો, પાડો, બકરો, ચકલો, લીમડો, દેગડો, પાટલો, કુહાડો, બંગલો, ઓરડો, આ નામો નરજાતિનાં છે.

*નામના સંબંધનાં ક્રિયાપદ અને વિશેષણ પરથી પણ જાતિ માલમ પડે છે. જેમ, પાડું ઉભું છે, બળદ મોટો છે.

×પ્રત્યય=(પ્રતિ=બાજુ+અય્=જવું+અ=નાર) એક કે વધારે અક્ષરો ધાતુ કે શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેર પાડે છે તે.

આ નામોને છેડે 'ઓ' સ્વર છે. ઘણુંકરીને નરજાતિના નામને છેડે 'ઓ' સ્વર હોય છે. 'ઓ' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નરજાતિમાં હોય છે. જેમકે, વાઘ, પાઠ, પિતા, સોની, સાધુ, વગેરે.

ઘોડી, પાડી, બકરી, ચકલી, લીમડી, દેગડી, પાટલી, કુહાડી, બંગલી, ઓરડી આ નામો નારીજાતિનાં છે. આ નામને છેડે 'ઈ' સ્વર છે. ઘણું કરીને નારીજાતિના નામને છેડે 'ઈ' સ્વર હોય છે. 'ઈ' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નારીજાતિનાં છે. જેમ, લેખણ, વિદ્યા, વસ્તુ, હરડે, ઘો, વગેરે.

ઘોડું, પાડું, બકરૂં, ચકલું, પુઠું, અંગરખું, ધોતિયું, ગાડું આ નામો નાન્યતરજાતિનાં છે. આ નામોને છેડે 'ઉં' સ્વર છે. ઘણુંકરીને નાન્યતરજાતિના નામને છેડે 'ઉં' સ્વર હોય છે. 'ઉં' સિવાયના સ્વરવાળાં નામ પણ નાન્યતરજાતિમાં હોય છે. જેમ, હાટ, ઘોળકા, મોતી, તાલે, વસો, મોં, વગેરે.

કેટલાંક નરજાતિનાં નામને નારીજાતિમાં લાવવાને ઈ, આ, અણ, એણ, આણી, ણી, ડી, વગેરે પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, પુત્ર–પુત્રી, કાકો–કાકી, બાળ–બાળા, કુંભાર–કુંભારણ, જોગી–જોગણ કે જોગેણ, પટેલ–પટલાણી, ચંડાળ–ચંડાળણી, ભીલ–ભીલડી, વગેરે.

કેટલાંક નરજાતિનાં નામનાં નારીજાતિમાં જુદાં જ નામો હોય છે. જેમ, વર–વહૂ, બાપ–મા, પુરૂષ–સ્ત્રી, મરદ–ઓરત, ભાઈ–બેન, ભાઈ–ભોજાઈ, રાજા–રાણી, સસરો–સાસૂ, પાડો–ભેંસ, આખલો–ગાય, મોર–ઢેલ, ઇત્યાદિ.

કેટલાંક નામની જાતિ જુદાજુદા ભાગમાં જુદી જુદી બોલાય છે. જેમ, તપાસ, તંબાકુ, ચાલ, વગેરે નરનારી જાતિમાં બોલાય છે; દિલ્હી, સોપારી, જનોઇ, વગેરે નારી ને નાન્યતર જાતિમાં બોલાય છે, ઈત્યાદિ.

પાઠ ૧૩. વચન.

છોકરો આવ્યો—છોકરા આવ્યા. આ બે વાક્યના અર્થમાં ફેર છે. છોકરો એટલે એક છોકરો, અને છોકરા એટલે એકથી વધારે. તેવીજ રીતે ઘોડો દોડયો–ઘોડાઓ દોડયા, સસલું નાઠું–સસલાં નાઠાં, પાપડ ખાધો–પાપડો ખાધા, બકરી વેચી–બકરીઓ વેચી, લીંબુ કાપ્યું–લીંબુ કાપ્યાં. આ વાક્યોમાં ઘોડો, સસલું, પાપડ, બકરી, લીંબુ એક છે; અને ઘોડાઓ, સસલાં, પાપડો, બકરીઓ, લીંબુ એકથી વધારે છે.

કોઈ નામ બોલતાં તેમાં અર્થ એકપણાનો હોય, તો તે નામ એકવચનનું જાણવું.

કોઇ નામ બોલતાં તેમાં અર્થ એકથી વધારેપણાનો હોય, તો તે નામ બહુવચનનું જાણવું.

વચનના પ્રત્યયઃ—એકવચનનો પ્રત્યય નથી, પણ નામનું મૂળ રૂપજ વપરાય છે, બહુવચનમાં નામને ઘણું કરીને '**ઓ**' પ્રત્યય લાગે છે.

ઓકારાંત નરજાતિના નામનું બહુવચન તેને છેડે **ઓ**નો **આ** કરવાથી, કે **ઓ**નો **આ** કર્યા પછી બહુવચનનો **ઓ** પ્રત્યય ઉમેર્યાથી થાય છે. જેમ, છોકરો એનું બહુવચન **છોકરા** અથવા **છોકરાઓ.**

ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિના નામનું બહુવચન તેને છેડે ઉં નો **આં** કર્યાથી, અથવા ઉં નો **આં** કર્યા પછી બહુવચનનો **ઓ** પ્રત્યય ઉમેર્યાથી થાય છે. જેમ ઇંડું એનું બહુવચન **ઇંડાં** અથવા **ઇંડાંઓ.**

જે નામને છેડે અ, આ, ઇ, ઉ હોય છે તેમના બહુવચનમાં નામનું મૂળરૂપ રહે છે, કે તે પછી બહુવચનનો **ઓ** પ્રત્યય લગાડાય છે. જેમઃ—

એકવચન.	બહુવચન.
વાત.	વાત કે વાતો.
રાજા.	રાજા કે રાજાઓ.
ચોપડી.	ચોપડી કે ચોપડીઓ.
લાડુ.	લાડુ કે લાડુઓ.

ઓકારાંત નારી અને નાન્યતર જાતિના નામને બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી. બંને વચનમાં સરખાંજ રૂપ થાય છે. **જેમ,** પાંચ જળો, દશ મોં.

ટીપઃ—જ્યાં બહુવચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી હોતો, ત્યાં ક્રિયાપદ પરથી, વિશેષણ પરથી, કે વાક્યના અર્થ પરથી બહુવચન પરખાય છે. જેમ, મેં બળદ **લીધા**, ત્યાં **ચાર** ચોર છે, આ **સારા** બળદ છે, કાલે જે **આવ્યા હતા** તે આજે જશે.

એકવચનમાં રહેનાર નામોઃ—પદાર્થવાચક (મૂળ પદાર્થનાં) **નામ. જેમકે,** ઘી, ખાંડ, ગોળ, સાકર, પાણી, માટી, દેવતા, ભોંય, કપાસ, જીરૂં, હીંગ, મેથી, ખડ, ઘાસ; સોનું, રૂપું, તાંબું; **વિશેષ નામ.** જેમ, વાડીલાલ, સુરત; **ભાવવાચક નામો.** જેમકે, નીતિ, ન્યાય, લોભ, પાપ, પુણ્ય, સત્ય.

એકવચનમાં રહેનાર નામોની જુદી જુદી જાત બતાવવી હોય, તો તે નામો બહુવચનમાં વપરાય છે. જેમ, તેણે ઘાટઘાટનાં **પાણી** પીધાં, ઘીકાંટે ચાર જાતનાં **ઘી** મળે છે, મેં તે શાં **પાપ** કર્યાં હશે? (જુદા જુદા પ્રકારનાં પાપ.), કીયા જન્મનાં **વેર** વાળ્યાં. (જુદી જુદી જાતનાં વેર.)

બહુવચનમાં રહેનાર નામોઃ—ઘઉં, મગ, તલ, અડદ, સુવા, મઠ, ઇત્યાદિ ધાન્યનાં નામ, તથા સાંસા, વેવલાં, વખાણ, લાડ, ફાંફાં, ઇત્યાદિ. આ નામો તેની પાસે ક્રિયાપદ મૂકી જોવાથી બહુવચનમાં છે એમ માલમ પડશે. જેમ, ઘઉં લીધા.

માન આપતી વખતે એકવચનને બદલે બહુવચન વાપરવાની રીત છે. જેમ, શેઠજી પધાર્યા. પદચ્છેદ કરાવતી વખતે તેવા પ્રસંગમાં નામના વ્યાકરણમાં **માનાર્થે બહુવચન** કહેવરાવવું.

સર્વનામનાં જાતિવચનઃ—તે જે નામને ઠેકાણે આવ્યાં હોય, તેનાં કહેવાં.

પાઠ ૧૪. વિભક્તિ.

લલ્લુએ છીંટનો કબજો શીવડાવ્યો. આ વાક્યનો અર્થ આપણે સમજી શકીએ છીએ, એને બદલે લલ્લુ છીંટ કબજો શીવડાવ્યો, આમ બોલીએ તો તેનો અર્થ થતો નથી. લલ્લુ નામ અને શીવડાવ્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ લલ્લુને 'એ' પ્રત્યય લગાડયાથી સમજાય છે. છીંટ નામ અને કબજો નામ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ છીંટને 'નો' પ્રત્યય લગાડયાથી સમજાય છે. કબજો નામ અને શીવડાવ્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાને કબજાને કોઇ પણ પ્રત્યય લગાડવો પડયો નથી. ગોળીથી માર્યો. આ વાક્યમાં ગોળી નામ અને માર્યો ક્રિયાપદ વચ્ચેનો સંબંધ ગોળીને 'થી' પ્રત્યય લગાડયાથી સમજાય છે. ગોળી માર્યો કહીએ, તો તેનો અર્થ નથી. પિત્તળનું પવાલું. એમાં પિત્તળ નામ અને પવાલું નામ, એ બે નામ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવાને પિત્તળને 'નું' પ્રત્યય લગાડવો પડે છે. પિત્તળ પવાલું કહીએ, તો તે વચ્ચે કંઇ સંબંધ છે એમ ન કહેવાય.

વાક્યમાં નામ* અને ક્રિયાપદ વચ્ચે, અને નામ નામની વચ્ચે અનેક સંબંધ હોય છે, એ સંબંધ બતાવવાને નામનાં પ્રત્યય લાગીને, અથવા લાગ્યા વગર જે રૂપ થાય છે તેને

---

* નામવત્ શબ્દ એટલે કૃદંતનામ, સર્વનામ, તથા વિશેષ્યની જગોએ વપરાયેલું વિશેષણ પણ નામમાં ગણવું.

નામની વિભક્તિ કહે છે; અને એ પ્રત્યયોને વિભક્તિના પ્રત્યય કહે છે.

વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી.

૧. પહેલી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. અર્થ ઉપરથી માત્ર સમજાય છે, આ વિભક્તિ વડે ક્રિયાનો કરનાર એટલે **કર્ત્તા**,+ **પરિમાણ**, અને **સંબોધન** અર્થે આવેલાં નામ દેખાડાય.

કર્ત્તા:—**મગન** બોલ્યો, **દીવો** છે, **સવાર** થયું, **મનસુખ** કલમ ઘડે છે. આમાં મગન, દીવો, સવાર, અને મનસુખ પહેલી વિભક્તિમાં છે.

પરિમાણ (માપ):—લોટવામાં **ઘડો** પાણી માય છે, ગાયને **કલ્લો** ઘાસ નાંખ્યું, મેં **પાલી** ચોખા લીધા. આમાં ઘડો, કલ્લો, અને પાલી પરિમાણ અર્થે વપરાયલાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં છે.

સંબોધન (બોલાવવું):—**રામલાલ**, આમ આવ, હે **ઈશ્વર**, તું અમારાં પાપ માફ કર. આમાં રામલાલ અને ઇશ્વર સંબોધનાર્થે વપરાયલાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં છે. આ નામો વાક્યના બીજા શબ્દો જોડે કોઇ પણ જાતનો સંબંધ રાખતાં નથી.

૨. બીજી વિભક્તિ:—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. અર્થ ઉપરથી માત્ર સમજાય છે. આ વિભક્તિ વડે **કર્મ** (ક્રિયાનું કર્મ) એટલે ક્રિયાનો કર્ત્તા જે બીજી વસ્તુ પર કામ કરે છે તે દેખાડાય, તથા **સ્થળ** અને **કાળનો** સંબંધ દેખાડાય છે.

કર્મ:—ભગુએ **બોર** ખાધાં, તે **ચોપડી** વાંચે છે, તેણે **મહેનત** કરવી. આ વાક્યમાં બોર, ચોપડી, મહેનત બીજી વિભ-

---

+ કર્ત્તા એ પહેલી વિભક્તિનો અર્થ ન હોવાથી કર્ત્તાર્થે પહેલી વિભક્તિ કહેવાતી નથી, પણ **નિર્દેશ** અથ કહેવાય છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દ કહેવો તે

ક્તિમાં છે. કોઇ વખત કર્મને '**ને**' પ્રત્યય લાગે છે, તે વખતે પણ બીજી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, છગન **ઢોરને** મારે છે. મહેતાજીએ **લલ્લુને** બોલાવ્યો. આમાં ઢોરને, લલ્લુને બીજી વિભક્તિમાં છે.

સ્થળઃ—માણેકલાલ **અમદાવાદ** ગયો, નદી **બે કોશ** વાંકી છે, મગન **બે ગાઉ** ચાલ્યો. આમાં અમદાવાદ, કોશ, ગાઉ બીજી વિભક્તિમાં છે.

કાળઃ—હંમેશાં **કલાક** વાંચવું. આમાં કલાક બીજી વિભક્તિમાં છે

૩. ત્રીજી વિભક્તિઃ—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય **એ** છે. આ વિભક્તિના મુખ્ય અર્થ **કર્ત્તા** અને **કરણ** (ક્રિયા કરવાનું સાધન) છે.

કર્ત્તાઃ—**ઘોડે** લાત મારી, **ભગુએ** પાઠ વાંચ્યો, **છોકરે** વેલો કાપ્યો. આ વાક્યોમાં મારવાની ક્રિયા કરનાર ઘોડો, વાંચવાની ક્રિયા કરનાર ભગુ, અને કાપવાની ક્રિયા કરનાર છોકરો છે, માટે ઘોડે, ભગુએ, અને છોકરે કર્તાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય.

કરણઃ—સિપાઇએ વાઘને **ગોળીએ** માર્યો, ભગુએ **છરીએ** આંગળી કાપી, તેણે **કલમે** અક્ષર લખ્યા. આ વાક્યોમાં મારવાની ક્રિયા ગોળીએ, કાપવાની ક્રિયા છરીએ, અને લખવાની ક્રિયા કલમે થાય છે; માટે ગોળીએ, છરીએ, અને કલમે કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય.

તાવે માથું દુખે છે, સાકર પાંચ **રૂપિયે** મણ થશે, તે **પગે** લંગડો છે. આમાં તાવે, રૂપિયે, અને પગે ત્રીજી વિભક્તિમાં છે.

૪. ચોથી વિભક્તિઃ—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય **ને** છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **સંપ્રદાન** (આપવું) છે.

સંપ્રદાનઃ—રાજા **બ્રાહ્મણને** દાન આપે છે, મહેતાજી **છોકરાને** વિદ્યા શિખવે છે, હું **તને** વાત કહું. આ વાક્યોમાં બ્રાહ્મણને, છોકરાંને, તને શબ્દ સંપ્રદાનાર્થે ચોથી વિભક્તિમાં છે.

રાજાને બે કુંવર છે, **પાઘડીને** કસબ છે, **લલ્લુને** પેટમાં દુખે છે, **છગનને** તે ચીજ ગમે છે. આમાં રાજાને, પાઘડીને, લલ્લુને, છગનને ચોથી વિભક્તિમાં છે.

૫. પાંચમી વિભક્તિઃ—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય **થી, થકી** છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **અપાદાન** (છૂટા પડવું) છે.

અપાદાનઃ—હું **રાજકોટથી** નીકળ્યો, **માથી** દીકરી જુદી પડી, **ઝાડથી** પાંદડાં પડે છે, મગન **તાવથી** બચ્યો. આ વાક્યોમાં રાજકોટથી, માથી, ઝાડથી, અને તાવથી અપાદાનાર્થે પાંચમી વિભક્તિમાં છે.

વાઘને **ગોળીથી** માર્યો, **છગનથી** મગન મોટો છે, **ગરમીથી** પાણીની વરાળ થાય છે, બે **માસથી** માંદો છે, **વનમાળીથી** દાખલા ગણાશે. આ વાક્યોમાં ગોળીથી, છગનથી, ગરમીથી, માસથી, અને વનમાળીથી પાંચમી વિભક્તિમાં છે.

૬. છઠ્ઠી વિભક્તિઃ—આ વિભક્તિના પ્રત્યય **નો, ની, નું, ના, નાં, ને*** છે. કવિતામાં તણો, તણી, તણું; કેરો કેરી, કેરૂં વગેરે પ્રત્યયો વપરાય છે. આ વિભક્તિનો અર્થ **સંબંધ** છે. સંબંધ ઘણી જાતના હોય છે. જેમ, **રાજાનો** મહેલ, **રૂપાની** થાળી, **નદીનું** માછલું, **વિદ્વાનના** શબ્દો, **રાજાનાં** ઘોડાં, **મગનને** કાજે. આમાં રાજાનો, રૂપાની, નદીનું, વિદ્વાનનાં, રાજાનાં, મગનને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે.

ને પ્રત્યય **બીજી, ચોથી,** અને **છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી કે સાતમી** વિભક્તિમાં આવે છે. **ને** પ્રત્યયવાળું નામ શુદ્ધ કર્મ તરીકે વપરાયલું હોય તો બીજી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, મગન **ગાયને** હાંકે છે, છગન **લલ્લુને** બોલાવે છે. કોઇને કાંઇ વસ્તુ આપવામાં આવતી

---

* જેની સાથે આ વિભક્તિ સંબંધ રાખે છે, તેનાં જાતિવચન વગેરેને અનુસરીને આ પ્રત્યય ફરે છે; માટે છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણા છે.

હોય કે પહોંચતી હોય, તે નામને **ને** પ્રત્યય લાગેલો હોય તો ચોથી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, રાજા **બ્રાહ્મણને** દાન આપે છે, **લલ્લુને** ગમત પડી, **છગનને** તાવ આવ્યો. છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ જે નામ સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તે નામને ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિનો **એ** પ્રત્યય લાગે છે; ત્યારે **નો** કે **નું** પ્રત્યયનો **ને** **થઈ** જાય છે, ત્યાં છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિ જાણવી. જેમ, છગનનો હાથ **–છગનને** હાથે વીંટી છે. (છઠ્ઠી સાથે સાતમી.) **રાજાને** નોકરે કજીઓ કર્યો. (છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી).

ટીપઃ—કાજે, અર્થે, માટે, સારૂ વગેરે નામયોગી અવ્યયની પહેલાં **ને** પ્રત્યય આવે છે, તે **છઠ્ઠી વિભકિતનો** જ પ્રત્યય જાણવો. એ પ્રત્યય છઠ્ઠી સાથે ત્રીજીનો પ્રત્યય મળવાથી થયેલ છે. જેમ, તેનું કાજ–તેને કાજે; તેનો અર્થ–તેને અર્થે.

૭. **સાતમી વિભક્તિઃ**—આ વિભક્તિનો પ્રત્યય **માં** અને **એ** છે. **અધિકરણ** (સ્થળ) એ આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ છે. જેમ, **હોડીમાં** બેઠો, **પગમાં** કલ્લાં નથી, **છાપરે** ચડયો, **નદીએ** પૂર આવ્યું છે. આમાં હોડીમાં, પગમાં, છાપરે, નદીએ એ અધિકરણાર્થે સાતમી વિભક્તિમાં છે.

હું **પાંચ દિવસમાં** આવીશ, તુ **સવારમાં** આવજે, મહેલ **પાંચ વર્ષે** પૂરો થયો, **બપોરે** સુવાની ટેવ છે. આમાં દિવસમાં, સવારમાં, વર્ષે, બપોરે કાળ અર્થે સાતમી વિભક્તિમાં છે.

'એ' પ્રત્યય **ત્રીજી** ને **સાતમી** વિભક્તિમાં આવે છે. જો **'એ'** પ્રત્યયવાળું નામ **સ્થળ** કે **કાળ** બતાવે તો સાતમી વિભક્તિનું જાણવું, બીજે બધે પ્રસંગે ત્રીજી વિભક્તિનું જાણવું. જેમ, તેણે **માથે** ટોપલી ઉંચકી છે. આમાં 'માથે' કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ છે. માથે=માથાવડે.

કેટલીક વખત એક નામને બે ત્રણ વિભક્તિઓ સાથે લાગે છે. જેમ, **બાગમાંથી** એ સાતમી સાથે પાંચમી વિભક્તિ કહેવાય, **તેમાંનાએ** એ સાતમી ને છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી વિભક્તિ કહેવાય, **ઘરમાંની** એ સાતમી સાથે છઠ્ઠી વિભક્તિ કહેવાય,

પાઠ ૧૫. નામનાં રૂપાખ્યાન.

ઓકારાંત નરજાતિ—ઘોડો.

વિ.	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	ઘોડો.	ઘોડા—ઘોડાઓ.
૨.	ઘોડો, ઘોડાને.	ઘોડા, ઘોડાઓ, ઘોડાઓને.
૩.	ઘોડાએ, ઘોડે.	ઘોડાએ, ઘોડાઓએ, ઘોડે.
૪.	ઘોડાને.	ઘોડાને, ઘોડાઓને.
૫.	ઘોડાથી—થકી.	ઘોડાથી—થકી, ઘોડાઓથી—થકી.
૬.	ઘોડાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	ઘોડાનો—ની—નું—ના—નાં—ને; ઘોડાઓનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	ઘોડામાં, ઘોડે.	ઘોડામાં, ઘોડાઓમાં, ઘોડે.

ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિ—ઈંડું.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	ઈંડું.	ઇડાં, ઈંડાંઓ.
૨.	ઈંડું, ઇંડાને.	ઇડાં, ઇડાંને, ઈંડાંઓને.
૩.	ઇંડાએ, ઇંડે.	ઈંડાંએ ઇંડે, ઇડાંઓએ.
૪.	ઇંડાને.	ઈંડાંને, ઇડાંઓને.
૫.	ઇંડાથી—થકી.	ઇડાંથી—થકી, ઇડાંઓથી—થકી.
૬.	ઇંડાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	ઇડાંનો—ની—નું—ના—નાં—ને; ઇડાંઓનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	ઇંડામાં, ઇંડે.	ઇડાંમાં, ઇંડે, ઈંડાંઓમાં.

અકારાંત નરજાતિ—પગ.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	પગ.	પગ, પગો.
૨.	પગ, પગને.	પગ, પગો, પગોને.
૩.	પગે.	પગે, પગોએ.
૪.	પગને.	પગને, પગોને.
૫.	પગથી—થકી.	પગથી—થકી, પગોથી—થકી.
૬.	પગનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	પગનો—ની—નું—ના—નાં—ને; પગોનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	પગમાં, પગે.	પગમાં, પગે, પગોમાં.

આકારાંત નારીજાતિ—ગંગા.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	ગંગા.	ગંગા.
૨.	ગંગા, ગંગાને.	ગંગા, ગંગાને.
૩.	ગંગાએ.	ગંગાએ.
૪.	ગંગાને.	ગંગાને.
૫.	ગંગાથી—થકી.	ગંગાથી—થકી.
૬.	ગંગાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	ગંગાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	ગંગામાં.	ગંગામાં.

ઈકારાંત નારીજાતિ—રાણી.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	રાણી.	રાણી, રાણીઓ.
૨.	રાણી, રાણીને.	રાણી, રાણીઓ, રાણીઓને.
૩.	રાણીએ.	રાણીએ, રાણીઓએ.
૪.	રાણીને.	રાણીને, રાણીઓને.

૫.	રાણીથી–થકી.	રાણીથી–થકી, રાણીઓથી–થકી.
૬.	રાણીનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	રાણીનો–ની–નું–ના–નાં–ને; રાણીઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭,	રાણીમાં.	રાણીમાં, રાણીઓમાં.

ઉકારાંત નરજાતિ–લાડુ.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	લાડુ.	લાડુ, લાડુઓ.
૨.	લાડુ, લાડુને.	લાડુ, લાડુઓ, લાડુઓને.
૩.	લાડુએ.	લાડુએ, લાડુઓએ.
૪.	લાડુને.	લાડુને, લાડુઓને.
૫.	લાડુથી–થકી.	લાડુથી–થકી, લાડુઓથી–થકી.
૬.	લાડુનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	લાડુનો–ની–નું–ના–નાં–ને; લાડુઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	લાડુમાં.	લાડુમાં, લાડુઓમાં.

ઓકારાંત નારીજાતિ—ઘો.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	ઘો.	ઘો.
૨.	ઘો, ઘોને.	ઘો, ઘોને.
૩.	ઘોએ.	ઘોએ.
૪.	ઘોને.	ઘોને.
૫.	ઘોથી–થકી.	ઘોથી–થકી.
૬.	ઘોનો–ની–નું–ના–ના–ને.	ઘોનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ઘોમાં.	ઘોમાં.

પાઠ ૧૬. સર્વનામનાં રૂપાખ્યાન.

પહેલો પુરૂષ (હું).

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	હું.	અમે, અમો.
૨.	મને.	અમને, અમોને.
૩.	મેં, મારે.	અમે, અમોએ, અમારે.
૪.	મને, મારે.	અમને, અમોને, અમારે.
૫.	મારાથી—થકી, મજથી—થકી, મુજથી—થકી, હુંથી—થકી.	અમારાથી—થકી, અમથી—થકી, અમોથી—થકી.
૬.	મારો—રી—રૂં—રા—રાં—રે, મજ.	અમારો—રી—રૂં—રા—રાં—રે, અમ.
૭.	મારામાં, મજમાં, મુજમાં, હુંમાં.	અમારામાં, અમમાં, અમોમાં.

સૂચના:—જે રૂપ એક કરતાં વધારે વિભક્તિમાં આવે છે, તે ઠેકાણે તેની વિભક્તિ નક્કી કરવા માટે ત્યાં નામ મૂકાવવું. એ નામને જે વિભક્તિ લગાડવી પડે તે વિભક્તિ સર્વનામની જાણવી. આ ટીકા સઘળાં સર્વનામ માટે સમજવી.

અમે (છગન તથા લલ્લુ) ગયા—પહેલી વિભક્તિ.

અમે (છગન તથા લલ્લુએ) પાઠ વાંચ્યો—ત્રીજી વિભક્તિ.

મારે (લલ્લુએ) કામ કરવું-ત્રીજી વિભક્તિ.

મારે (લલ્લુને) બે હાથ છે.-ચોથી વિભક્તિ.

મારે (લલ્લુને) વાસ્તે કલમ ઘડ—છટ્ઠી વિભક્તિ.

મારે (લલ્લુને) હાથે વીંટી છે—છટ્ઠી સાથે સાતમી.

મારે (લલ્લુને) નોકરે કામ બગાડયું—છટ્ઠી સાથે ત્રીજી.

પહેલો બીજો પુરૂષ (આપણે).

વિભક્તિ.	**બહુવચન.**
૧.	આપણ, આપણે.
૨.	આપણને.
૩.	આપણે.
૪.	આપણને, આપણે.
૫.	આપણાથી–થકી.
૬.	આપણો–ણી–ણું–ણા–ણાં–ણે.
૭.	આપણામાં.

આપણે (છગન) લાડુ જમ્યા—પહેલી વિભક્તિ.

આપણે (છગને) કામ કર્યું—ત્રીજી વિભક્તિ.

આપણે (છગનને) બે ભાઈ છે—ચોથી વિભક્તિ.

આપણે (છગનને) માટે પેન લો—છટ્ઠી વિભક્તિ.

બીજો પુરૂષ (તું).

એકવચન.	**બહુવચન.**
૧. તું.	તમે, તમો.
૨. તને.	તમને, તમોને.
૩. તેં, તારે.	તમે, તમોએ, તમારે.
૪. તને, તારે.	તમને, તમોને, તમારે.
૫. તારાથી–થકી, તજથી-થકી, તુજથી–થકી, તુંથી–થકી.	તમારાથી–થકી, તમથી–થકી, તમોથી–થકી.
૬. તારો–રી–રૂં–રા–રાં-રે, તજ.	તમારો–રી–રૂં–રા–રાં–રે, તમ.
૭. તારામાં, તજમાં, તુજમાં, તુંમાં.	તમારામાં, તમમાં, તમોમાં.

સૂચના:—તમે અને **તારે** ની વિભક્તિ **અમે,** અને **મારે**ની માફક નક્કી થઈ શકે.

માનાર્થે બીજો પુરૂષ (આપ).

બહુવચન.

૧.	આપ.
૨.	આપને.
૩.	આપે.
૪.	આપને.
૫.	આપથી-થકી.
૬.	આપનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
૭.	આપમાં.

ત્રીજો પુરૂષ (તે).

એકવચન.	બહુવચન.
૧. તે.	તે, તેઓ.
૨. તેને.	તેમને, તેઓને.
૩. તેણે.	તેમણે, તેઓએ.
૪. તેને.	તેમને, તેઓને.
૫. તેથી-થકી.	તેઓથી-થકી.
૬. તેનો-ની-નું-ના-નાં-ને.	તેમનો-ની-નું-ના-નાં-ને; તેઓનો-ની-નું-ના-નાં-ને.
૭. તેમાં, તેનામાં.	તેમનામાં, તેઓમાં, તેઓનામાં.

પ્રશ્નવાચક સર્વનામ (કોણ).

વિભક્તિ.	બંને વચનમાં:
૧.	કોણ.
૨.	કોને, કેને, કોણને.
૩.	કોણે, કણે.
૪.	કોને, કેને, કોણને.

૫.	કોનાથી–થકી, કેનાથી થકી, કોણથી–થકી.
૬.	કોનો–ની–નું–ના–નાં–ને; કેનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	કોનામાં, કેનામાં, કોણમાં, કેમાં.

શો.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	શો.	શા.
૨.	શો, શાને, શેને.	શા, શાને, શેને.
૩.	શાણે, શેણે.	શાણે, શેણે.
૪.	શાને, શેને.	શાને, શેને.
૫.	શાથી, શેથી.	શાથી, શેથી.
૬.	શાનો–ની–નું–ના–નાં–ને; શેનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	શાનો–ની–નું–ના–નાં–ને; શેનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	શામાં, શેમાં.	શામાં, શેમાં.

'**શી**' નું બહુવચન '**શી**' જ થાય છે, તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી.

'**શું**' નું બહુવચન '**શાં**' થાય છે. બીજી વિભક્તિથી બંને વચનમાં તેનાં રૂપ '**શો**' નાં રૂપ પ્રમાણેજ થાય છે.

કયો—કઈ–કયું એનાં રૂપ છોકરો–છોકરી–છોકરૂં એ નામ પ્રમાણે થાય છે.

સ્વવાચક સર્વનામ (પોતે).

વિભક્તિ.	બંને વચનમાં.
૧.	પોતે.
૨.	પોતાને.
૩.	પોતે.

૪.	પોતાને.
૫.	પોતાથી–થકી.
૬.	પોતાનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	પોતામાં.

દર્શક સર્વનામ (આ).

એકવચન.	બહુવચન.
૧. આ.	આ.
૨. આ, આને.	આ, આમને.
૩. આણે.	આમણે.
૪. આને.	આમને.
૫. આથી–થકી.	આમનાથી–થકી.
૬. આનો–ની–નું–ના–નાં–ને.	આમનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭. આમાં, આનામાં.	આમનામાં.

'એ'નાં રૂપ 'તે'ના જેવાંજ થાય છે. **પેલો–પેલી–પેલું**, **ઓલ્યો–ઓલી–ઓલ્યું**નાં રૂપ છોકરો–છોકરી–છોકરૂં એ નામ પ્રમાણે થાય છે.

અનિશ્ચિત સર્વનામ (કોઇ).

વિભક્તિ.	બંને વચનમાં.
૧.	કોઈ.
૨.	કોઈ, કોઇને.
૩.	કોઇએ.
૪.	કોઇને.
૫.	કોઇથી–થકી.
૬.	કોઇનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	કોઈમાં, કોઇનામાં.

કોઈ, કાંઈ, કંઈ, કોઈક, કાંઈક, કંઈક, અમુક એમનાં રૂપ **બંને વચનમાં એક જ** રહે છે, ને હરકોઈ, હરકાંઈ, હરકંઈ, જે-કોઈ એ **એકવચનમાં જ** વપરાય છે.

બીજું, કશું, ફલાણું, કેટલુંક એ ત્રણ જાતિમાં ફરે એવાં છે. અનિશ્ચિત સર્વનામનાં રૂપ નામ પ્રમાણે થાય છે

સંબંધીસર્વનામ:—'જે' નાં રૂપ 'તે' પ્રમાણે થાય છે.

પાઠ ૧૭. વિશેષણનાં રૂપાખ્યાન.

વિશેષણ, વિશેષ્યની સાથે આવે છે, ત્યારે તેને વિભક્તિના છૂટા પ્રત્યય લાગતા નથી; પરંતુ એકલાં આવે છે, ત્યારે નામ પ્રમાણે સર્વ વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, **ભલા** છોકરાને બોલાવો, **આંધળાથી** થશે નહિ, **વહાલામાં** વિરોધ કરાવ્યો. વગેરે. **વિશેષ્યની જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ તેજ વિશેષણની જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ ગણાય છે.**

'ભલો છોકરો' નાં રૂપાખ્યાન.

	એકવચન.	બહુવચન.
૧.	ભલો છોકરો.	ભલા છોકરા, ભલા છોકરાઓ.
૨.	ભલો છોકરો. ભલા છોકરાને.	ભલા છોકરા, ભલા છોકરાઓ; ભલા છોકરાને, ભલા છોકરાઓને.
૩.	ભલા છોકરાએ. ભલે છોકરે.	ભલા છોકરાએ, ભલા છોકરાઓએ; ભલે છોકરે.
૪.	ભલા છોકરાને.	ભલા છોકરાને, ભલા છોકરાઓને.
૫.	ભલા છોકરાથી—થકી.	ભલા છોકરાથી—થકી, ભલા છોકરા-ઓથી—થકી.
૬.	ભલા છોકરાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	ભલા છોકરાનો—ની—નું—ના—નાં—ને; ભલા છોકરાઓનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	ભલા છોકરામાં.	ભલા છોકરામાં, ભલા છોકરાઓમાં.

'ભલી છોકરી' નાં રૂપાખ્યાન.

૧.	ભલી છોકરી.	ભલી છોકરી, ભલી છોકરીઓ.
૨.	ભલી છોકરી. ભલી છોકરીને.	ભલી છોકરી, ભલી છોકરીઓ; ભલી છોકરીને, ભલી છોકરીઓને.
૩.	ભલી છોકરીએ.	ભલી છોકરીએ, ભલી છોકરીઓએ.
૪.	ભલી છોકરીને.	ભલી છોકરીને, ભલી છોકરીઓને.
૫.	ભલી છોકરીથી–થકી.	ભલી છોકરીથી–થકી; ભલી છોકરીઓથી–થકી.
૬.	ભલી છોકરીનો–ની– નું–ના–નાં–ને.	ભલી છોકરીનો–ની–નું–ના–નાં–ને; ભલી છોકરીઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ભલી છોકરીમાં.	ભલી છોકરીમાં, ભલી છોકરીઓમાં.

'ભલું છોકરૂં' નાં રૂપાખ્યાન.

૧.	ભલું છોકરૂં.	ભલાં છોકરાં, ભલાં છોકરાંઓ.
૨.	ભલું છોકરૂં, ભલા છોકરાને.	ભલાં છોકરાં, ભલાં છોકરાંઓ; ભલાં છોકરાંને, ભલાં છોકરાંઓને.
૩.	ભલા છોકરાએ, ભલે છોકર.	ભલાં છોકગંએ, ભલાં છોકરાંઓએ; ભલે છોકરે.
૪.	ભલા છોકરાને.	ભલાં છોકરાંને, ભલાં છોકરાંઓને.
૫.	ભલા છોકરાથી–થકી.	ભલાં છોકરાંથી–થકી, ભલાં છોકરાં- ઓથી–થકી.
૬.	ભલા છોકરાનો–ની– નું–ના–નાં–ને.	ભલાં છોકરાંનો–ની–નું–ના–નાં–ને; ભલાં છોકરાંઓનો–ની–નું–ના–નાં–ને.
૭.	ભલા છોકરામાં.	ભલાં છોકરાંમાં, ભલાં છોકરાંઓમાં.

'સફેદ લૂગડું' નાં રૂપાખ્યાન.

૧.	સફેદ લૂગડું.	સફેદ લુગડાં, સફેદ લુગડાંઓ.
૨.	સફેદ લૂગડું, સફેદ લૂગડાને.	સફેદ લૂગડાં, સફેદ લુગડાંઓ; સફેદ લૂગડાંને, સફેદ લુગડાંઓને.

૩.	સફેદ લૂગડાએ, સફેદ લૂગડે.	સફેદ લૂગડાંએ, સફેદ લૂગડાંઓએ; સફેદ લૂગડે.
૪.	સફેદ લૂગડાને.	સફેદ લૂગડાંઓને.
૫.	સફેદ લૂગડાથી—થકી.	સફેદ લૂગડાંથી—થકી, સફેદ લૂગડાં-ઓથી—થકી.
૬.	સફેદ લૂગડાનો—ની—નું—ના—નાં—ને.	સફેદ લૂગડાંનો—ની—નું—ના—નાં—ને; સફેદ લૂગડાંઓનો—ની—નું—ના—નાં—ને.
૭.	સફેદ લૂગડામાં, સફેદ લૂગડે.	સફેદ લૂગડાંમાં, સફેદ લૂગડાંઓમાં; સફેદ લૂગડે.

'નાનો' નાં રૂપાખ્યાન.

૧. નાનો. ૨. નાનો, નાનાને. ૩. નાનાએ, નાને. ૪. નાનાને. ૫. નાનાથી—થકી. ૬. નાનાનો—ની—નું—ના—નાં—ને. ૭. નાનામાં, નાને.

પાઠ ૧૮. પદચ્છેદ.

૧. **નામના** પદચ્છેદમાં તેનો પ્રકાર કહી, જાતિ, વિભક્તિ, વચન કહેવાં. (દરેક વિભક્તિમાં તેનો મુખ્ય અર્થ કહેવરાવવો.)

૨. **સર્વનામનું** પદચ્છેદ નામ પ્રમાણે કરાવવું, પણ સર્વનામ કયા નામને ઠેકાણે છે તે કહેવરાવવું.

૩. **વિશેષણના** પદચ્છેદમાં તેનો પ્રકાર કહી, પછી તેનો વિશેષ્ય કહેવરાવી, તે પ્રમાણે જાતિ, વિભક્તિ, વચન કહેવરાવવાં.

૪. **ક્રિયાપદના** પદચ્છેદમાં પ્રથમ કર્ત્તા, કર્મ (હોય તો) કહી ક્રિયાપદની જાત કહેવરાવવી.

૫. **અવ્યયના** પદચ્છેદમાં તેની જાત કહેવરાવી, પછી તેનો વાક્યમાં સંબંધ કહેવરાવવો.

૬. સર્વનામની જાતિ જણાતી ન હોય ત્યાં સામાન્ય જાતિ કહેવી.

નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યનું પદચ્છેદ નીચે કરી આપીએ છીએ.

૧. ઉનનાં કપડાં વધારે મેલાં થાય છે.

૧. **ઉનનાં:**—સામાન્ય નામ, નાન્યતર જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૨. **કપડાં:**—સામાન્યનામ, નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન. થાય છે ' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

૩. **વધારે:**—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, મેલાં વિધિવાચક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૪. **મેલાં:**—વિધિવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કપડાં માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૫. **થાયછે:**—કર્ત્તા કપડાં, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૨. ભગુએ કહ્યું, તમારી વાત બહુ મજેની છે.

૬. **ભગુએ:**—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. કહ્યુંનો કર્ત્તા.

૭. **કહ્યું:**—કર્ત્તા ભગુએ, કર્મ આગલું વાક્ય, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૮. **તમારી:**—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્યજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન.

૯. **વાત**—સામાન્યનામ, નારીજાતિ, પહેલીનું એકવચન ' છે ' નો કર્ત્તા.

૧૦. **બહુ:**—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય મજેની માટે નારી જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૧૧. **મજેની:**—ભાવવાચક નામ, નારીજાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૧૨. **છે:**—કર્ત્તા વાત, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૩. આપણે એક કુજામાં થોડું ગરમ પાણી રેડીશું, તો તે ઠંડું થવા માંડશે.

૧૩. **આપણે:**—પહેલોબીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પહેલીનું બહુવચન. 'રેડીશું' નો કર્ત્તા.

૧૪. **એક:**—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કુજામાં માટે નરજાતી, સાતમીનું એકવચન.

૧૫. **કુજામાં:**—સામાન્યનામ, નરજાતિ, સાતમીનું એકવચન. 'રેડીશું' નું સ્થળ.

૧૬. **થોડું:**—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. ગરમ ગુણવાચક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૧૭. **ગરમ:**—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય પાણી માટે નાન્યતરજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૧૮. **પાણી:**—સામાન્યનામ, નાન્યતરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'રેડીશું' નું કર્મ.

૧૯. **રેડીશું:**—કર્ત્તા આપણે, કર્મ પાણી, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૨૦. **તો:**—ઉભયાન્વયી અવ્યય. બે વાકયને જોડે છે.

૨૧. **તે:**—ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ, પાણીને ઠેકાણે છે માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું એકવચન. 'થવા માંડશે' નો કર્ત્તા.

૨૨. **ઠંડું:**—વિધિવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય તે માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૨૩. **થવા માંડશે:**—કર્ત્તા તે, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ.

૪. મગન, તેં તારા પાઠ ઘણા સારા કર્યા.

૨૪. **મગન:**—વિશેષ નામ, નરજાતિ પહેલીનું એકવચન. (સંબોધનાર્થે.)

૨૫. **તેં**:—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, મગનને ઠેકાણે માટે નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કર્યા' નો કર્ત્તા.

૨૬. **તારા**:—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, મગનને ઠેકાણે માટે નરજાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન.

૨૭. **પાઠ**:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'કર્યા'નું કર્મ.

૨૮. **ઘણા**:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'સારા' ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૨૯. **સારા**:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'કર્યા' ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૩૦. **કર્યા**:—કર્ત્તા તેં, કર્મ પાઠ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૫. તેણે તમને હમણા કાંઇક કહ્યું.

૩૧. **તેણે**:—ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કહ્યું'નો કર્ત્તા.

૩૨. **તમને**:—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું બહુવચન. 'કહ્યું'નું ગૌણ કર્મ.

૩૩. **હમણા**:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'કહ્યું'નો કાળદર્શક.

૩૪. **કાંઇક**:—અનિશ્ચિત સર્વનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન. 'કહ્યું'નું પ્રધાન કર્મ.

૩૫. **કહ્યું**:—કર્ત્તા તેણે, કર્મ તમને કાંઇક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૬. કોણે આ આંધળાને તળાવમાંથી બહાર કાઢયો?

૩૬. **કોણે**:—પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'કાઢયો' નો કર્ત્તા.

૩૭. **આ**:—દર્શક વિશેષણ, વિશેષ્ય આંધળાને માટે નરજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૩૮. **આંધળાને**:—ગુણ વિશેષણ (નામ અર્થે), નરજાતિ, બીજીનું એકવચન. 'કાઢ્યો' નું કર્મ.

૩૯. **તળાવમાંથી**:—સામાન્ય નામ, નાન્યતરજાતિ, સાતમી સાથે પાંચમીનું એકવચન. (વિયોગ અર્થે.)

૪૦. **બહાર**:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. 'કાઢ્યો'નું સ્થળદર્શક.

૪૧. **કાઢ્યો**:—કર્ત્તા કોણે, કર્મ આંધળાને, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૭. રામલાલે જાડી કલમે અક્ષર લખ્યા.

૪૨. **રામલાલે**:—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'લખ્યા' નો કર્ત્તા.

૪૩. **જાડી**:—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કલમે માટે નારીજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન.

૪૪. **કલમે**:—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. (કરણ અર્થે.)

૪૫. **અક્ષર**:—સામાન્યનામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'લખ્યા'નું કર્મ.

૪૬. **લખ્યા**:—કર્ત્તા રામલાલે, કર્મ અક્ષર, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

૮. મેં જે પૈસા લીધા તે હું ધર્માદામાં નાખીશ.

૪૭. **મેં**:—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્યજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. 'લીધા'નો કર્ત્તા.

૪૮. **જે**:—સંબંધી વિશેષણ, વિશેષ પૈસા, માટે નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન.

૪૯. **પૈસા**:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું બહુવચન. 'લીધા'નું કર્મ.

૫૦. **લીધા**:—કર્ત્તા મેં, કર્મ પૈસા, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ.

તેટલા માટે તે વારંવાર કોઇ બીજી હકીકતની સાથે આવે છે, **અને** **જો, રખે,** અથવા **એવા અર્થના બીજા શબ્દથી** શરૂ થાય છે, અથવા **તે** શબ્દનો અધ્યાહાર હોય છે. જેમ, જો તે **આવશે** તો હું **આવીશ,** જો વરસાદ **વરસશે** તો હું નહિ **આવું, હું** **જાત** તો તે **આવત,** પરીક્ષામાં કદાચ મારી મહેનત બર **આવે,** રખે **અટકતા,** હું પુસ્તક **લખતો હોઉં,** મેં તે કામ **કર્યું હશે.** એમાં **હોઉં, હશે**માં સંશયાર્થ છે.

તે છોકરો કામ **કરે** (નિશ્ચયાર્થ છે); પણ તે છોકરો એ કામ કરે તો સારૂં ફળ મેળવે. એમાં **કરે** સંશયાર્થ છે.

આજ્ઞાર્થ—હુકમ કરવાના કામમાં આવે છે. જેમ, તું **લખ,** તમો **લખો;** તું **બેસજે,** તમે **બેસજો;** છોકરાંએ હંમેશાં નિશાળે **આવવું; જતોના, ખાતોમા, આવતા નહિ; રમશોના, દોડીશમા, ખાશો નહિ,** વગેરે.

આજ્ઞાર્થમાં હુકમ કરવા ઉપરાંત **અરજ, કાલાવાલા, પ્રાર્થના, ઉપદેશ, આશીર્વાદ,** અને **શાપ** એ અર્થનો સમાવેશ થાય છે. જેમ, મારે સારૂ જરૂર એક શાલ **લાવજો** (અરજ), ભાઇ કેશવ, મારી એક વાત તું **સાંભળ** (કાલાવાલા), હે ઇશ્વર, તેની જીંદગી **બચાવો** (પ્રાર્થના), ગરીબ માટે નિશાળો **સ્થાપો** (ઉપદેશ), તેનું ભલું **થાઓ** (આશીર્વાદ), તેનું સત્યાનાશ **જજો** (શાપ).

☞ અર્થનો નિશ્ચય કરવામાં ક્રિયાપદનાં રૂપ કરતાં તેના અર્થ પર વધારે ધ્યાન આપવું.

પાઠ ૨૨. કાળ.

કાળ:—જે વખતમાં ક્રિયા બને, તેને ક્રિયાપદના કાળ કહે છે. વખતના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે, તેથી ક્રિયાપદના કાળના પણ ત્રણ ભાગ છે. ૧. વર્ત્તમાનકાળ, ૨. ભૂતકાળ, ૩. ભવિષ્યકાળ.

વર્ત્તમાનકાળ.

ક્રિયા ચાલતી હોય, તો તેને વર્ત્તમાનકાળ કહે છે. જેમ, હું વાંચું, તે વાંચે. વર્ત્તમાનકાળનાં રૂપ નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ, અને આજ્ઞાર્થમાં વપરાય છે.

વર્ત્તમાનકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

વિભક્તિ.		બહુવચન.
૧ લો પુરૂષ.	ઉં.	ઈએ.
૨ જો પુરૂષ.	એ (ય), ઉં.	ઓ.
૩ જો પુરૂષ.	એ (ય).	એ (ય).

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૧ લો પુરૂષ.	ઉં.	ઈએ.
૨ જો પુરૂષ.	એ (ય), ઉં.	ઓ.
૩ જો પુરૂષ.	એ (ય).	એ (ય).

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૨ જો પુરૂષ.	પ્રત્યય રહિત.	ઓ.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન.* (પુરૂષભેદ નથી.)

નરજાતિ.	વો.	વા.
નારીજાતિ.	વી.	વી.
નાન્યતરજાતિ.	વું.	વાં.

ભૂતકાળ.

ક્રિયા થઈ ગઈ હોય, તો તેને ભૂતકાળ કહે છે. જેમ, મેં ચોપડી લખી. ભૂતકાળ નિશ્ચયાર્થ અને સંશયાર્થમાં વપરાય છે.

---

* આ કાળને રા. બ. હરગોવિંદદાસકૃત વ્યાકરણમાં આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય કહ્યો છે.

ભૂતકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરૂષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	યો.	યા.
નારીજાતિ.	ઈ.	ઈ, ઈઓ.
નાન્યતરજાતિ.	યું.	યાં.

નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળનો સાધારણ પ્રત્યય યો, ઈ, યું છે. પણ કેટલાંક ક્રિયાપદનાં રૂપ અનિયમિત રીતે થાય છે, તે નીચે લખ્યાં છે.

ધાતુ.	ભૂતકાળ.	ધાતુ.	ભૂતકાળ.
હો.	હોતો, હતો.	બેસ.	બેઠો.
સૂ.	સૂતો.	કર.	કર્યો, કીધો.
ખા.	ખાધો.	મર.	મર્યો, મુઓ–મુવો.
જા.	ગયો.	કહે.	કહ્યો, કીધો.
પી.	પીધો.	બી.	બીન્યો, બીધો.
લે.	લીધો.	દેખ.	દેખ્યો, દીઠો.
દે.	દીધો.	ઉપજ.	ઉપજ્યો, ઉપન્યો.
દીસ.	દીઠો.	નિપજ.	નિપજ, નિપન્યો.
નાસ.	નાઠો.	ભીજ.	ભીજ્યો, ભીન્યો.
પેસ.	પેઠો.	સંતા.	સંતાયો, સંતાણો.

ણો પ્રત્યય કવિતામાં અને કાઠિયાવાડમાં બહુ વપરાય છે, તેમાં વળી કર્ત્તરિરચના કરતાં કર્મણિ ને ભાવે રચનામાં બહુ વપરાય છે. જેમ, લખાણો, અવાણું, ૯૦.

સંશયાર્થ ભૂતકાળ:—ત્રણે પુરૂષ, ત્રણે જાતિ, ને બંને વચનમાં 'ત' પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે.

ગયા વખતમાં ક્રિયા ચાલતી હતી, એમ બતાવનાર કાળને ચાલુ ભૂતકાળ કહે છે. જેમ, આ છોકરો નિશાળે **ભણતો**, ત્યારે ચોરી કરતો, ને માર **ખાતો.**

ચાલુ ભૂતકાળ*

નિશ્ચયાર્થ. (પુરૂષભેદ નથી.)

નરજાતિ.	તો.	તા.
નારીજાતિ.	તી.	તી.
નાન્યતરજાતિ.	તું.	તાં.

ભવિષ્યકાળ.

ક્રિયા થવાની હોય, તો તેને ભવિષ્યકાળ કહે છે. જેમ, હું ચોપડી લખીશ. ભવિષ્યકાળ નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ ને આજ્ઞાર્થમાં વપરાય છે.

ભવિષ્યકાળના પ્રત્યય.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	**બહુવચન.**
૧લો પુરૂષ.	ઈશ.	ઈશું.
૨જો પુરૂષ.	શે, ઈશ.	શો.
૩જો પુરૂષ.	શે.	શે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૧લો પુરૂષ.	ઈશ.	ઈશું.
૨જો પુરૂષ.	શે, ઇશ.	શો.
૩જો પુરૂષ.	શે.	શે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

૨જો પુરૂષ.	જે.	જો.

---

* આ કાળને હોપકૃત વ્યાકરણમાં અનિયમિત ભૂતકાળ કહ્યો છે.

પાઠ ૨૩. ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન.

'પડ' મૂળ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	હું પડું.	અમે પડીએ.
બીજો પુરૂષ.	તું પડે, પડું.	તમે પડો.
ત્રીજો પુરૂષ.	તે પડે.	તેઓ પડે.

સરળતા ખાતર નિશ્ચયાર્થ **દ્વિત્વવર્ત્તમાનકાળનાં** રૂપને આ ધોરણમાં વર્ત્તમાનકાળમાં લેવરાવવાં. જેમ—

પે. પુ.	હું પડું છું.	અમે પડીએ છીએ.
બી. પુ.	તું પડે છે, પડું છું.	તમે પડો છો.
ત્રી. પુ.	તે પડે છે.	તેઓ પડે છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	(જો) હું પડું.	(જો) અમે પડીએ.
બીજો પુરૂષ.	(જો) તું પડે, પડું.	(જો) તમે પડો.
ત્રીજો પુરૂષ.	(જો) તે પડે.	(જો) તેઓ પડે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
બીજો પુરૂષ.	તું પડ.	તમે પડો.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન. (પુરૂષભેદ નથી.)—નાન્યતરજાતિ–પડવું.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાથ. (પુરૂષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પડયો.	પડયા.
નારીજાતિ.	પડી.	પડી, પડીઓ.
નાન્યતર જાતિ.	પડયું.	પડયાં.

સંશયાર્થ. પડત. એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ચાલુ ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરૂષ ભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પડતો.	પડતા.
નારીજાતિ.	પડતી.	પડતી.
નાન્યતરજાતિ.	પડતું.	પડતાં.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિ ભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	હું પડીશ.	અમે પડીશું.
બીજો પુરૂષ.	તું પડશે, પડીશ.	તમે પડશો.
ત્રીજો પુરૂષ.	તે પડશે.	તેઓ પડશે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	(જો) હું પડીશ.	(જો) અમે પડીશું.
બીજો પુરૂષ.	(જો) તું પડશે, પડીશ.	(જો) તમે પડશો.
ત્રીજો પુરૂષ.	(જો) તે પડશે.	(જો) તેઓ પડશે.

આજ્ઞાર્થ (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
બીજો પુરૂષ.	તુ પડજે.	તમે પડજો.

'પાડ' (કર્મકરૂપ) સાધિત ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	હું પાડું.	અમે પાડીએ.
બીજો પુરૂષ.	તુ પાડે, પાડું.	તમે પાડો.
ત્રીજો પુરૂષ.	તે પાડે.	તેઓ પાડે.

અથવા

પે. પુ.	હું પાડું છું.	અમે પાડીએ છીએ.
બી. પુ.	તું પાડે છે, પાડું છું.	તમે પાડો છો.
ત્રી. પુ.	તે પાડે છે.	તેઓ પાડે છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	(જો) હું પાડું.	(જો) અમે પાડીએ.
બીજો પુરૂષ.	(જો) તું પાડે, પાડું.	(જો) તમે પાડો.
ત્રીજો પુરૂષ.	(જો) તે પાડે.	(જો) તેઓ પાડે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
બીજો પુરૂષ.	તું પાડ.	તમે પાડો.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન. (પુરૂષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પાડવો.	પાડવા.

નારીજાતિ.	પાડવી.	પાડવી.
નાન્યતરજાતિ.	પાડવું	પાડવાં.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરૂષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ	પાડયો.	પાડયા.
નારીજાત.	પાડી.	પાડી.
નાન્યતરજાતિ.	પાંડયું.	પાડયાં.

સંશયાર્થ.—પાડત. એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ચાલુ ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરૂષભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
નરજાતિ.	પાડતો.	પાડતા.
નારીજાતિ.	પાડતી.	પાડતી.
નાન્યતરજાતિ.	પાડતું.	પાડતાં.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	હું પાડીશ.	અમે પાડીશું.
બીજો પુરૂષ.	તું પાડશે. પાડીશ.	તમે પાડશો.
ત્રીજો પુરૂષ.	તે પાડશે.	તેઓ પાડશે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	બહુવચન.
પહેલો પુરૂષ.	(જો) હું પાડીશ.	(જો) અમે પાડીશું.
બીજો પુરૂષ.	(જો) તું પાડશે, પાડીશ.	(જો) તમે પાડશો.
ત્રીજો હુરૂષ.	(જો) તે પાડશે.	(જો) તેઓ પાડશે.

આજ્ઞાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	**બહુવચન.**
બીજો પુરૂષ.	તું પાડજે.	તમે પાડજો.

પડાવ (પ્રેરકરૂપ), **પડાવરાવ** (દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ) સાધિત ધાતુનાં રૂપ '**પાડ**' સાધિત ધાતુ પ્રમાણેજ થાય છે.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ. —જે ક્રિયાપદને બધા કાળ લાગતા નથી, તે અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કહેવાય છે. જેમ, છે, હો, જોઇએ. ઉભો.

'**છ**' ધાતુનાં રૂપો.

વર્ત્તમાનકાળ.

નર, નારી, નાન્યતરજાતિ.

	એકવચન.	**બહુવચન.**
પહેલો પુરૂષ.	હું છું.	અમે છીએ.
બીજો પુરૂષ.	તું છે.	તમે છો.
ત્રીજો પુરૂષ.	તે છે.	તેઓ છે.

'**છ**' ધાતુનાં વર્ત્તમાનકાળ સિવાય બીજા કાળમાં રૂપ **થતાં** નથી, બીજા કાળોમાં 'છ' ને બદલે 'હો' ધાતુનાં રૂપ વપરાય છે.

'**હો**' મૂળ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન.

વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થમાં '**છ**' મૂળ ધાતુનાં રૂપ વપરાય છે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

	એકવચન.	**બહુવચન.**
પહેલો પુરૂષ.	(જો) હું હોઉં.	(જો) અમે હોઈએ.
બીજો પુરૂષ.	(જો) તું હોય, હોઉં.	(જો) તમે હો.
ત્રીજો પુરૂષ.	(જો) તે હોય.	(જો) તેઓ હોય.

અથવા.

પે. પુ. હું હોઉં છું.	અમે હોઇએ છીએ.
બી. પુ. તું હોય છે, હોઉં છું.	તમ હો છો.
ત્રી. પુ. તે હોય છે.	તેઓ હોય છે.

ભૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (પુરૂષભેદ નથી.)

	એકવચન.	**બહુવચન.**
નરજાતિ.	હતો.	હતા.
નારીજાતિ.	હતી.	હતી.
નાન્યતરજાતિ.	હતું.	હતાં.

સંશયાર્થ.—હોત. એ રૂપ બધે ઠેકાણે ચાલે છે.

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	**બહુવચન.**
પહેલો પુરૂષ. હું હોઇશ.	અમે હોઇશું.
બીજો પુરૂષ. તું હશે, હઈશ, હોઈશ.	તમે હશો.
ત્રીજો પુરૂષ. તે હશે.	તેઓ હશે.

સંશયાર્થ. (જાતિભેદ નથી.)

એકવચન.	**બહુવચન.**
પહેલો પુરૂષ. (જો) હું હોઈશ.	(જો) અમે હોઇશું.
બીજો પુરૂષ. (જો) તું હશે, હઈશ, હોઇશ.	(જો) તમે હશો.
ત્રીજો પુરૂષ. (જો) તે હશે.	(જો) તેઓ હશે.

જોઇએનાં રૂપ. ધાતુ જો.

	નિશ્ચયાર્થ.	**સંશયાર્થ.**
વર્તમાનકાળ.	જોઈએ.	જોઇએ.
ભૂતકાળ.	...	જોત (જોઇઅત).
ભવિષ્યકાળ.	જોઇશે.	જોઇશે.

ઉભ ધાતુનાં ફક્ત ભૂતકાળમાં ઉભો, ઉભી, ઉભું, ઉભા, ઉભાં; અને વિશેષ ભૂતકાળમાં ઉભેલો, ઉભેલી, ઉભેલું, ઉભેલા, ઉભેલાં એવાં રૂપ થાય છે. બીજા કાળમાં એનાં રૂપ થતાં નથી.

પાઠ ૨૪. ક્રિયાનાથ.

ક્રિયાનાથ:—ક્રિયાપદનાં જાતિવચન કે પુરૂષવચન જે શબ્દ પ્રમાણે બદલાય છે તેનું નામ ક્રિયાનાથ. જેમ, **છોકરો** આવ્યો, **છોકરી** આવી, **છોકરૂં** આવ્યું, **છોકરા** આવ્યા, **છોકરાં** આવ્યાં. આમાં આવ્યો, આવી, આવ્યું, આવ્યા, અને આવ્યાં ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ અનુક્રમે છોકરો, છોકરી, છોકરૂં, છોકરા, ને છોકરાં છે; કેમકે તેનાં જાતિવચન ક્રિયાપદને લાગેલાં છે. **હું** જાઉં છું, **અમે** જઇએ છીએ, **તું** જાય છે, **તમે** જાઓ છો, **તે** જાય છે, **તેઓ** જાય છે. આમાં જાઉં છું, જઇએ છીએ, જાય છે, જાઓ છો, જાય છે, અને જાય છે ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ અનુક્રમે હું, અમે, તું, તમે, તે, અને તેઓ છે; કેમકે તેનાં પુરૂષવચન ક્રિયાપદને લાગેલાં છે.

કર્ત્તા કર્મ એકજ જાતિવચનમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાનાથ નક્કી કરવા વિષે:—તે વખતે કર્ત્તા કર્મને બદલી જોવાં, ને જેના પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે તે ક્રિયાનાથ છે એમ જાણવું. જેમ, છોકરો. લાડુ જમતો. આ વાક્યમાં કર્ત્તા ક્રિયાનાથ છે, કેમકે છોકરાને બદલે છોકરી મૂકીએ તો છોકરી લાડુ જમતી થાય.

જ્યારે નામ ક્રિયાનાથ હોય છે, ત્યારે ક્રિયાપદ ત્રીજા પુરૂષમાં જાય છે; કેમકે સઘળાં નામ ત્રીજા પુરૂષમાં છે. જેમ, **છોકરો** જાય છે. એમાં 'જાય છે' ત્રીજા પુરૂષમાં છે. એમાં છોકરાને ઠેકાણે હું મૂકીએ, તો જાઉં છું થાય; માટે છોકરો ક્રિયાનાથ છે.

પાઠ ૨૫. પ્રયોગ.

પ્રયોગઃ—પ્રયોગ શબ્દનો અર્થ વપરાશ છે. ક્રિયાપદનો પ્રયોગ એટલે તેનું કર્ત્તાના, કર્મના, કે ભાવના (ક્રિયાના) અર્થમાં વપરાવું. આ પરથી પ્રયોગ ત્રણ છે. **કર્તરી**, ૨. **કર્મણિ**, ૩. **ભાવેપ્રયોગ.**

કર્ત્તરિપ્રયોગઃ—કર્ત્તા ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્ત્તાનાં જાતિવચન કે પુરૂષવચન ક્રિયાપદને લાગે, ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ કહેવાય છે. જેમ, હું **જાઉં છું**, તે **આવે છે**, તમે ચોપડી **લખો છો**, હું પાઠ **વાંચીશ**, તમે **જશો**, મગન વાત **કરાવે છે.** અહિં ક્રિયાપદનાં વપરાએલાં રૂપો કર્ત્તાનો બોધ કરે છે, માટે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ કહેવાય.

કર્ત્તરિ પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષેઃ—(૧). અકર્મક કે સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે કર્ત્તા ક્રિયાનાથ થઈ ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, તે જાય છે, હું પાઠ વાંચું છું, તું યશ મેળવીશ, હું દાખલા લખાવું છું, વગેરે.

(૨). અકર્મક ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્તમાનકાળ સિવાય, અને સકર્મક ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ને ભૂતકાળ સિવાય બધા કાળમાં **કર્ત્તરિ રચના***માં કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં હોય છે.

---

* **મૂળભેદ** અને **સહાભેદ** આ વ્યાકરણમાં રાખેલ નથી. જેમ કર્મક અને પ્રેરકરૂપ ભેદનો પ્રકાર નથી, પણ ધાતુનો પ્રકાર—સાધિતધાતુ—છે; તેમ મૂળભેદ અને સહાભેદ એ પણ ધાતુનો પ્રકાર છે. મૂળભેદ એ **કર્ત્તરિરચના** છે, અને સહાભેદ એ **કર્મણિ** કે **ભાવે રચના** છે. કર્ત્તરિ રચનામાં મૂળધાતુને કાળના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, હું આવું છું, તે જાય છે, તું આવજે, વગેરે. કર્મણિ કે ભાવે રચનામાં મૂળધાતુને કાળના પ્રત્યય ન લાગતાં ધાતુને છેડે 'આ' 'ક' 'વા' વધી પછી તેને કાળના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, મારાથી વાત કરાય છે, તેનાની દવા પીવાઇ; તેનાથી દોડાશે, મગનથી જવાશે; વગેરે.

કર્મણિ પ્રયોગ:—કર્મ ક્રિયાનાથ હોય, એટલે કર્મનાં જાતિવ-ચન કે પુરુષવચન ક્રિયાપદને લાગે, ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય છે. જેમ, છોકરીએ પાઠ **વાંચ્યો,** તેણે કાગળ **લખ્યો,** રાજાએ દાન **આપવું,** ગંગાએ મગનને **બોલાવ્યો,** મગુએ ગંગાને **હસાવી,** મારાથી પુસ્તક **લખાયું,** મારાથી કામ **કરાશે.** અહિં વપરાએલાં બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો કર્મનો બોધ કરે છે, માટે ક્રિયાપ-દોનો પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય.

કર્મણિ પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષે:—(૧). સકર્મક ક્રિયા-પદમાં કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે કર્મ ક્રિયાનાથ થઇ ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, તેણે સ્લેટ ફોડી, મેં ચોરને માર્યો, મેં દાખલા લખાવ્યા, વગેરે. કોઇ વખત ચોથી વિભક્તિમાં કર્ત્તા હોય છે. જેમ, અકબરને લડાઇ કરવી પડી.

(૨). કર્મણિ રચનામાં મૂળનો કર્ત્તા પાંચમી વિભક્તિમાં કર્ત્તાર્થે આવી કર્મ ક્રિયાનાથ થઈ ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, મારાથી વાત કરાય, તારાથી વાત કરાઈ,* તેનાથી વાત કરાશે; મારાથી કામ કરાવાયું. આ વખતે કર્મ પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે, કેમકે એ કર્મ ક્રિયાથી ઉક્ત–કહેવાએલું–હોય છે. કર્ત્તરિ રચનામાં જેમ હંમેશાં વાક્યમાં કર્ત્તાને ઉદ્દેશીને વાત કરાય છે, તેમ કર્મણિ

---

* ‘તારાથી વાત કરાઈ’ને બદલે તારાથી વાત બની (થઇ) કોઇક પ્રસંગે વપરાય છે, તેવે ઠેકાણે બની, થઇ અકર્મક ક્રિયાપદ છે. માટે વાત કર્ત્તા લેઇ મારાથી **કરણાર્થે પાંચમી વિભક્તિ** લેવરાવવી. તેવી જ રીતે ‘મારાથી પાઠ કરાય છે’ ને બદલે ‘મારાથી પાઠ કરવામાં આવે છે’ (બધાં કર્મણિવાચ્ય ક્રિયાપદો એમ વાપરી શકાય. લવાયું=લાવવામાં આવ્યું) વપરાય તો આવ ધાતુ અકર્મક લઇ પાંચમી વિભક્તિ કરણાર્થે લેવરાવવી, કેમકે એ ક્રિયાસિદ્ધિનું સાધન છે.

રચનામાં હંમેશાં વાક્યમાં કર્મને ઉદ્દેશીને વાત થાય છે. કર્ત્તરિ રચનામાં કર્ત્તાની, અને કર્મણિ રચનામાં કર્મની પ્રથમા વિભક્તિ **નિર્દેશવાચક** કહેવાય છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દ કહેવો તે.

(૩). સકર્મક ક્રિયાપદનો વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન અને ભૂતકાળ સિવાય બીજા કોઇ પણ કાળમાં કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી. જેમ, મેં પાઠ વાંચ્યો, તેણે કામ કરવું.

અપવાદ:—अ. કેટલાક સકર્મક ધાતુનાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા ભૂતકાળે ત્રીજી વિભક્તિમાં ન આવતાં પહેલી વિભક્તિમાં રહે છે, તેથી તેમાં ક્રિયાપદો ભૂતકાળે કર્ત્તરિપ્રયોગમાં આવે છે. ઉદાહરણ—આડ, અડક, ચૂક, જમ, પામ, બોલ, ભણ, લાવ, વળગ, શીખ, સમજ, ધાવ, બબડ, મળ, વદ, વિસર, ઇત્યાદિ. જેમ, હું વાત ચૂક્યો, છોકરો રોટલી જમ્યો.

ब. કેટલાક સકર્મક ધાતુનાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા ભૂતકાળે પહેલી અગર ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે, તેથી એમાં ક્રિયાપદનો કર્ત્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોય તો કર્ત્તરિ, ને ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય તે કર્મણિપ્રયોગ થાય. ઉદાહરણ—ઓચર, કરડ, જીત, ડશ, તજ, પરણ, ભાખ, ભૂલ, રમ, સાંખ, હાર, ઇત્યાદિ. જેમ, હું વાત ઓચર્યો (કર્ત્તરિ), સાપે ગંગાને કરડી (કર્મણિ).

ભાવેપ્રયોગ:—કર્ત્તા અથવા કર્મ ક્રિયાનાથ ન હોય પણ ક્રિયાપદનો ભાવ ક્રિયાનાથ હોય, એટલે કર્ત્તા અથવા કર્મનાં પુરૂષ, જાતિ, વચન ક્રિયાપદને ન લાગે પણ ક્રિયાપદના ભાવ (ક્રિયા)નાં પુરૂષ, જાતિ, વચન ક્રિયાપદને લાગે; ત્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ભાવે કહેવાય છે. જેમ, છોકરાથી **અવાયું** (આવવાનું કે આવવું થયું), મારાથી **અવાશે,** છોકરાએ ત્યાં **આવવું**, મારે ત્યાં **જવું**, પેટમાં **દુખે છે,** મને **ગમે છે,** તમને **ગમતું નથી.** આ બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો

પરથી કર્ત્તા કે કર્મનો બોધ થતો નથી, માત્ર ક્રિયાનો બોધ થાય છે માટે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ ભાવે કહેવાય. ક્રિયાનો ભાવ ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચનમાં હોય છે.

ભાવે પ્રયોગ ક્યારે થાય તે વિષેઃ—(૧). ભાવે રચનામાં મૂળનો કર્ત્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે, અને ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાર્થ ભાવ થઈ ક્રિયાપદ ભાવે પ્રયોગમાં આવે છે. જેમ, છોકરાથી દોડાયું, મારાથી અવાય છે.

(૨). અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે ક્રિયાપદ ભાવે પ્રયોગમાં આવે છે. તે વખતે ક્રિયાપદ વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનકાળમા હોય છે. જેમ, છોકરે આવવું. કોઈ વખત ચોથી વિભક્તિમાં કર્ત્તા હોય છે. જેમ, મગનને જવું છે, તેને તજવું પડ્યું.

(૩). કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદને કર્ત્તા હોતો નથી, ત્યારે તે **ભાવકર્તૃક** ક્રિયાપદ કહેવાય છે. એવે પ્રસંગે ક્રિયાનો ભાવ કર્ત્તા માનવામાં આવે છે. જેમ, પેટમાં **દુખે** છે, મને રાજકોટમાં **ગમે** છે, ધણીધણીઆણીને **બને છે.** આવાં ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં ભાવ કર્ત્તા કહી ભાવે પ્રયોગ કહેવો. કેટલેક પ્રસંગે આવાં ક્રિયાપદોમાં કર્ત્તા સ્પષ્ટ જણાય છે, ત્યારે પદચ્છેદમાં ભાવ કર્ત્તા કહેવાની જરૂર નથી. જેમ, પેટમાં **ગાંઠ** દુખે છે, મને આ **ચોપડી** ગમે છે, માઠો **બનાવ** બન્યો.

મનોયત્ન ૩.

નીચેનાં કર્ત્તરિ રચનાવાળાં વાક્યો **ભાવે** કે **કર્મણિ રચનામાં** લાવી બતાવ્યાં છે,

(૧). મગન દોડે છે. (મગનથી દોડાય છે.)

(૨). મગન પાઠ વાંચે છે. (મગનથી પાઠ વંચાય છે.)

(૩). મેં દવા પીધી. (મારાથી દવા પીવાઈ.)

(૪). મગન રોટલી જમ્યો, (મગનથી રોટલી જમાઇ.)

(૫). મજૂરે ઝાડ પાડયું. (મજૂરથી ઝાડ પડાયું.)
(૬). અમે આંક લખાવીએ છીએ. (અમારાથી આંક લખાવાય છે.)
(૭). તેણે ભીંત પડાવરાવી. (તેનાથી ભીંત પડાવરાવાઈ.)
(૮). છગને મનસુખને દાખલો શિખવ્યો. (છગનથી મનસુખને દાખલો શિખવાયો.)
(૯). ચંડાળે વેપારીને કપડું વેચ્યું. (ચંડાળથી વેપારીને કપડું વેચાયું.)
(૧૦). તેણે મને પાણી પાયું. (તેનાથી મને પાણી પવાયું.)

નીચેનાં ભાવે કે કર્મણિ રચનાવાળાં વાકયોને કર્તરિ રચનામાં લાવી બતાવ્યાં છે.

(૧). તેનાથી અવાશે. (તે આવશે.)
(૨). મારાથી ઝાડે ચઢાયું. (હું ઝાડે ચઢયો.)
(૩). મગનથી દાખલો ગણાય છે. (મગન દાખલો ગણે છે.)
(૪). મારાથી તેને બે બોલ બોલાયા. (હું તેને બે બોલ બોલ્યો.)
(૫). શિક્ષકથી છોકરાંને નવી ચોપડી મંડાવાઇ. (શિક્ષક છોકરાંને નવી ચોપડી મંડાવી.)
(૬) તારાથી મને ગુણ કરાયો છે. (તેં મને ગુણ કર્યો છે.)

પાઠ ૨૬. શુદ્ધ કાળનાં ક્રિયાપદોનું પદચ્છેદ.

શુદ્ધકાળના ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં પ્રથમ કર્ત્તા, કર્મ (હોય તો) કહી ક્રિયાપદની જાત, પછી ધાતુ, રૂપ (હોય તો), અર્થ, કાળ, ક્રિયાનાથ કહી તેનાં પુરૂષ, જાતિ, વચન, અને છેવટે પ્રયોગ કહેવો. ઉદાહરણ—

૧. તે છોકરો ગામ જાય.

'જાય':—કર્ત્તા તે છોકરો, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તે છોકરો' ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૨. તે ત્યાં છે.

'છે':—કર્ત્તા તે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, છ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા 'તે', ત્રીજો પુરૂષ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૩. લલ્લુ, નકશો ચીતર.

'ચીતર':—કર્ત્તા તું (અધ્યાહાર), કર્મ નકશો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ચીતર ધાતુ, આજ્ઞાર્થ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ, કર્ત્તા તું, બીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૪. માવજીએ બાવળ પાડયો.

'પાડયો'—કર્ત્તા માવજીએ, કર્મ બાવળ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, પડ ધાતુનું કર્મકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ બાવળ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૫. લલ્લુએ લખીને પુછાવ્યું.

'પુછાવ્યું':—કર્ત્તા લલ્લુએ, કર્મ પૂછવાનું (આગલું વાક્ય) માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, પૂછ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ પૂછવાનું, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૬. ભગુ ચાર આંક શીખ્યો.

'શીખ્યો':—કર્ત્તા ભગુ, કર્મ આંક માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, શીખ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા ભગુ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૭. મારાથી બેસાયું.

'બેસાયું':—કર્ત્તા મારાથી, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બેસ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૮. છોકરાંએ હંમેશાં નિશાળે આવવું.

'આવવુ':—કર્ત્તા છોકરાંએ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, આવ ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, વિધ્યર્થ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૯. તેને બનશે.

'બનશે':—કર્ત્તા ક્રિયાનો ભાવ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બન ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવેપ્રયોગ.

૧૦. તેનાથી આ હિસાબ નહિ ગણાય.

'ગણાય':—કર્ત્તા તેનાથા, કર્મ હિસાબ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ હિસાબ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૧૧. મેં ત્રણ દાખલા ગણવરાવ્યા.

'ગણાવરાવ્યા':—કર્ત્તા મેં, કર્મ દાખલા માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનુ દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ દાખલા, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, બહુવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

૧૨. તમે મને રજા આપો.

'આપો':—કર્ત્તા તમે, કર્મ રજા માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, આપ ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તમે, બીજો પુરૂષ, બહુવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૧૩. જ્યારે તમે આવશો ત્યારે હું જઈશ.

'આવશો':—કર્ત્તા તમે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, આવ ધાતુ, સંશયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તમે, બીજો પુરૂષ, બહુવચન, અકર્મક કર્તરિપ્રયોગ.

પાઠ ૨૭. વાક્યપૃથક્કરણ.

(વિભક્તિનો ઉપયોગ.)

૧. **સંબોધનાર્થે આવેલું નામ** વાક્યમાં કોઇ પણ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતું નથી, માટે વાક્યપૃથક્કરણમાં તે નામ છોડી દેવું.

૨. **છઠ્ઠી વિભક્તિવાળાં નામ** વિશેષણની પેઠે વપરાય છે, માટે તે કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઇ શકે. જેમ, **છોકરાની** સ્લેટ ફૂટી, **મારૂં** અંગરખું ફાટ્યું, તેણે **મગનની** ચોપડી ખરીદી, ચીનાઓએ **છાપવાની** કળા શોધી.

૩. **છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ** અને **વિશેષણ** એક સાથે કર્ત્તા અને ક્રિયાપૂરકનો વધારો થઇ શકે. જેમ, **ગુજરાતના મોટા** રાજાએ **કાશીના વિદ્વાન્** બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા.

૪. કર્મણિ રચનામાં દ્વિકર્મી ક્રિયાપદોનો કર્ત્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે, ગૌણકર્મ એમનું એમ કાયમ રહે છે, અને પ્રધાન-કર્મ પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, રાજાથી બ્રાહ્મણને દાન અપાય છે, મારાથી તેને વાત જણાવાઇ. આ વાક્યોનાં '**રાજાથી**' અને '**મારાથી**' કર્ત્તાર્થે પાંચમી વિભક્તિમાં છે, અને '**દાન**' તથા 'વાત' પ્રધાન કર્માર્થે પહેલી વિભક્તિમાં છે.

૫. વાક્યમાં બહુધા ઉદ્દેશ્ય જ **કર્ત્તા** હોય છે, પણ કર્મણિ રચનામાં **કર્મ** ઉદ્દેશ્ય થાય છે. સબબ વાક્યપૃથક્કરણમાં કર્ત્તાને બદલે ઉદ્દેશ્ય શબ્દ વાપરવો ઉચિત છે. જેમ, મારાથી કામ કરાયું એમાં 'કામ'ને ઉદ્દેશીનેજ વાત થાય છે માટે '**કામ**' ઉદ્દેશ્ય છે, ને 'મારાથી કરાયું' વિધેયપક્ષ છે. પૃથક્કરણમાં 'કરાયું' ક્રિયાપદના ખાનામાં ને 'મારાથી' વિધેયવર્ધકના ખાનામાં કરણાર્થે લેવાય. પદચ્છેદમાં તો 'મારાથી' કર્ત્તાર્થે પાંચમી, 'કામ' કર્માર્થે પહેલી, ને 'કરાયું' કર્મણિપ્રયોગમાં લેવાય. નમુના દાખલ કેટલાંક વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી આપીએ છીએ.

વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે કરી આપ્યું છે.

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્યપક્ષ.		વિધેયપક્ષ.		
			વિધેય.		
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય-વર્ધક.	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	વિધેયવર્ધક.
૧. મોટા ભાઈ, આ શું છે?	શું.	આ.	છે.		
૨. મારી માનું માથું દુઃખતું હતું.	માથું.	મારી માનું	દુઃખતું હતું		
૩. ગુજરાતના મોટા રાજાએ કાશીના વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા.	રાજાએ.	ગુજરાતના મોટા.	તેડાવ્યા.	કાશીના વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને.	
૪. રામલાલે જાડી કલમે અક્ષર લખ્યા.	રામલાલે.		લખ્યા.	અક્ષર.	જાડી કલમે (કરણ).
૫. મારા બાપ કાશીથી બહુ પુસ્તકો લાવ્યા.	બાપ.	મારા.	લાવ્યા.	બહુ પુસ્તકો.	કાશીથી (સ્થળ).
૬. આપણા ઘરોમાં માખી હોય છે.	માખી.		હોય છે.	આપણા ઘરોમાં.	
૭. ચંડાળથી વેપારીને કપડું વેચાણું.	કપડું.		વેચાણું.	વેપારીને.	ચંડાળથી (કરણ).
૮. તે ઝાડપરથી પડયો.	તે.		પડયો.		ઝાડપરથી (વિયોગ).

પાઠ ૨૮. સવાલો.

૧. સામાન્યનામ, વિશેષનામ, અને ભાવવાચકનામ એટલે શું ? તેના પાંચ પાંચ દાખલા આપો.

૨. ક્રિયાપદ કેટલી જાતનાં છે તેનાં નામ, ને તે ઓળખવાની રીત શી ?

૩. દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ કોને કહે છે ? તેના પાંચ દાખલા આપો.

૪. પ્રધાન અને ગૌણકર્મ કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૫. પુરૂષવાચક સર્વનામ ક્યાં ? તે ક્યા ક્યા પુરૂષમાં વપરાય છે ને શા માટે ?

૬. પ્રશ્નાર્થ, સ્વવાચક, દર્શક, અનિશ્ચિત, અને સંબંધી સર્વનામ એટલે શું ? ને તેના દાખલા આપો.

૭. ગુણવાચક અને સંખ્યાવાચક વિશેષણ કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૮. વિકારી અને અવિકારી વિશેષણ કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૯. વિધિવાચક વિશેષણો કોને કહે છે ? કયાં કયાં ક્રિયાપદોની સાથે વિધિવાચક વિશેષણો આવે છે તે ગણાવો.

૧૦. વિશેષણ કઈ કઈ જાતના શબ્દના અર્થમાં વધારો કરે છે ?

૧૧. વિશેષણનું પદચ્છેદ ક્યારે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય થાય ?

૧૨. નામયોગી અવ્યય કોને કહે છે ?

૧૩. જેની પહેલાં ના, ની, ને આવે, એવા નામયોગી અવ્ય-યના દાખલા આપો.

૧૪. ઉભયાન્વયી અવ્યય એટલે શું ? અને તેના દાખલા આપો.

૧૫. **પણ** અને **તો** વાક્યની અંદર આવે, ત્યાં તેનું પદચ્છેદ શું કરવું ? એ અર્થમાં બીજા કયા કયા અવ્યય વપરાય છે ?

૧૬. **પછી** અવ્યય કઇ કઇ જાતમાં વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૭. કેવળપ્રયોગી અવ્યય કોને કહે છે? ને તેના દાખલા આપો.

૧૮. ક્રિયાપૂરકમાં કર્મ સિવાય નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય આવે; એવાં વાક્ય બોલો ને સમજાવો.

૧૯. જાતિ કેટલી છે? કઈ કઇ? તેને ઓળખવાની રીત શી?

૨૦. જાતિના સાધારણ પ્રત્યય કયા?

૨૧. કેટલાંક નરજાતિનાં નામને નારીજાતિમાં લાવવાના પ્રત્યય કયા? ને તેના દાખલા આપો.

૨૨. વચન કેટલાં છે? એકવચન ને બહુવચન કોને કહે છે? બહુવચનનો પ્રત્યય કયો?

૨૩. કઈ જાતનાં નામ એકવચનમાં રહે છે? ને તેના પાંચ પાંચ દાખલા આપો.

૨૪. બહુવચનમાં રહેનાર કેટલાંક નામ આપો.

૨૫. વિભક્તિ એટલે શું? તે કેટલી છે? દરેક વિભક્તિના પ્રત્યય કયા?

૨૬. દરેક વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ કયો?

૨૭. પહેલી ને બીજી વિભક્તિ શી રીતે ઓળખવી?

૨૮. **ને** તથા **એ** પ્રત્યય કઈ કઈ વિભક્તિમાં આવે છે ને તે કેમ ઓળખાય?

૨૯. સર્વનામનાં જાતિવચન શા પ્રમાણે કહેવાં?

૩૦. અમે, મારે, અમારે, આપણે, તમે, તારે, તમારે, તે, પોતે, કોને, કઇ કઇ વિભક્તિ ને વચનમાં આવે છે ને કેમ ઓળખાય?

૩૧. વિશેષણને વિભક્તિના પ્રત્યય ક્યારે લાગે ને ક્યારે ન લાગે?

૩૨. છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણા કેમ છે?

૩૩. ધાતુ એટલે શું ? ને તેને ઓળખવાની રીત કઇ ?

૩૪. કર્મક અને પ્રેરકરૂપ એટલે શું ? પ્રેરકરૂપ શી રીતે બને ? ખા ધાતુનું દ્વિત્વ પ્રેરકરૂપ શું ?

૩૫. અર્થ કેટલા છે ? કયા કયા ? દરેકના બબ્બે દાખલા આપો.

૩૬. મુખ્ય કાળ કયા ? તેના પ્રત્યય કયા ? દરેક મુખ્ય કાળ કયા કયા અર્થમાં વપરાય છે ?

૩૭. વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન અને ચાલુ ભૂતકાળના પ્રત્યય કયા ?

૩૮. ક્રિયાનાથ એટલે શું ?

૩૯. ક ્ ા કર્મ એકજ જાતિવચનમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાનાથ શી રીતે નક્કી કરાય ?

૪૦. પ્રયોગ એટલે શું ?

૪૧. કર્ત્તરિ. કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ ક્યારે થાય ?

૪૨. અકર્મક અને સકર્મક ક્રિયાપદ કયા કયા પ્રયોગમાં આવે?

૪૩. સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાળે કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં આવે, એવાં પાંચ વાક્ય બનાવો.

૪૪. સકર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાળે કર્ત્તરિ તથા કર્મણિ પ્રયોગમાં આવે, એવાં ત્રણ ત્રણ વાક્ય બનાવો.

૪૫. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય કોને કહે છે ?

૪૬. સકર્મક કર્ત્તરિરચનાવાળાં વાક્યોને કર્મણિરચનામાં લાવવાનો નિયમ દાખલા સાથે આપો.

ભાગ ત્રીજો. ધોરણ છઠ્ઠા માટે.

આ ધોરણમાં "વ્યાકરણ—વાક્યવિન્યાસ અને શબ્દોની સાદી બાંધણી સાથે પૂરું." આટલું શિખવવાનું છે, તે નીચેને ક્રમે શિખવવું.

પાઠ ૧. કૃદંત.

૧. આ છોકરાનું વાંચવું ઠીક છે.

૨. તેને ખાવું ગમે છે.

૩. આ દુનિયામાં સાચું બોલનારા થોડા છે.

૪. દોડતો ઘોડો પડયો.

૫. લખી વાત મિથ્યા ન થાય.

૬. ખાધેલું અન્ન પચ્યું નહિ.

૭. આ ઘણું સુંદર ગાયન ગાનારી બાઈ જાય છે.

૮. હું મુંબઈ જવાનો છું.

૯. આ છોકરો ચોપડો લખીને જતો રહ્યો.

૧૦. છોકરાં ગેડીદડે રમીને થાકયાં.

પહેલા વાકયમાં 'વાંચવું' શબ્દ 'છે' ક્રિયાપદનો કર્તા છે, બીજા વાકયમાં 'ખાવું' શબ્દ 'ગમે છે' ક્રિયાપદનો કર્તા છે, અને ત્રીજા વાકયમાં 'બોલનારા' શબ્દ 'છે' ક્રિયાપદનો કર્તા છે. વાંચવું, ખાવું અને બોલનારા શબ્દમાં ક્રિયા સાથે નામનો અર્થ રહેલ છે.

ચોથા વાકયમાં 'દોડતો' શબ્દ ઘોડાનું, પાંચમા વાક્યમાં 'લખી' શબ્દ વાતનું, છઠ્ઠા વાકયમાં 'ખાધેલું' શબ્દ અન્નનું, ને સાતમા વાકયમાં 'ગાનારી' શબ્દ બાઈનું વિશેષણ છે, એ શબ્દોમાં ક્રિયા સાથે વિશેષણનો અર્થ રહેલો છે. આઠમા વાકયમાં 'જવાનો' શબ્દ 'છું' ક્રિયાપદનું પૂરક છે. એ વિધિવાચક વિશેષણ છે, એમાં ક્રિયા સાથે વિશેષણનો અર્થ રહેલો છે.

નવમા વાક્યમાં 'લખીને' શબ્દ 'જતો રહ્યો' ક્રિયાપદનું ક્રિયાવિશેષણ છે, એટલે એમાં ક્રિયા સાથે અવ્યયનો અર્થ રહેલો છે; તેમજ દશમા વાક્યમાં 'રમીને' શબ્દમાં ક્રિયા સાથે અવ્યયનો અર્થ રહેલો છે.

જે શબ્દમાં ક્રિયા સાથે નામ, વિશેષણ, કે અવ્યયનો અર્થ રહેલો હોય તેને કૃદંત કહે છે.

કૃદંત અને ક્રિયાપદમાં ફેર એટલોજ કે ક્રિયાપદથી વાક્ય બને પણ કૃદંતથી ન બને; તોપણ ક્રિયાપદને જેમ કર્મ, ક્રિયાવિશેષણ, કે ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાતાં નામ લાગે છે, તેમ કૃદંતને પણ લાગે છે. ઉપલાં વાક્યમાં તે આપણે તપાસીએ.

પહેલા વાક્યમાં 'વાંચવું' કૃદંતનામનો વધારો 'આ છોકરાનું' શબ્દથી થયેલ છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'બોલનારા' કૃદંતનામનો વધારો 'સાચું' ક્રિયાવિશેષણથી થયેલ છે. સાતમા વાક્યમાં 'ગાનારી' કૃદંતવિશેષણનું 'ગાયન' કર્મ છે, 'સુંદર' 'ગાયન'નું વિશેષણ છે, 'ઘણું' 'સુંદર'નું વિશેષણ છે, 'ઘણું સુંદર ગાયન ગાનારી' આ શબ્દસમૂહ કર્ત્તા 'બાઈ'નો વધારો છે. આઠમા વાક્યમાં 'મુંબઈ' શબ્દ 'જવાનો' કૃદંત વિશેષણનું સ્થળ બતાવે છે. નવમા વાક્યમાં 'ચોપડો' શબ્દ 'લખીને' કૃદંત અવ્યયનું કર્મ છે, 'ચોપડો લખીને' શબ્દસમૂહ કાળદર્શક વિધેયવર્ધક છે. દશમા વાક્યમાં 'ગેડીદડે' શબ્દ 'રમીને' કૃદંતઅવ્યયનો વધારો (નામથી થયેલ) છે, 'ગેડીદડે રમીને' શબ્દસમૂહ કારણદર્શક વિધેયવર્ધક છે.

કાળ પ્રમાણે કૃદંતના પ્રકાર.

(૧). **વર્ત્તમાનકૃદંતઃ**—ખાતો, ખાતી, ખાતું.
(૨). **ભૂતકૃદંતઃ**—ખાધો, ખાધી, ખાધું.
(૩). **ભવિષ્યકૃદંતઃ**—ખાવાનો, ખાવાની, ખાવાનું.
(૪). **વિશેષભૂતકૃદંતઃ**—ખાધેલો, ખાધેલી, ખાધેલું, ખાધેલ.

} **વિશેષણ.**

(૫). **સામાન્યકૃદંત:**—ખાવો, ખાવી, ખાવું.		
(૬). **કર્તૃવાચકકૃદંત:**—ખાનારો, ખાનારી, ખા-નારૂં, ખાનાર.		**નામ.**
(૭) **સંબંધક ભૂતકૃદંત:**—ખાઈ, ખાઈને.		**અવ્યય.**

વર્ત્તમાન કૃદંત ચાલતો, ભૂતકૃદંત ગયો, અને ભવિષ્યકૃદંત આવવાનો વખત બતાવે છે. વિશેષભૂતકૃદંત ક્રિયા ઘણા વખત પહેલાંની થઇ ચૂકેલી છે એમ બતાવે છે. સામાન્યરૂપ કૃદંતના રૂપ પરથી ચોકસ કાળ જણાતો નથી. કર્તૃવાચક કૃદંત કર્ત્તાના અર્થમાં વપરાય છે. 'ખાઇને જઇશં એ રૂપ 'ખાઇશ અને જઇશ' નું ટુંકું છે. 'ખાઇને' કૃદંત, ખાવાની અને જવાની ક્રિયાને સાંધે છે, માટે એને 'સંબંધક ભૂતકૃદંત' કહે છે. 'ખાઇને' એનો અર્થ 'ખાધા પછી' એવો થાય છે.

કૃદંત નામ.

ધાતુ પર સામાન્ય કૃદંતના પ્રત્યય વો, વી, વું; અને કર્તૃવાચક કૃદંતના પ્રત્યય નારો, નારી, નારૂં, નાર લગાડવાથી **કૃદંત નામ** બને છે. જેમ, કર ધાતુ પરથી કરવો, કરવી, કરવું; કરનારો, કરનારી, કરનારૂં ને કરનાર.

કૃદંત નામને જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, કરવું, કરવા, કરવાને, કરનારનું, ઈત્યાદિ.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧) વો, વી, વું, પ્રત્યયથી કૃદંતનામ તથા ક્રિયાપદ બને છે. જો વાક્યને છેડે આવે તો ક્રિયાપદ, ને અંદર આવે તો કૃદંત નામ. જેમ, તેનું **વાંચવું** સારૂં નથી (કૃદંત નામ), હંમેશાં વહેલાં ઊઠીને **વાંચવું** (ક્રિયાપદ).

(૨). વો, વી, વું પ્રત્યયવાળાં કૃદંતનામ જ્યારે પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે તેને તેના ક્રિયાનાથનાં જાતિવચન લાગે છે. જેમ, ચોપડી **લખવી** સારી છે, પણ જ્યારે પહેલી સિવાય બીજી હરકોઈ વિભક્તિમાં હોય છે, ત્યારે તે નાન્યતરજાતિના એકવચનમાં છે, જેમ, ગંગા ચોપડી **લખવા** બેઠી.

(૩). વો, વી, વું પ્રત્યયવાળાં કૃદંતનામને છઠ્ઠી વિભક્તિનો **ને** પ્રત્યય ઘણી વખત અધ્યાહાર રહે છે. જેમ, તે પાણી **પીવા** ગયો (પીવાને સારૂ).

કાજે, માટે, લીધે, અર્થે, સારૂ શબ્દો જે નામ સાથે જોડાયા હોય, તે નામ ખરૂં જોઈએ તો ચોથી વિભક્તિમાં છે; પણ કાજે, માટે વગેરે અવ્યયો નામયોગી છે, તેથી જે નામને તે અવ્યયો લાગેલા હોય, તે નામ **છઠ્ઠી** વિભક્તિમાં લેવાય છે. ‘ પીવાને સારૂ ’ એમાં ‘ પીવાને ’ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે. ને ‘સારૂ’ નામયોગી અવ્યય છે, પણ ‘પીવાને સારૂ’ શબ્દ સમુદાય તો **ચોથી** વિભક્તિમાંજ લેવાય. ‘પીવાને સારૂ ને બદલે ‘પીવા’ અગર ‘પીવાને’ વપરાય, ને ‘સારૂં’ નામયોગીનો અધ્યાહાર હોય; તો ‘પીવાને’ **ચોથી** વિભક્તિમાં લેવાય.

૪. કર્ત્તૃવાચક કૃદંત પછી વિશેષ્ય આવેલો હોય, તો તેનું પદચ્છેદ કૃદંત વિશેષણ કરવું. જેમ માબાપનું કહ્યું ન **માનનારાં** બાળક દુખી થાય છે. કર્ત્તૃવાચક કૃદંત વાક્યને છેડે આવે તો તેનું પદચ્છેદ ક્રિયાપદ થાય. જેમ, હું તો ત્યાં **જનારો** (ભવિષ્યકાળાર્થે).

(૫). કૃદંત નામમાં જ્યારે ક્રિયાનો અર્થ ન જણાય, ત્યારે તેને ફક્ત નામ કહેવાં. જેમ, માર, રહેણી, ભણતર, દળામણ, ખાનપાન, મરણ, ઘેરા, ચરાઈ, ઇત્યાદિ.

કૃદંત વિશેષણ.

ધાતુ પર વર્ત્તમાન કૃદંતના પ્રત્યય તો, તી, તું; ભૂતકૃદંતના

પ્રત્યય યો, ઈ, યું; ભવિષ્ય કૃદંતના પ્રત્યય વાનો, વાની, વાનું; અને વિશેષભૂત કૃદંતના પ્રત્યય એલો, એલી, એલું, એલ લગાડવાથી **કૃદંત વિશેષણ** બને છે. જેમ, કર ધાતુ પરથી કરતો, કરતી, કરતું; કર્યો, કરી, કર્યું; કરવાનો, કરવાની, કરવાનું; કરેલો, કરેલી, કરેલું, કરેલ.

કૃદંત વિશેષણને તેના વિશેષ્યનાં જાતિવચન લાગે છે, પણ વિભક્તિના છૂટા પ્રત્યય લાગતા નથી. જ્યારે તે તેના વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે સર્વે વિભક્તિઓ તેને લાગે છે. જેમ, **છાપેલા** કાગળને, **સુતેલાને** ન જગાડો, ઇ૦.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). સઘળી જાતનાં કૃદંત વિશેષણો વિશેષ્યની સાથે આવે તો કૃદંત વિશેષણ, એકલાં આવે તો કૃદંત નામ, અને વાક્યને છેડે આવે તો ક્રિયાપદ થાય છે. ઉદાહરણ.—

કોઈ **ચાલતા** બળદને આર ન દે, **લખી** વાત મિથ્યા ન થાય, તે કાલે **આવવાનો** છે, સરકારમાં **છાપેલી** અરજી મોકલવી. આ વાક્યોમાં ચાલતા, લખી, આવવાનો, અને છાપેલી કૃદંત વિશેષણ છે.

સૌને **ખાતાં** આવડે (કર્ત્તાર્થે), છોકરું **બોલતાં** શીખ્યું (કર્માર્થે), કામ **કર્યાથી** ફાયદો થશે, મને **લખવાનું** ગમે છે, **થુંકેલું** ન ગળાય. આ વાક્યોમાં ખાતાં, બોલતાં, કર્યાથી, લખવાનું અને થુંકેલું કૃદંત નામ છે. કેટલાક, **છાપવાની** કળા, **લખવાની** શાહી, **વાંચવાની** બાધા. એમાં છાપવાની, લખવાની, અને વાંચવાની કૃદંત વિશેષણમાં લે છે, પરંતુ તે ઠેકાણે તે કૃદંત નામ જ છે. વિશેષણ જેવો અર્થ સંબંધ બતાવનાર છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગવાથી તેમાં આવે છે. કૃદંત વિશેષણ જ્યારે કૃદંત નામના અર્થમાં વપરાય છે, ત્યારે તે ન્યાયતરજાતિના એકવચનમાં આવે છે.

તે હંમેશાં ચાર પાઠ **વાંચતો**, ગંગા કાશી **ગઈ**, આ કામ તો તું જ **કરવાનો**, આ ચોપડી તેણે **લખેલી**. આમાં વાંચતો, ગઈ, કરવાનો, અને લખેલી કૃદંતો, ક્રિયાપદ તરીકે વપરાયલાં છે.

(૨). સંસ્કૃતમાં **ત**, **ઇત**, અથવા **ન** પ્રત્યય ધાતુ પર આવવાથી ભૂતકૃદંત બને છે, એવાં કેટલાંક ભૂતકૃદંત ગુજરાતી ભાષામાં કૃદંત તરીકે વપરાય છે, તેનું વ્યાકરણ કૃદંતવિશેષણ કરવું. જેમ ગત, મોહિત, ચકિત, દત્ત, ઉત્પન્ન, ઈ૦.

(૩). કૃદંત વિશેષણમાં જ્યારે ક્રિયાનો અર્થ ન જણાય ત્યારે તેને ફક્ત વિશેષણ કહેવાં. જેમ કરડકણો (કૂતરો), મારકણો (સાંઢ), લડકારી (વહૂ), સુધરેલી (પ્રજા), અડીએલ (ઘોડો).

કૃદંત અવ્યય.

ધાતુ પર સંબંધક ભૂતકૃદંતના ઈ અને ઈને પ્રત્યય લગાડવાથી **કૃદંત અવ્યય** બને છે. જેમ કર ધાતુપરથી કરી, કરીને.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના:—

(૧). **ઇ**, **યાં**, **તાં** પ્રત્યયથી કૃદંત વિશેષણ અને કૃદંત અવ્યય બને છે. જો તે તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે ફરતાં હોય તો કૃદંત વિશેષણ, અને ન ફરતાં હોય તો કૃદંત અવ્યય જાણવાં. જેમ, **ગઇ** તિથિ બ્રાહ્મણ ન વાંચે, મને **કર્યાં** કર્મ નડે છે, મેં **દોડતાં** ઘોડાં જોયાં. આ વાક્યોમાં ગઈ, કર્યાં, અને દોડતાં કૃદંત વિશેષણ છે. આ છોકરો ચોપડો **લખી** જતો રહ્યો, તે વાતો **વાંચ્યાં** કરે છે, ગંગા કામ **કરતાં** થાકી ગઈ. આ વાક્યોમાં લખી, વાંચ્યાં, અને કરતાં કૃદંત અવ્યય છે.

(૨). કૃદંત વિશેષણને **એ** પ્રત્યય લાગી ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે છે, ત્યારે તે કૃદંત અવ્યય થાય છે. જેમ આ કામ **રહેતે રહેતે** થશે, તું **બોલ્યે** જા.

(૩). કૃદંત અવ્યયમાં જ્યારે ક્રિયાનો અર્થ ન જણાય, ત્યારે તેને ફક્ત અવ્યય કહેવાં. જેમ, **કરતાં** મુકાબલો કરવામાં વપરાય છે તે નામયોગી અવ્યય છે, **કરીને** વડે (છરીએ કરીને કપાયું) અથવા નામે (મગન કરીને છોકરો હશે) ના અર્થમાં વપરાય છે; ત્યાં તે નામયોગી અવ્યય છે. લીધે, લગણુ, વળી, વળતી, છો, છોને એ ધાતુપરથી થયેલા અવ્યયો છે.

મૂળ ધાતુ પરથી કર્ત્તરિ રચનામાં જેમ કૃદંતો થાય છે, તેમ પ્રેરક અને ભાવે કે કર્મણિ રચનામાં પણ કૃદંતનાં રૂપો થાય છે. જેમકેઃ—

	કર્ત્તરિ	ભાવે.	કર્મણિ.
મૂળ રૂપ જા.	જતો.	જવાતું.	...
મૂળ રૂપ લખ.	લખતો.	...	લખાતો.
પ્રેરક રૂપ લખાવ.	લખાવતો.	...	લખાવાતો.

અપૂર્ણ ધાતુઃ—'**છ**' ધાતુ પરથી છતો, છતી, છતું, છતા, છતાં; '**હો**' ધાતુ પરથી, હોવો, હોવી, હોવું, હોનારો, હોનારી, હોનારૂં, હોનાર, હોઈ, હોઈને, હોતાં; '**જો**' ધાતુ પરથી જોઈતો, જોઈતી, જોઈતું, જોઈતા, જોઈતાં; અને '**ઉભ**' ધાતુપરથી ઉભો, ઉભી, ઉભું, ઉભા, ઉભાં, ઉભેલો, ઉભેલી, ઉભેલું, ઉભેલા, ઉભેલાં, ઉભેલ કૃદંત થાય છે.

પાઠ ૨. મિશ્રકાળ.

સાહાય્યકારક ક્રિયાપદઃ—કાળમાં મદદ કરવાને એક ક્રિયાપદની જોડે બીજાં ક્રિયાપદ આવે છે, એ જોડે આવનાર ક્રિયાપદને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, કરતો હોઉં, કર્યું છે, કરવાનો છું, કરેલું હતું, કરવું હતું. એમાં હોઉં, છે, છું, હતું અને હતું સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ છે.

સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ જેની જોડે આવે છે, તેને **મુખ્ય ક્રિયાપદ** કહે છે. ઉપલાં ઉદાહરણમાં કરતો, કર્યું, કરવાનો, કરેલું, કરવું એ મુખ્ય ક્રિયાપદ છે.

'**છ**' અને '**હો**' ધાતુનાં ક્રિયાપદ કાળમાં મદદ (**મિશ્રકાળ**) કરવાને આવે છે. જેમ રમવું **છે**, લખ્યો **છે**, લખવાનો **છું**, વાંચેલું છે, લખ્યો **હતો**, લખતો **હોઉં**, લખવાના **હશો**, ઇત્યાદિ.

હંમેશાં મુખ્ય ક્રિયાપદ પહેલું અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ પછી આવે છે, પણ કોઈ વખત સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ મુખ્ય ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે. જેમ, તે નથી આવવાનો. આમાં 'નથી' સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ને 'આવવાનો' મુખ્ય ક્રિયાપદ છે.

વર્ત્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય, વિશેષભૂત, અને સામાન્ય કૃદંતની સાથે છ અને **હો** ધાતુનાં સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવવાથી **મિશ્રકાળ** બને છે. તેવા મિશ્રકાળ મુખ્ય પંદર છે, તે નીચે પ્રમાણે.

૧. **દ્વિત્વ વર્ત્તમાન.** કરતો હોય. (વર્ત્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.)

૨. **વર્ત્તમાનભૂત.** કરતો હતો. (વર્ત્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૩. **વર્ત્તમાનભવિષ્ય.** કરતો હશે. (વર્ત્તમાન કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૪. **ભૂતવર્ત્તમાન.** કર્યો છે. (ભૂત કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.)

૫. **દ્વિત્વભૂત.** કર્યો હતો. (ભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૬. **ભૂતભવિષ્ય. કર્યો હશે.** (ભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૭. **ભવિષ્યવર્ત્તમાન.** કરવાનો છે. (ભવિષ્ય કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.)

૮. **ભવિષ્યભૂત.** કરવાનો હતો. (ભવિષ્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૯. **દ્વિત્વભવિષ્ય** કરવાનો હશે. (ભવિષ્ય કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૧૦. **વિશેષભૂત વર્ત્તમાન.** કરેલો છે. (વિશેષભૂત કૃદંત+છ ધાતુનો વત્તમાનકાળ.)

૧૧. **વિશેષ દ્વિત્વભૂત** કરેલો હતો. (વિશેષભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૧૨. **વિશેષભૂત ભવિષ્ય.** કરેલો હશે. (વિશેષભૂત કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

૧૩. **વિધ્યર્થ દ્વિત્વવર્ત્તમાન.** કરવો છે. (વિધ્યર્થ કૃદંત+છ ધાતુનો વર્ત્તમાનકાળ.)

૧૪. **વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભૂત.** કરવો હતો. (વિધ્યર્થ કૃદંત+હો ધાતુનો ભૂતકાળ.)

૧૫. **વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભવિષ્ય.** કરવો હશે. (વિધ્યર્થ કૃદંત+હો ધાતુનો ભવિષ્યકાળ.)

ઉપર બતાવેલા પંદર મિશ્રકાળોમાં જેને છેડે ભવિષ્યકાળ આવે છે, તે ઘણુંકરીને સંશયાર્થમાં વપરાય છે; બાકીના મિશ્રકાળો બંને અર્થમાં વપરાય છે.

સંબંધક ભૂત કૃદંતની સાથે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવી શકતું નથી.

'જા' ધાતુનાં મિશ્રકાળનાં રૂપાખ્યાન.

દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ.		સંશયાર્થ.	
હું જાઉંછું.	અમે જઇએ છીએ.	હું જતો હોઉં.	અમે જતા હોઇએ;
તું જાય છે.	તમે જાઓ છો.	તું જતો હોય.	તમે જતા હો.
તે જાય છે.	તેઓ જાય છે.	તે જતો હોય.	તેઓ જતા હોય.

વર્ત્તમાન ભૂતકાળ.

હું જતો હતો.	અમે જતા હતા.	હું જતો હોત.	અમે જતા હોત.
તું જતો હતો.	તમે જતા હતા.	તું જતો હોત.	તમે જતા હોત.
તે જતો હતો.	તેઓ જતા હતા.	તે જતો હોત.	તેઓ જતા હોત.

વર્ત્તમાન ભવિષ્યકાળ.

		હું જતો હોઇશ.	અમે જતા હોઇશું.
		તું જતો હશે.	તમે જતા હશો.
		તે જતો હશે.	તેઓ જતા હશે.

ભૂત વર્ત્તમાનકાળ.

હું ગયો છું.	અમે ગયા છીએ.	હું ગયો હોઉં.	અમે ગયા હોઇએ.
તું ગયો છે.	તમે ગયા છો.	તું ગયો હોય.	તમે ગયા હો.
તે ગયો છે.	તેઓ ગયા છે.	તે ગયો હોય.	તેઓ ગયા હોય.

દ્વિત્વભૂતકાળ.

હું ગયો હતો.	અમે ગયા હતા.	હું ગયો હોત.	અમે ગયા હોત.
તું ગયો હતો.	તમે ગયા હતા.	તું ગયો હોત.	તમે ગયા હોત.
તે ગયો હતો.	તેઓ ગયા હતા.	તે ગયો હોત.	તેઓ ગયા હોત.

ભૂત ભવિષ્યકાળ.

		હું ગયો હોઇશ.	અમે ગયા હોઇશું.
		તું ગયો હશે.	તમે ગયા હશો.
		તે ગયો હશે.	તેઓ ગયા હશે.

ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ.

હું જવાનો છું. અમે જવાના છીએ. હું જવાનો હોઉં. અમે જવાના હોઇએ.
તું જવાનો છે. તમે જવાના છો. તું જવાનો હોય તમે જવાના હો.
તે જવાનો છે. તેઓ જવાના છે. તે જવાનો હોય. તેઓ જવાના હોય.

ભવિષ્ય ભૂતકાળ.

હું જવાનો હતો. અમે જવાના હતા. હું જવાનો હોત. અમે જવાના હોત.
તું જવાનો હતો. તમે જવાના હતા. તું જવાનો હોત. તમે જવાના હોત.
તે જવાનો હતો. તેઓ જવાના હતા. તે જવાનો હોત. તેઓ જવાના હોત.

દ્વિત્વ ભવિષ્યકાળ.

હું જવાનો હોઇશ. અમે જવાના હોઇશું.
તું જવાનો હશે. તમે જવાના હશો.
તે જવાનો હશે. તેઓ જવાના હશે.

વિશેષભૂત વર્ત્તમાનકાળ.

હું ગયેલો છું. અમે ગયેલા છીએ. હું ગયેલો હોઉં. અમે ગયેલા હોઇએ.
તું ગયેલો છે. તમે ગયેલા છો. તું ગયેલો હોય. તમે ગયેલા હો.
તે ગયેલો છે. તેઓ ગયેલા છે. તે ગયેલો હોય. તેઓ ગયેલા હોય.

વિશેષ દ્વિત્વભૂતકાળ.

હું ગયેલો હતો. અમે ગયેલા હતા. હું ગયેલો હોત. અમે ગયેલા હોત.
તું ગયેલો હતો. તમે ગયેલા હતા. તું ગયેલો હોત. તમે ગયેલા હોત.
તે ગયેલો હતો. તેઓ ગયેલા હતા. તે ગયેલો હોત. તેઓ ગયેલા હોત.

વિશેષભૂત ભવિષ્યકાળ.

હું ગયેલો હોઇશ.	અમે ગયેલા હોઇશું.
તું ગયેલો હશે.	તમે ગયેલા હશો.
તે ગયેલો હશે.	તેઓ ગયેલા હશે.

વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

મારે જવું છે.	અમારે જવું છે.	મારે જવું હોય.	અમારે જવું હોય.
તારે જવું છે.	તમારે જવું છે.	તારે જવું હોય.	તમારે જવું હોય.
તેને જવું છે.	તેઓને જવું છે.	તેને જવું હોય.	તેઓને જવું હોય.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભૂતકાળ.

મારે જવું હતું.	અમારે જવું હતું.	મારે જવું હોત.	અમારે જવું હોત.
તારે જવું હતું.	તમારે જવું હતું.	તારે જવું હોત.	તમારે જવું હોત.
તેને જવું હતું.	તેઓને જવું હતું.	તેને જવું હોત.	તેઓને જવું હોત.

વિધ્યર્થ વર્ત્તમાન ભવિષ્યકાળ.

મારે જવું હશે.	અમારે જવું હશે.
તારે જવું હશે.	તમારે જવું હશે.
તેને જવું હશે.	તેઓને જવું હશે.

ભાવે રચના.

	૩. પુ. નિશ્ચયાર્થ.	૩. પુ. સંશયાર્થ.
દ્વિત્વ વર્ત્તમાન.	જવાય છે.	જવાતું હોય.
વર્ત્તમાનભૂત.	જવાતું હતું.	જવાતું હોત.
વર્ત્તમાનભવિષ્ય.	... ...	જવાતું હશે.
ભૂતવર્ત્તમાન.	જવાયું છે.	જવાયું હોય.
દ્વિત્વભૂત.	જવાયું હતું.	જવાયું હોત.
ભૂતભવિષ્ય.	... ...	જવાયું હશે.

ભવિષ્યવર્ત્તમાન.	જવાવાનું છે.	જવાવાનું હોય.
ભવિષ્યભૂત.	જવાવાનું હતું.	જવાવાનું હોત.
દ્વિત્વભવિષ્ય.	... ...	જવાવાનું હશે.
વિશેષભૂત વર્ત્તમાન.	જવાએલું છે.	જવાએલું હોય.
વિશેષદ્વિત્વભૂત.	જવાએલું હતું.	જવાએલું હોત.
વિશેષભૂત ભવિષ્ય.	... ...	જવાએલું હશે.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ.

'હો' ધાતુનો દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

નિશ્ચયાર્થ.

૧.	પુ.	હું હોઉં છું.	અમે હોઈએ છીએ.
૨.	પુ.	તું હોય છે.	તમે હો છો.
૩.	પુ.	તે હોય છે.	તેઓ હોય છે.

'હો' ધાતુનાં મિશ્રકાળમાં બીજાં રૂપ થતાં નથી.

'જો' ધાતુનાં મિશ્રકાળનાં રૂપ.

નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
દ્વિત્વ વર્ત્તમાન. જોઈએ છે.	જોઈતું હોય.
વર્ત્તમાન ભૂત. જોઈતું હતું.	જોઈતું હોત.
વર્ત્તમાન ભવિષ્ય... ...	જોઇતું હશે.

'જો' ધાતુનાં મિશ્રકાળમાં બીજાં રૂપ થતાં નથી.

નિષેધાર્થ રૂપ.

સઘળાં ક્રિયાપદોનું નિષેધાર્થ રૂપ તેની સાથે **ન, ના, નહિ, નવ,** અને **મા** એ નકાર બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો આવવાથી થાય છે, જેમ, 'કર'નું નિષેધાર્થ રૂપ ન કર, 'બેસ'નું ના બેસ, 'ખાઇશ'નું ખાઇશ નહિ. 'જા'નું જા મા, ઇત્યાદિ. આ બધા નકાર

બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો ક્રિયાપદથી છૂટા બોલાય છે, માટે તેમનું પદચ્છેદ જુદું કરાય છે; પણ—

नास्ति (સં. શ.) પરથી નથી. (**न**=નહિ+**अस्ति**=છે) છે નહિ=નથી. એમાંથી ન અવ્યય છૂટો પાડી શકાતો નથી, માટે તેમનું પદચ્છેદ ભેગું થાય છે. **નથી** ક્રિયાપદ ત્રણે પુરૂષ, ત્રણે જાતિ, અને બંને વચનમાં વપરાય છે. જેમ, હું નથી, અમે નથી; તું નથી, તમે નથી; તે નથી, તેઓ નથી; છોકરા નથી, ઇત્યાદિ. પદચ્છેદ કરતી વખતે 'છે' ક્રિપાપદનું પદચ્છેદ કરવું, ને કાળમાં નિષેધાર્થ વર્ત્તમાનકાળ કહેવો.

લખતો નથી (લખતો છે નહિ)—નિષેધાર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

લખ્યું નથી (લખ્યું છે નહિ)—નિષેધાર્થ ભૂત વર્ત્તમાનકાળ.

લખવાનો નથી (લખવાનો છે નહિ) નિષેધાર્થ ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ.

લખવું નથી (લખવું છે નહિ)—નિષેધાર્થ વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ.

મિશ્રકાળનાં ક્રિયાપદોના પદચ્છેદમાં નીચેના નિયમો યાદ રાખવા.

अ. મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનું પદચ્છેદ ભેગું કરવું.

ब. ધાતુ મુખ્ય ક્રિયાપદનો કહેવો.

क. કાળ મિશ્ર જે હોય તે કહેવો.

ઉદાહરણ—૧. હું આ કામ કરવાનો છું.

'કરવાનો છું':—કર્ત્તા હું, કર્મ કામ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા હું, પહેલો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિપ્રયોગ.

૨. તેણે તે પુસ્તક લખેલું નથી.

'લખેલું' નથી ':—કર્તા તેણે, કર્મ પુસ્તક, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, લખ ધાતુ, નિષેધાર્થ, વિશેષભૂત વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાશ્ર કર્મ પુસ્તક, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, કર્મણિપ્રયોગ.

પાઠ ૩ સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

સંયુક્ત ક્રિયાપદઃ—જ્યારે બે અથવા વધારે ક્રિયાપદો સાથે આવી તેમના મળી જવાથી જુદી જુદી ક્રિયાનો અર્થ જતો રહી એક નવી સંયુક્ત ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે તો તેને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહે છે. જેમ, લખી ચૂક્યો એમાં 'લખી' ક્રિયાપદ લખવાનો, અને 'ચૂક્યો' ક્રિયાપદ ભૂલવાનો અર્થ દેખાડે છે; પણ 'લખી ચૂક્યો' ક્રિયાપદ લખવાની ક્રિયા પૂર્ણ થઇ છે એવો અર્થ દેખાડે છે. 'દોડયા કર' ક્રિયાપદ દોડવાની ક્રિયાનું જારીપણું બતાવે છે. 'બોલી દે' ક્રિયાપદ એકદમ બોલ એવો અર્થ દેખાડે છે; માટે તે સંયુક્ત ક્રિયાપદ છે. પરંતુ તેઓ ત્યાં જઇ વસ્યા. એમાં 'જઇ વસ્યા' સંયુક્ત ક્રિયાપદ નથી, કેમકે તેનો અર્થ ગયા અને વસ્યા એવો છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જોડે આવનાર ક્રિયાપદને **સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ** કહે છે. કેમકે તેમાંથી તેનો મૂળનો અર્થ જતો રહી મુખ્ય ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે છે, અથવા બીજો ફેરફાર કરે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ સંબંધક ભૂતકૃદંત, ભૂતકૃદંત, વર્તમાન કૃદંત, કે સામાન્ય કૃદંત હોય છે. જેમ, બેસી જા, મારી પાડ, ધોઇ નાખ, ખાઇ લે, કળી શક્યો, લખ્યાં કર, ચાલતો થા, બોલવા દે, ઇત્યાદિ, આમાં સંબંધક ભૂત કૃદંત 'ઈ' પ્રત્યયવાળાં રૂપ ઘણાં વપરાય છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદનાં કાળનાં રૂપ લેવામાં મુખ્ય ક્રિયાપદ આખું ને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનો ધાતુ લઇ રૂપ કરવાં. જેમ, લખી ચૂક્યો ક્રિયાપદમાં 'લખી ચૂક' ધાતુ લઇ રૂપ બનાવાય.

શુદ્ધકાળો:—લખી ચૂકું, લખી ચૂકે, લખી ચૂક્યો, લખી ચૂકત, લખી ચૂકીશ, વગેરે.

મિશ્રકાળો:—લખી ચૂકું છું, લખી ચૂકતો હોઉં, લખી ચૂક્યો હતો, લખી ચૂક્યો હોત, લખી ચૂક્યો હશે, લખી ચૂકવાનો હતો, વગેરે.

કર્મણિ રચના:—લખી ચૂકાય છે, લખી ચૂકાણો, લખી ચૂકાશે, વગેરે.

કૃદંત:—લખી ચૂકતો, લખી ચૂક્યો, લખી ચૂકવાનો, લખી ચૂકેલો, લખી ચૂકનાર, લખી ચૂકીને, વગેરે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદના પદચ્છેદમાં નીચેના નિયમો યાદ રાખવા.

अ. મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો મળી જે સંયુક્ત ક્રિયાપદ બને, તેનું પદચ્છેદ ભેગું કરવું.

ब. જે જે ધાતુનું સંયુક્ત ક્રિયાપદ બન્યું હોય, તે તે ધાતુ કહેવા.

क. સંયુક્ત ક્રિયાપદ બે, ત્રણ, ને વખતે ચાર ક્રિયાપદો મળીને બને છે, તેમાં જાત મુખ્ય ક્રિયાપદની અને કાળ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનો કહેવો.

ड. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં સઘળાં ક્રિયાપદોનો ક્રિયાનાથ **એકજ** હોય છે, તે કર્ત્તાની વિભક્તિ પરથી માલમ પડશે. (પ્રયોગમાં આપેલા નિયમ પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી ૧૦૩ મે જુઓ.)

ઉદાહરણ—(૧). તમારે હિસાબ ગણાવવો જોઇએ.

'ગણાવવો જોઇએ':—કર્ત્તા તમારે, કર્મ હિસાબ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ અને જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ હિસાબ, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

(૨). છોકરો પાઠ વાંચી ચૂક્યો.

'વાંચી ચૂકયો':—કર્ત્તા છોકરો, કર્મ પાઠ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, વાંચ અને ચૂક ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા છોકરો; ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ એકવચન, સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

(૩). તે જતો રહ્યો હશે.

'જતો રહ્યો હશે':—કર્ત્તા તે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા અને રહે ધાતુ, સંશયાર્થ, ભૂતભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તે, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

(૪.) છોકરે બેસી રહેવું જોઈતું હતું.

'બેસી રહેવુ' જોઇતુ' હતુ':—કર્ત્તા છોકરે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બેસ, રહે અને જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાન ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ ભાવ, ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

જોઈએ.

'જોઈએ' ક્રિયાપદમાં નજરે જોવાનો અર્થ હોય છે, ત્યારે એ ક્રિયાપદ પૂર્ણ છે. જેમ, અમે ચિત્ર જોઇએ છીએ. પરન્તુ 'જોઈએ' એમાં જરૂર કે ફરજનો અર્થ હોય ત્યારે તે ક્રિયાપદ અપૂર્ણ છે. જેમ, મારે લાડુ જોઈએ; એટલે મારે લાડુની જરૂર છે. 'જોઈએ' ક્રિયાપદ મૂળે સકર્મક કર્મણિ છે. (**मया मोदकःअपेक्ष्यते.**) મિશ્રકાળોમાં એનો પ્રયોગ કર્મણિ સાફ માલમ પડે છે. જેમ મારે લાડુ જોઈતો હતો. ગુજરાતી ભાષામાં નામની સાથે અને ત્રીજા પુરૂષમાં એનો કર્ત્તા ચોથી વિભક્તિમાં વપરાય છે. જેમ, ગંગાને લાડુ જોઇએ, તેને લાડુ જોઈએ. પહેલા અને બીજા પુરૂષમાં કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, મારે, અમારે, તારે કે તમારે લાડુ જોઇએ.

'જોઇએ' ક્રિયાપદ સામાન્ય કૃદંતની સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેનો કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે, મારે, અમારે, તારે, તમારે, તેણે કે તેમણે જવું જોઇએ; છોકરાંએ માબાપની આજ્ઞા માનવી

જોઇએ. 'જવું જોઈએ' એટલે જવાની ફરજ છે. 'માનવી જોઇએ' એટલે માનવાની ફરજ છે.

પદચ્છેદ.

મારે લાડુ **જોઈએ**:—કર્ત્તા મારે, કર્મ લાડુ માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ લાડુ, ત્રીજો પુરૂષ , નરજાતિ એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

પાઠ ૪. વિભક્તિના અર્થ.

સાતે વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ વગેરે સાથે કઈ કઈ જાતનો સંબંધ રાખે છે તે બતાવવું, તેને **વિભક્તિના અર્થ** કહે છે. અર્થ=કામ, ઉપયોગ.

છઠ્ઠી વિભક્તિ સિવાય સઘળી વિભક્તિઓ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખે છે, માટે તે કારક કહેવાય છે.

પહેલી વિભક્તિ.

નિર્દેશ (શબ્દ કહેવો તે) વાચક, પરિમાણવાચક, અને સંબોધનવાચક શબ્દો પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે.

૧. નિર્દેશવાચક પ્રથમા:—

અ. કર્ત્તરિ રચનામાં **કર્ત્તા** નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે. જેમ, **છોકરો** નિશાળે ગયો, **છગન** હિસાબ ગણે છે, **તે** કલમ ઘડાવે છે.

બ. કર્મણિ રચનામાં **કર્મ** નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે.* જેમ, રામથી **રાવણ** મરાણો, ચંડાળથી વેપારીને **કપડું**

---

* ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ એવાં છે, કે તેનાં કર્મને બીજી વિભક્તિનો 'ને' પ્રત્યય લાગે છે, તે કર્મણિ રચનામાં પણ કાયમ રહે છે. જેમ, તે મને અડયો–તેનાથી મને અડાયું, છોકરો ગાયને

વેચાણું, શિક્ષકથી છોકરાને નવી ચોપડી મંડાવાઈ, મગનથી કાગળ વંચાય છે.

ज. અકર્મક ક્રિયાપદવાળા વાક્યમાં **ક્રિયાપૂરક** શબ્દ નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, તે **રાજા** થયો, મગન **નોકર** રહ્યો.

झ. કર્ત્તાનાં સામાનાર્થે નામ કે કર્ત્તાનાં નામોને બદલે વપરાયેલાં સર્વનામ કે વિશેષણ નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, મગનલાલ **મહેતાજી** પધાર્યા, **તે** દયાળુ છે, **ચોર** નાઠો.

૨. **પરિમાણવાચક પ્રથમા:**—જેમકે,

૧. તેણે પાંચ **મણ** ચોખા લીધા.

૨. મેં એક **લોટો** પાણી પીધું.

૩. **પાલી** ચોખાથી બ્રાહ્મણો જમાડયા.

૩. **સંબોધનાર્થે પ્રથમા:**—જેમકે,

૧. હે **કૃપાનાથ**, તું અમારી અરજ સાંભળ.

૨. **બચ્ચા**, ફિકર ન કર.

સંબોધનને કેટલાક આઠમી વિભક્તિ ગણે છે, કેમકે પહેલી વિભક્તિના એકવચનમાં શબ્દનું મૂળ રૂપજ રહે છે; પણ ઓકારાંત નર અને ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિનું નામ સંબોધનાર્થે વપરાય, તો તેને છેડે ઓ કે ઉં હોય છે તેને બદલે **આ** થઈ જાય છે. જેમ, હે **છોકરા**, તું આમ આવ.

બીજી વિભક્તિ.

કર્મ, સ્થળ, કાળ જણાવનારા શબ્દને બીજી વિભક્તિ હોય છે.

મારે છે—છોકરાથી ગાયને મરાય છે, હું છોકરાને મોકલું છું—મારાથી છોકરાને મોકલાય છે. આવે પ્રસંગે કર્મને **બીજી વિભક્તિમાં** લેવું.

૧. કર્મ:—જેમકે, તે **ચોપડી** વેચે છે, તે **મને** મારે છે, રણછોડે **કાગળ** લખ્યો, તેણે **ગાયને લાકડી** મારી (ગાયને=ગૌણ કર્મ ચોથી વિભક્તિમાં, ને લાકડી=પ્રધાન કર્મ બીજી વિભકિતમાં), તેણે **છોકરાને** બોલાવ્યો.

'કાગળ' અને 'લાકડી' ની ખરી રીતે જોઈએ તો પહેલી વિભકિત નિર્દેશવાચક છે, કેમકે એ વાકયોમાં ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છે; પરન્તુ 'તેણે છોકરાને બોલાવ્યો' આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં છતાં કર્મ 'છોકરાને' બીજી વિભકિત લાગી છે, માટે 'કાગળ' અને 'લાકડી' ની બીજી વિભકિત ગણવી ઠીક પડશે.

૨. **સ્થળ:**—જેમ, હું **કપડવણંજ** જવાનો છું, તે **કાશી** ગયો, નદી **ગાઉ** વાંકી છે. (ઘણું કરીને અકારાંત ને ઈકારાંત સ્થળનાં નામ બીજી વિભકિતમાં આવે છે.)

૩. **કાળ:**—જેમ, તે બે **માસ** માંદો રહ્યો, તે રાત્રે બે **કલાક** વાંચે છે.

ત્રીજી વિભક્તિ.

કર્ત્તા, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, પરિમાણ, અંગવિકાર, સાહિત્ય, વગેરે જણાવનાર શબ્દને ત્રીજી વિભકિત હોય છે.

૧. કર્ત્તા:—કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્ત્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે. જેમ, **તેણે** પાઠ કરવો, **લલ્લુએ** ઘઉં લીધા, **તેણે** વાર્ત્તા લખાવી, આ નાટક **તેણે** લખેલું છે, **ગૃહસ્થે** અપંગને પાળવાં જોઈએ.

અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્ત્તા વિધ્યર્થ વર્ત્તમાનકાળે ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **તેણે** જવું, **મારે** બેસવું, **તેણે** દોડવું, **મારે** નહાવું, વગેરે.

૨. કરણ:—જેમ, મેં **પેનસિલે** કાગળ લખ્યો, વાઘ **ગોળીએ** મરાણો, પાપી **પાપે** મરશે, તેઓ **પગરસ્તે** રાજકોટ ગયા, તે આ **દાદરે** માળે ચઢયો, તેણે **માથે** ટોપલો ઉચકયો છે.

કરીને નામયોગી અવ્યયની પહેલાંના, અને **વિના, વગર** પછીના નામને કરણાર્થે ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, **વેપારે કરીને** મુંબઈ ધનાઢ્ય થઈ, **વિના કારણે** કોઇને પીડવો નહિ, **વગર વિચારે** કામ ન કરવું.

૩. **હેતુઃ**—કારણ અથવા સબબ. જેમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ, **તાવે** ઘણાં માણસ મરી ગયાં, **ઉજાગરે** માથું દુખે છે.

૪. **મૂલ્યઃ**—ભાવ, કિમ્મત. ઘોડો ૫૦ **રૂપિયે** વેચ્યો, **ટકે** શેર, **રૂપિયે** તોલો.

૫. **પરિમાણઃ**—આગગાડી **કલાકે** ૩૦ માઇલ ચાલે છે, દૂધપાકમાં **મણે** ૭ શેરીકી ખાંડ નંખાય છે, સોળ **આને** રૂપિયો થાય.

૬. **અંગવિકારઃ**—શરીરની ખોડ. જેમ, **આંખે** આંધળો છે, તે **કાને** બહેરો છે.

૭. **સાહિત્યઃ**—સામગ્રી. સાહિત્યને સાથે કે સહિત નામયોગી અવ્યય લાગેલો હોય, ત્યારે સાહિત્યને છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે; પણ નામયોગી અવ્યય લાગેલો ન હોય, તો ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે. જેમ, રાજા ચારસેં **ઘોડે** આવ્યા (રાજા ચારસેં **ઘોડા** સહિત આવ્યા). તે બસેં **માણસે** ચઢ્યો.

ચોથી વિભક્તિ.

સંપ્રદાન (ગૌણકર્મ), **સંબંધ, હેતુ અને કોઈવાર કર્ત્તાને ચોથી વિભક્તિ હોય છે.**

૧. **સંપ્રદાનઃ**—જેમ, હું **તને** વાત કહું. મહેતાજી **છોકરાંને** વિદ્યા શિખવે છે, રાજા **બ્રાહ્મણને** દાન આપે છે, મારાથી **તેને** વાત કરાઈ.

૨. **સંબંધઃ**—લાગતું, વળગતું, જોડાવું. જેમ, **રાજાને** બે કુંવર છે. **પાઘડીને** કસબ છે, **તેને** ઉધરસ થઈ છે, **અને** ભૂખ

લાગી, **તેને** લાભ રહ્યો, **એને** રંગ ચઢશે, **બકરીને** સાત બચ્ચાં થયાં, **ગોંડળને** અને **ધોળાજીને** ૩૦ માઇલનું અંતર છે.

ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ સાથે સંબંધી નામ કે સર્વનામ ચોથી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **મને** પેટમાં દુખે છે, **તમને** જે ગમે તે કરો.

૩. હેતુઃ—નામને અર્થે, કાજે, બદલે, સાટે, માટે, વાસ્તે, સારૂ, લીધે, કારણે નામયોગી અવ્યય લાગેલા હોય, તો તે શબ્દ-સમૂહ હેતુ અર્થે ચોથી વિભક્તિમાં ગણાય છે. જેમ, હું **તેને સારૂ** ટોપી લાવ્યો, **મારે વાસ્તે** પાણી લાવો, તું **તેને લીધે** અમદાવાદ ગયો. (વિશેષ ખુલાસો પૃષ્ઠ ૧૧૫ મે કૃદંત નામના પાઠમાં જુઓ.)

૪. કર્ત્તાઃ—વિધ્યર્થ વર્તમાન કાળના મુખ્ય ક્રિયાપદ પછી સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારે મુખ્ય ક્રિયાપદનો કર્ત્તા કેટલીક વખત ચોથી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **અકબરને** લડાઈ કરવી પડી. **મગનને** જવું પડયું.

પાંચમી વિભક્તિ.

અપાદાન, હેતુ, મર્યાદા, કર્ત્તા, કરણ અને ન્યૂનાધિકતા વગેરે જણાવનારા શબ્દને પાંચમી વિભક્તિ હોય છે. અપાદાન એ સંપ્રદાનથી ઉલટું છે. સંપ્રદાનમાં મળવું થાય, અને અપાદાનમાં છૂટું પડવું થાય.

૧. અપાદાનઃ—છૂટા પડવું. સ્થળ, ભય, આદિથી વિયોગ બતાવે છે. જેમ, હું **રાજકોટથી** નીકળ્યો, તે **તાવથી** બચ્યો, **માથી** દીકરી જુદી પડી.

તે **ઝાડ પરથી** પડયો. એમાં 'પરથી' નામયોગી અવ્યય છે, ને 'ઝાડ' છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે; પરન્તુ ' ઝાડ પરથી ' શબ્દસમુદાય પાંચમી વિભક્તિના અપાદાનાર્થે છે.

૨. **હેતુઃ—પુણ્યથી** સુખ મળે છે, **ગરમીથી** માથું દુખે છે.

૩. **મર્યાદાઃ**—સીમા, હદ. સ્થળાંતર કે કાળાંતર બતાવવાના કામમાં આવે છે. જેમ, **અમદાવાદથી** કપડવણંજ વીશ ગાઉ છે, તે બે **માસથી** માંદો છે.

૪. **કર્ત્તાઃ**—ભાવે કે કર્મણિ રચનામાં કર્ત્તા પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે. જેમ, **તેનાથી** નહિ ચલાય, **મારાથી** દાખલા ગણાયા, **રામથી** રાવણ મરાયો.

૫. **કરણઃ**—તે **લાકડીથી** મરાણો, **છરીથી** શાક સમાર્યું.

૬. **ન્યૂનાધિકતાઃ**—(ન્યૂન=નાનું+અધિકતા=મોટાપણું) નાના-મોટાપણું. જેમ, **નડીઆદથી** કપડવણંજ નાનું છે, **અમદાવાદથી** મુંબઈ મોટું છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ.

ઘણી જાતના સંબંધ બતાવવામાં છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે. જેમ, **મગનનો** ભાઈ (સગાઈ) **રાજાનો** મહેલ (માલિકી), **નદીનું** માછલું (આધાર), **રૂપાનો** લોટો, **ચોપડીનું** કદ, **મારૂં** બનાવેલું, **તાવની** ગરમી, **પાઘડીનો** તોરો, **લખવાની** શાહી.

છઠ્ઠી વિભક્તિ પાંચમીના અર્થમાં પણ વપરાય છે. જેમ, તે ત્રણ **દિવસનો** (ત્રણ દિવસથી) ભૂખ્યો છે. **રાતનો** જાગે છે. એમાં બે અર્થ છે. પાંમમીને બદલે છઠ્ઠી એટલે **રાતથી** જાગે છે, સાતમીને બદલે છઠ્ઠી એટલે **રાતે** જાગે છે.

સાતમી વિભક્તિ.

અધિકરણ (સ્થળ) અને કાળ બતાવનાર શબ્દને સાતમી વિભક્તિ હોય છે.

૧. **સ્થળઃ**—જેમ, **હોડીમાં** બેઠો, **બાળપણમાં** આ શોખ

સરસ છે, હું **કપડવણજમાં** રહું છું; **છાપરે** ચઢ્યો; **ઘરે** આવ્યો, **ધોળકે** ગયો, **માથે** પાઘડી છે, **ભીંતે** કાગળ ચોડ.

૨. **કાળ:**—હું પાંચ **દિવસમાં** આવીશ, તું **સવારમાં** આવજે, મહેલ પાંચ **વર્ષે** પૂરો થયો, **બપોરે** સૂવાની ટેવ છે, નિશાળમાં ધોરણ બાર **માસે** બદલાય છે.

કેટલીક વખત વિભક્તિના બેવડા તેવડા પ્રત્યય લાગી દરેક વિભક્તિના અર્થનો ભાસ કરે છે. જેમ, હિંદુમાંથી સંપ ગયો, એમાં સ્થળ ને વિયોગનો અર્થ છે. **તેમનામાંથી** એક જણે વાત કરી, એમાં સંબંધ, સ્થળ, ને વિયોગનો અર્થ છે.

સાતે વિભક્તિના અર્થપર વિચાર કરવાથી માલમ પડશે કે **કર્ત્તા** પહેલી, ત્રીજી, ચોથી ને પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે; **કર્મ** પહેલી ને બીજી વિભક્તિમાં આવે છે; **પરિમાણ** પહેલી ને ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે; **સ્થળ** બીજી ને સાતમી વિભક્તિમાં આવે છે; **કાળ** બીજી ને સાતમી વિભક્તિમાં આવે છે; **કરણ** અને **હેતુ** ત્રીજી ને પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે; અને **સંબંધ** ચોથી ને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં આવે છે.

જે શબ્દને **સ્થળ, કાળ, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, સાહિત્ય, સંબંધ** (ચોથી વિભક્તિમાં), **અપાદાન, મર્યાદા, ન્યૂનાધિકતા** એ વગેરે અર્થે વિભક્તિઓ લાગેલી હોય, તેવા શબ્દનો અધિકાર **ક્રિયાવિશેષણ** જેવો છે; કેમકે ક્રિયાવિશેષણો જેમ ક્રિયાનું સ્થળ, કાળ, રીત, વગેરે બતાવે છે, તેમ આ શબ્દો બતાવે છે; માટે તે શબ્દો વાક્યપૃથક્કરણમાં **વિધેયપક્ષમાં વિધેયવર્ધકમાં** જાય. જેમ, **તે અમદાવાદ** ગયો (સ્થળ), તે ચાર **કલાક** પાઠ કરે છે (કાળ), **તે તાવે મુઓ** (રીત).

વિભક્તિના અર્થ નક્કી કરવા વિષે:—પ્રથમ આખું વાક્ય વાંચી જવું, ને તેમાં શી ક્રિયા કરવાની છે તે નક્કી કરવું. પછી—

૧. **કર્ત્તા, કર્મ** પૃષ્ઠ ૧૨, ૧૩ મે કહ્યા મુજબ શોધી કાઢવાં.

૨. ક્રિયાપદની પહેલાં **કેટલો, કેટલી, કેટલું** મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી **પરિમાણ** માલમ પડશે. જેમ, તેણે કેટલા ચોખા લીધા? પાંચ મણ (પહેલી વિભક્તિ), કેટલું પાણી પીધું? એક લોટો (પહેલી), કેટલે વખતે ૩૦ માઇલ ચાલે છે? કલાકે (ત્રીજી).

૩. ક્રિયાપદની પહેલાં **ક્યાં** મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી **સ્થળ** માલમ પડશે. જેમ, ક્યાં ગયો? કાશી (બીજી), ક્યાં બેઠો? હોડીમાં (સાતમી), ક્યાં ગયો? ઘેર (સાતમી).

૪. **ક્યારે, ક્યારથી, ક્યાંસુધી** એ શબ્દો ક્રિયાપદની પહેલાં મૂકી પ્રશ્ન પૂછવાથી **કાળ** માલમ પડશે. જેમ, ક્યાંસુધી માંદો રહ્યો? બે માસ (બીજી), ક્યારે આવીશ? પાંચ દિવસે (સાતમી).

૫. ક્રિયાપદની પહેલાં **શાવડે** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **કરણ** માલમ પડશે. જેમ, શાવડે કાગળ લખ્યો? પેનસિલે (ત્રીજી), શાવડે મરાણો? લાકડીથી (પાંચમી).

૬. ક્રિયાપદની પહેલાં **શાથી** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **હેતુ** માલમ પડશે? જેમ, શાથી માથું દુખે છે? ઉજાગરે (ત્રીજી), શાથી સુખ મળે છે? પુણ્યથી (પાંચમી).

૭. ક્રિયાપદની પહેલાં **કેટલે** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **મૂલ્ય** માલમ પડશે. જેમ, કેટલે વેચ્યો? ૫૦ રૂપિયે (ત્રીજી).

૮. ક્રિયાપદની પહેલાં **સાથે કોણ** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **સાહિત્ય, કોને** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **સંપ્રદાન કે સંબંધ** (ચોથી વિભક્તિનો), **ક્યાંથી** મૂકી સવાલ પૂછવાથી **વિયોગ, ક્યાંથી કે ક્યારથી** મૂકી સવાલ પૂછવાથી મર્યાદા, અને **કોનાથી** મૂક્યાથી

ન્યૂનાધિક્તા માલમ પડશે. છઠ્ઠી વિભક્તિ ક્યા નામ જોડે સંબંધ રાખે છે, તે તો શોધી કાઢવું સહેલ છે; કેમકે તેનું રૂપ વિકારી વિશેષણ જેવું છે. જેમ શાનો લોટો ? રૂપાનો, કોનો ભાઇ ? મગનનો, વગેરે.

પાઠ ૫. સાદા વાક્યનું પૃથક્કરણ.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક તરીકે વપરાતા શબ્દોઃ—

૧. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દો મુખ્યત્વે **નામ** હોય છે. જેમ, **મગન** ગયો, **લલ્લુએ** પાઠ વાંચ્યો, **લલ્લુ** અકળાણો, **મજૂરોથી** **તળાવ** ખોદાયું; છોકરો **કલમ** ઘડે છે, માવજીએ **રામજીને** બોલાવ્યો, ઠીકાભાઈ **વકીલ** છે. આમાં મગન, લલ્લુએ, લલ્લુ અને તળાવ ઉદ્દેશ્ય છે; અને કલમ, રામજીને, અને વકીલ ક્રિયાપૂરક છે.

૨. **સર્વનામ** નામની જગ્યાએ વપરાતા શબ્દ છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે. જેમ, **હું** ગયો, **તેણે** પાઠ વાંચ્યો, માવજીએ **મને** બોલાવ્યો, તે **હું** છું.

૩. **વિશેષણો** વિશેષ્ય વિના એકલાં આવે છે, ત્યારે તે નામ તરીકે વપરાય છે; માટે વિશેષણો પણ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે, **ગાંડા** બકે છે; તેણે **ભલાને** માર્યો.

૪. **કૃદંત** પણ નામ તરીકે વપરાય છે; માટે તે પણ ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દ થઈ શકે; જેમ, **વાંચવું** છે, **છપાવનાર** જડયો નહિ; સૌને **ખાતાં** આવડે, તેણે **લખવું** શરૂ કર્યું, છગને **છપાવનારને** બોલાવ્યો, તેણે **થુંકેલું** ગળ્યું, **ડૂબતાને** તારો.

ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાતા શબ્દોઃ—

૧. ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે મુખ્યત્વે **વિશેષણો** વપરાય છે. જેમ, **સારો** છોકરો આવ્યો; મેં **કાળો** ઘોડો લીધો, કાળીદાસ **મોટા** પંડિત ગણાય છે.

૨. કેટલાંક **સર્વનામ** વિશેષણ તરીકે વપરાય છે; માટે તે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે વપરાય. જેમ, **કયો** માણસ આવ્યો? **આ** માણસ જાય છે, **જે** માણસ જમતો હતો, **પેલો** ઘોડો તોફાની છે? તમે **શી** વસ્તુ ખરીદી? મેં **એ** ઘર લીધું, **તે** માણસને બોલાવો, તમે **કોઈ** માણસને ન છેડો.

૩. કેટલાંક **કૃદંત**, વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય ને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, **દોડતો** ઘોડો પડયો, **કર્યાં** કર્મ પીડે છે; તમે **મરતા** માણસને મારો મા, **કોહેલી** કેરી ખાશો મા.

૪. **છઠ્ઠી વિભક્તિવાળાં નામ** વિશેષણની પેઠે વપરાય છે, માટે તે ઉદ્દેશ્ય ને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે. જેમ, **છોકરાની** સ્લેટ ફૂટી, **મારૂં** અંગરખું ફાટયું; તેણે **મગનની** ચોપડી ખરીદી, વાઈસરાયે દિલ્હી દરબારમાં **વર્ત્તમાનપત્રના** અધિપતિને નોતર્યા, તમે **ઉપરની** ખુરસી લાવો, પ્રથમ ચીનાઓએ **છાપવાની** કળા શોધી.

૫. **સમાનાર્થ નામ** ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દને ઓળખાવે છે, માટે તે તેનો વધારો થઈ શકે. જેમ, **રામજી** માસ્તરે પેનશન લીધું; સરકારે **સયાજીરાવ** ગાયકવાડને ગાદી આપી.

૬. **પરિમાણ બતાવનાર નામ** ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દનો વધારો થઈ શકે છે. જેમ, **હજાર મણ** ચોખા બળી ગયા. તેણે **ઘડો** પાણી પીધું.

વિધેય તરીકે વપરાતા શબ્દોઃ—

૧. એકલાં ક્રિયાપદઃ—તે આવે છે, હું જઈશ.

૨. એકલાં કૃદંતઃ—તે જવાનો, અમે નાઠા.

૩. શબ્દયુક્ત ક્રિયાપદઃ—

अ. નામઃ—મગનલાલ મહેતાજી છે, અમદાવાદ શહેર છે. તાપી નદી છે, મણીભાઈ દીવાન થયા, તે રાજા બન્યો, તે પ્રધાન નીમાયો.

ब. સર્વનામઃ—તે હું છું, આ કોણ છે? છપાવનાર અમે હતા.

क. વિધિવાચક વિશેષણઃ—તે તોફાની છે, ઔરંગઝેબ કપટી હતો. શિવાજી બહાદુર હતો, છોકરો વિચારવંત છે, દેવ મામલતદાર ધર્માત્મા હતા, તે આળસુ રહ્યો, વર્ષ સારૂં નીવડ્યું.

ड. છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા શબ્દઃ—મોવિયા ગામ ઠાકોર સાહેબનું છે, આ ઘર અમારૂં છે, તે તેનું નથી.

इ. કૃદંતઃ—શાક સડેલું છે, તે પતિત થયો, આ માણસ ગાનાર છે.

फ. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયઃ—લલ્લુભાઇ ત્યાં હતા, તે ઉપર છે.

વિધેયનો વધારો કરનાર શબ્દોઃ—

૧. ક્રિયાવિશેષણોઃ—તે કાલે ગયો (વખત), તે અહિં આવશે (સ્થળ), તે જરા દોડયો (રીત), તે નહિ આવે (નકાર), અમે કદાચ આવીએ (સંશય), તે સાથે લેજો (સાહિત્ય), ઇત્યાદિ.

૨. ક્રિયા વિશેષણને અર્થે આવતાં વિભક્તિવાળાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને કૃદંતઃ—તે સુરત ગયો (સ્થળ), હું બે કલાક સૂતો (કાળ), આ કામ તેનાથી થશે (કરણ), છોકરો બોલવે વાચાળ છે (સ્થળ), તે ચાલવાથી માંદો પડયો (હેતુ), તે અમદાવાદથી આવશે (વિયોગ), ઇત્યાદિ.

૩. નામયોગી અવ્યયની સાથેનાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ અને કૃદંતઃ—તેની પાસે બેસીશ (સ્થળ), અકબર

પછી ઔરંગઝેબ પાદશાહ થયો (કાળ), તમે આ કામ **એને વાસ્તે** કરો (હેતુ), તમને **લખવા માટે** બોલાવ્યા છે (હેતુ).

૪. **કૃદંત અવ્યયઃ**—જયશિખર **લડતાં** મુઓ (હેતુ).

ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, અને વિધેયનો શબ્દાવળી*થી વધારો.

ઉદાહરણ—

ઉદ્દેશ્યનો શબ્દાવળીથી વધારો.

૧. **બુદ્ધના પૂર્વ જન્મો વિષેની વાર્તાઓનું** એક પુસ્તક છે,

૨. **રામની પ્રજામાંના કેટલાક** લોકે સીતાની નિંદા કરી.

૩. **તેની પાસે બેઠેલો** માણસ ક્યાં ગયો ?

૪. **ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધારે રાખવાની** ટેવ બહુબહુ રીતે પડે છે.

ક્રિયાપૂરકનો શબ્દાવળીથી વધારો.

૧. ઋષભદેવજીએ **આત્માના કલ્યાણનો ઉત્તમ** બોધ બધે ફેલાવ્યો.

૨. તેં **ભૂખે મરી રહેલ** ભિખારીને માર્યો.

૩. ચંડાળે હરિશ્ચંદ્રને **મુડદાં ઉપરનાં લૂગડાં એકઠાં કરવાનું** કામ સોપ્યું.

૪. દુર્યોધને યુધિષ્ઠરને જુગટું રમાડી **રાજપાટ છીનવી લેવાની** યુક્તિ રચી.

---

* શબ્દો એક બીજા સાથે કાંઈ સંબંધે બંધાએલા હોય, પણ તેમાં કોઇ કર્ત્તા કે ક્રિયાપદ ન હોય તો તે શબ્દ સમુદાયને શબ્દાવળી કહે છે. જેમ, તમારા વર્ગનો તોફાની, તમારા દીકરાનો, રાત્રે બહુ વાંચવાથી, જુવડ સાથે લડતાં, આ બધા શબ્દસમુદાયમાં કર્ત્તા ને ક્રિયાપદ નથી માટે તે શબ્દાવળી કહેવાય.

વિધેયનો શબ્દાવળીથી વધારો.

૧. મેં **લોઢાની લેખણ** **વડે** કાગળ લખ્યો.

૨. **જનોઈ પહેરી, સર્યનો મંત્ર લઇ,** વિદ્યાર્થી **ગુરૂને ઘેર** રહે છે.

૩. યુરોપના ઘણા વહાણવટીઓ **હિંદુસ્તાન પહોંચવાનો દરિયાઈ માર્ગ શોધવાને** મથી રહ્યા હતા.

૪. તેના શેઠે **તેના હાથમાં દીવો ન જોવાથી** પૂછ્યું.

સાદા વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવાની રીત.

જો વાક્યમાં એક જ ક્રિયાપદ હોય, તો **સાદું વાક્ય** જાણવું.
મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો મળી **એકજ** ક્રિયાપદ ગણવું.

વાક્યની અંદર આવેલાં કૃદંતને ક્રિયાપદમાં ન ગણાય. જેમ–પ્રથમ સાદા સંચા **નીકળ્યા** પછી વરાળયંત્ર નીકળ્યાં. સત્યવતી દેવી દરવર્ષે શિયાળામાં ગરીબોને ગરમ કપડાં **આપી** તેઓનું કષ્ટ નિવારણ કરતી. પહેલા વાક્યમાં 'નીકળ્યા' અને બીજા વાક્યમાં 'આપી કૃદંત છે, માટે બંને સાદાં વાક્ય કહેવાય.

સાદા વાક્યના પૃથક્કરણને માટે નીચેને ક્રમે કામ કરવું.

अ. પ્રથમ પૃષ્ઠ ૫૯ મે જણાવ્યા મુજબ કોઠો તૈયાર કરવો.

ब. ક્રિયાપદના ખાનામાં મુખ્ય ને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો ખોળી કાઢી લખવાં.

क. વાક્યનો ઉદ્દેશ્ય (કર્ત્તરિ રચનામાં કર્ત્તા, ને કર્મણિ રચનામાં કર્મ) ખોળી ઉદ્દેશ્યના ખાનામાં, ને તેનો વધારો ખોળી તેના વધારાના ખાનામાં લખવો. ભાવે રચનામાં ક્રિયાપદનો ભાવ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.

વાક્ય.	ઉદ્દેશ્ય પક્ષ.	
	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્યવર્ધક.
૧. મોવિયા ગામ ઠાકોર સાહેબનું છે.	ગામ.	મોવિયા.
૨. રામજી માસ્તરે પેનશન લીધું.	માસ્તરે.	રામજી.
૩. હજાર મણ ચોખા બળી ગયા.	ચોખા.	હજારમણ.
૪. બકરીને સાત બચ્ચાં થયાં.	બચ્ચાં.	સાત.
૫. ઘણા જુના વખતમાં મધ્ય એશિયા તરફથી દક્ષિણમાં ઊતરી આવી કેટલાક લોકો વાયવ્ય ખુણાને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં પેઠા.	લોકો.	કેટલાક.
૬. પ્રતાપનું છત્ર ઝુંટવી તેને અળગો કરી ઝાલો પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે.	ઝાલો.	માથે છત્ર ધરાવતો.
૭. તેને રાણો જાણી મોગલ યોદ્ધા તેની આસપાસ મધમાખોની પેઠે ફરી વળે છે.	યોદ્ધા.	

પૃથક્કરણનો નમુનો.

વિધેયપક્ષ.		
વિધેય.		વિધેયવર્ધક.
ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
છે.	ઠાકોર સાહેબનું.	
લીધું.	પેનશન.	
બળી ગયા.		
થયાં.		બકરીને (સંબંધ દર્શક.)
પેઠા.		ઘણા જુના વખતમાં (કાળદર્શક). મધ્યએશિયા તરફથી દક્ષિણમાં ઊતરી આવી (કાળદર્શક), વાયવ્યખુણાને માર્ગે (કરણાર્થે), હિંદુસ્તાનમાં (સ્થળદર્શક).
ધસે છે.		પ્રતાતનું છત્ર ઝુંટવી તેને અળગો કરી (કાળ), પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે (રીતદર્શક), રણમાં (સ્થળ દર્શક.).
ફરી વળે છે.		તેને રાણો જાણી (કારણદર્શક), તેની આસપાસ (સ્થળદર્શક), મધમાખોની પેઠે (રીતદર્શક).

ड. ક્રિયાપૂરક શબ્દો (ગૌણકર્મ, પ્રધાનકર્મ, અને શબ્દયુક્ત ક્રિયાપદમાં ક્રિયાપદ સાથેના શબ્દો પૃષ્ઠ ૧૩૯મે બતાવ્યા મુજબ) અને તેનો વધારો ખોળી કાઢી ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં લખવો.

ढ. વિધેયનો વધારો (ક્રિયાવિશેષણો કે તેના જેવું કામ કરનાર શબ્દ કે શબ્દાવળી) ખોળી વિધેયવર્ધકના ખાનામાં લખવો.

फ. ઉદ્દેશ્ય કે બીજું હરકોઇ પદ અધ્યાહાર રૂપે રહેલ હોય, તો તે ગણત્રીમાં લેવું. સંબોધનાર્થે આવેલું નામ છોડી દેવું.

દરેક શબ્દ વાકયમાં શું કામ કરે છે તે તપાસવાને નીચેની ટીપ અનુકૂળ પડશે.

(૧). **નામ સર્વનામઃ**—વાકયમાં ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપૂરક થાય છે. સમાનાર્થે બીજા નામને ઓળખાવે છે, છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગી હોય તો વિશેષણ જેવું કામ કરે છે, બાકીની વિભક્તિઓ કે નામયોગી અવ્યય લઈ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૨). **વિશેષણ સર્વનામઃ**—વિશેષણ જેવું કામ કરે છે.

(૩). **વિશેષણઃ**—ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, કે બીજા નામનો વધારો કરે છે. વિશેષ્ય વિના એકલાં આવી ઉદ્દેશ્ય, ક્રિયાપૂરક, કે નામનાં બીજાં કામ કરે છે. ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઇને ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૪). **ક્રિયાપદઃ**—વિધેયપદ થાય છે.

(૫). **કૃદંત**—એકલાં આવી ક્રિયાપદ બને છે, જોડે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ આવવાથી મિશ્રકાળ બનાવે છે. નામ તરીકે વપરાઇ નામનાં, વિશેષણ તરીકે વપરાઈ વિશેષણનાં, અને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાઇ ક્રિયાવિશેષણનાં બધાં કામ કરે છે.

(૬). **ક્રિયાવિશેષણઃ**—ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

(૭). **નામયોગી અવ્યયઃ**—નામ સાથે આવી ક્રિયાપદ કે કૃદંતનો વધારો કરે છે.

પાઠ ૬. પદચ્છેદ.

૧. છગનથી મનસુખને દાખલો શિખવાયો.

૧. છગનથી:—વિશેષ નામ, નરજાતિ, પાંચમીનું એકવચન. શિખવાયોનો કર્ત્તા.

૨. મનસુખને:—વિશેષનામ, નરજાતિ, ચોથીનું એકવચન. શિખવાયોનું ગૌણ કર્મ.

૩. દાખલો:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન. શિખવાયોનું પ્રધાનકર્મ. (કર્મણિ રચના છે.)

૪. શિખવાયો:—કર્ત્તા છગનથી, કર્મ મનસુખને દાખલો, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, શીખ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ દાખલો, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૨. મગન મહેનતુ છોકરો છે.

૫. મહેનતુ:—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય છોકરો માટે નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૬. છોકરો:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન. છે ક્રિયાપદનું પૂરક.

૩. નરભેરામ મહેતાજીને પેનશન મળ્યું.

૭. નરભેરામ:—વિશેષનામ, નરજાતિ, 'મહેતાજીને' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૮. મહેતાજીને:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ચોથીનું માનાર્થે બહુવચન. 'મળ્યું' ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ.

૯. પેનશન:—સામાન્ય નામ, નાન્યતરજાતિ, પહેલીનું એકવચન, મળ્યુંનો કર્ત્તા.

૪. પાલી ચોખાથી તેણે બ્રાહ્મણોને જમાડયા.

૧૦. પાલી:—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, પહેલીનું એકવચન. ચોખાથીના પરિમાણાર્થે.

૧૧. ચોખાથી:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પાંચમીનું બહુવચન. જમાડયાનું કરણ.

૧૨. જમાડયા:—કર્ત્તા તેણે, કર્મ બ્રાહ્મણોને, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ. જમ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ બ્રાહ્મણોને, ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, બહુવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૫. નદી ગાઉ વાંકી છે.

૧૩. ગાઉ:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, બીજીનું એકવચન, વાંકી છે વિધેયનું સ્થળ.

૧૪. વાંકી:—વિધિવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય નદી માટે નારી જાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૬. તાવે ઘણાં માણસ મરી ગયાં.

૧૫. તાવે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. મરી ગયાંનો હેતુ.

૭. આગગાડી કલાકે ૩૦ માઇલ ચાલે છે.

૧૬. કલાકે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. ૩૦ માઇલ ચાલે છેનું પરિમાણ.

૧૭. ત્રીશ:—સંખ્યાવચક વિશેષણ, વિશેષ્ય માઇલ માટે નરજાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૧૮. માઇલ:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પહેલીનું બહુવચન. ચાલે છેનું પરિમાણ.

૮. મહારાજા ચારસેં ઘોડા સહિત પધાર્યા.

૧૯. ચારસેં:—સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય ઘોડા માટે નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન.

૨૦. **ઘોડાઃ**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન. સહિત સાથે સંબંધ.

૨૧. **સહિતઃ**—નામયોગી અવ્યય. ઘોડા સાથે સંબંધ.

૯. તારે ઘોડે તેને લાત મારી.

૨૨. **તારેઃ**—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠી સાથે ત્રીજીનું એકવચન. ઘોડા સાથે સંબંધ.

૨૩. **ઘોડેઃ**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. મારીનો કર્ત્તા.

૨૪. **તેનેઃ**—ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એકવચન. મારીનું ગૌણ કર્મ.

૨૫. **લાતઃ**—સામાન્ય નામ, નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન. મારીનું પ્રધાન કર્મ.

૨૬. **મારીઃ**—કર્ત્તા ઘોડે, કર્મ તેને લાત, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, મર ધાતુનું કર્મક રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ લાત, માટે ત્રીજો પુરૂષ, નારીજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૧૦. મારે ને તેને બને છે.

૨૭. **મારેઃ**—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એકવચન. બને છે ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ.

૨૮. **નેઃ**—ઉભયાન્વયી અવ્યય. મારે ને તેને એ બે શબ્દને જોડે છે.

૨૯. **તેનેઃ**—ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, ચોથીનું એકવચન. બને છે ક્રિયાપદ જોડે સંબંધ.

૩૦. **બને છેઃ**—કર્ત્તા ક્રિયાનો ભાવ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બન ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવેપ્રયોગ.

૧૧. તમે મારે વાસ્તે પાણી લાવો.

૩૧. મારેઃ—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, છઠ્ઠીનું એકવચન. વાસ્તે સાથે સંબંધ.

૩૨. વાસ્તેઃ—નામયોગી અવ્યય, મારે સાથે સંબંધ.

૧૨. મગનને જવું છે.

૩૩. મગનનેઃ—વિશેષ નામ, નરજાતિ, ચોથીનું એકવચન. જવું છેનો કર્ત્તા.

૩૪. જવું છેઃ—કર્ત્તા મગનને, કર્મ નથી, માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વિધ્યર્થ દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ. ક્રિયા-નાથ ક્રિયાપદનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૩. અલી બેન, તું તાવથી બહુ ગભરાય છે.

૩૫. અલીઃ—સામાન્ય નામ, નારી જાતિ, સંબોધનાર્થે પહે-લીનું એકવચન.

૩૬. બેનઃ—સામાન્ય નામ, નારી જાતિ, સંબોધનાર્થે પહે-લીનું એકવચન.

૩૭. તુંઃ—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, બેનને ઠેકાણે માટે નારી જાતિ, પહેલીનું એકવચન. ગભરાય છેનો કર્ત્તા.

૩૮. તાવથીઃ—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પાંચમીનું એકવચન. ગભરાય છેનો હેતુ.

૩૯. બહુઃ—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. ગભરાય છેની રીત દર્શક.

૪૦. ગભરાય છેઃ—કર્ત્તા તું, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, ગભરા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તું માટે બીજો પુરૂષ, નારીજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૪. તમારાથી દાખલો ગણાવાય તો ગણાવો, નહિતો હું ગણાવું.

૪૧. **તમારાથી:**—બીજો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, પાંચમીનું બહુવચન. ગણાવાયનો કર્ત્તા.

૪૨. **દાખલો:**—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન. ગણાવાયનું કર્મ. (કર્મણિ રચના છે.)

૪૩. **ગણાવાય:**—કર્ત્તા તમારાથી, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, સંશયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ દાખલો માટે ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૪૪. **તો:**—ઉભયાન્વયી અવ્યય. તમારાથી દાખલો ગણાવાય અને ગણાવો આ બે વાક્યને જોડે છે.

૪૫. **ગણાવો:**—કર્ત્તા તમે, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ, આજ્ઞાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તમે, માટે બીજો પુરૂષ, સામાન્ય જાતિ, બહુવચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૪૬. **નહિ તો:**—ઉભયાન્વયી અવ્યય, ગણાવો અને હું ગણાવું એ બે વાક્યને જોડે છે.

૪૭. **હું:**—પહેલો પુરૂષ સર્વનામ. સામાન્ય જાતિ, પહેલીનું એકવચન. ગણાવુંનો કર્ત્તા.

૪૮. **ગણાવું**—કર્ત્તા હું, કર્મ દાખલો માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ગણ ધાતુનું પ્રેરકરૂપ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા હું માટે પહેલો પુરૂષ, સામાન્ય જાતિ, એકવચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૫. તે ઘેર હોવો જોઇએ.

૪૯. **તે:**—ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ, નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન. હોવો જોઇએનો કર્ત્તા.

૫૦. ઘેર:—સામાન્ય નામ, નાન્યતર જાતિ, સાતમીનું એકવચન. હોવો જોઇએનું સ્થળદર્શક.

૫૧. હોવો જોઇએ:—કર્ત્તા તે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, હો અને જો ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તે માટે ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૬. ભલા, વિદ્વાન, એમની પાસે હંમેશાં બેસવું જોઇએ.

૫૨. ભલા:—ગુણવાચક વિશેષણ (નામ અર્થે), નરજાતિ, 'એમની' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૫૩. વિદ્વાન:—ગુણવાચક વિશેષણ (નામ અર્થે), નરજાતિ 'એમની' એની સમાનાર્થે વિભક્તિ.

૫૪. એમની:—દર્શક સર્વનામ, ભલા અને વિદ્વાનને દર્શાવે છે માટે નરજાતિ, છઠ્ઠીનું બહુવચન. પાસે જોડે સંબંધ.

૫૫. પાસે:—નામયોગી અવ્યય. એમની સાથે જોડાએલો.

૫૬. હંમેશાં:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. બેસવું જોઇએનો કાળદર્શક.

૫૭. બેસવું જોઇએ:—કર્ત્તા બેસનાર, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, બેસ અને જો ધાતુ. નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ, માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતર જાતિ, એકવચન, ભાવે પ્રયોગ.

૧૭. મગન ઘણો તોફાની છે.

૫૮. ઘણો:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. તોફાની વિધિવાચક વિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૫૯. તોફાની:—વિધિવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય મગન માટે નરજાતિ, પહેલીનું એકવચન.

૧૮. આપણે તો જવાના.

૬૦. આપણે:—પહેલો બીજો પુરૂષ સર્વનામ, નરજાતિ, પહેલીનું બહુવચન, જવાનાનો કર્ત્તા.

૬૧. તો:—અવ્યય. આપણેના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૬૨. જવાના:—કર્ત્તા આપણે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા આપણે, માટે પહેલો બીજો પુરૂષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૬૩. અમે રાજકોટ **ગયા હતા:**—કર્ત્તા અમે, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા અમે માટે પહેલો પુરૂષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૪. તેનાથી **રમાય છે:**—કર્ત્તા તેનાથી, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, રમ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતર જાતિ, એકવચન. ભાવેપ્રયોગ.

૬૫. ઝાડ **પડયું હોત:**—કર્ત્તા ઝાડ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, પડ ધાતુ, સંશયાર્થ, દ્વિત્વ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા ઝાડ માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૬૬. હું મેડીપર **ચઢતો હઇશ:**—કર્ત્તા હું, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, ચઢ ધાતુ, સંશયાર્થ, વર્ત્તમાન ભવિષ્યકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા હું માટે પહેલો પુરૂષ, નરજાતિ, એકવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૯. તમારા કહેવાથી તે પોતાનો નંબર ઉપર રાખવાનો નથી.

૬૭. કહેવાથી:—સામાન્ય કૃદંત નામ, નાન્યતર જાતિ, પાંચમીનું એકવચન, રાખવાનો નથીનું કારણ.

૬૮. ઉપર:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. રાખવાનો નથીનું સ્થળ દર્શક.

૬૯. રાખવાનો નથી:—કર્ત્તા તે, કર્મ નંબર, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, રાખ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, નિષેધાર્થ, ભવિષ્ય વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તે માટે ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, એક વચન, સકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૨૦. માબાપનું કહ્યું ન માનનારાં બાળક અંતે દુઃખી થાય છે.

૭૦. કહ્યું:—ભૂતકૃદંતનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન. માનનારાં કૃદંતનું કર્મ.

૭૧. માનનારાં:—કર્તૃવાચક કૃદંતવિશેષણ, વિશેષ્ય બાળક માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૭૨. દુઃખી:—વિધિવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય બાળક, માટે નાન્યતર જાતિ, પહેલીનું બહુવચન.

૨૧. પોપટ બોલતાં શીખે છે.

૭૩. બોલતાં:—વર્તમાન કૃદંતનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન. શીખે છેનું કર્મ.

૨૨. મામા, હાથે કરીને પીડા શું કરવા વહોરો છો?

૭૪. હાથે:—સામાન્ય નામ, નરજાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. કરીને સાથે સંબંધ.

૭૫. કરીને:—નામયોગી અવ્યય. હાથે સાથે જોડાએલો.

૭૬. શું:—પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, નાન્યતર જાતિ, બીજીનું એકવચન. કરવા કૃદંતનું કર્મ.

૭૭. કરવા:—કૃદંતનામ, નાન્યતર જાતિ, ચોથીનું એકવચન. વહોરો છોના હેતુઅર્થે.

૨૩. વગર કારણે પીડા ઉભી ન કરો.

૭૮. વગર:—નામયોગી અવ્યય. કારણે સાથે જોડાએલો.

૭૯. કારણે:—ભાવવાચક નામ, નાન્યતર જાતિ, ત્રીજીનું એકવચન. ઉભી ન કરોનું કરણ.

૮૦. ઉભી ન કરો:—કર્ત્તા તમે, કર્મ પીડા, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, ઉભ અને કર ધાતુ, આજ્ઞાર્થ, નિષેધાર્થ, વર્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા તમે માટે બીજો પુરૂષ, સામાન્ય જાતિ, બહુવચન, કર્તરિ પ્રયોગ.

૨૪. તેઓ માત્ર ઉઘરાણી સારૂ જ જતા આવતા રહેતા.

૮૧. માત્ર:—અવ્યય. ઉઘરાણીના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૮૨. જ:—અવ્યય. ઉઘરાણી સારૂના અર્થમ વધારો કરે છે.

૮૩. જતા આવતા રહેતા:—કર્ત્તા તેઓ, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, જા, આવ, અને રહે ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, ચાલુ ભૂતકાળ, ક્રિયાનાથ તેઓ માટે ત્રીજો પુરૂષ, નરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૨૫. શું ! એમ કરાય કે ?

૮૪. શું !:—કેવળપ્રયોગી અવ્યય.

૮૫. એમ:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. કરાયનું રીતદર્શક.

૮૬. કરાય:—કરનાર કર્ત્તા, કર્મ કરવાનું, માટે સકર્મક ક્રિયાપદ, કર ધાતુ, સંશયાર્થ, વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્મ કરવાનું માટે ત્રીજોપુરૂષ, નાન્યતર જાતિ, એક વચન, કર્મણિ પ્રયોગ.

૮૭. કે ?:—અવ્યય. કરાયના અર્થમાં વધારો કરે છે.

૮૮. કરતાં:—છોકરાં કામ **કરતાં** (ક્રિયાપદ), છોકરાં કામ **કરતાં** હતાં (ક્રિયાપદ, નિશ્ચયાર્થ વર્ત્તમાન ભૂતકાળ), તે કામ **કરતાં** થાકી ગયો (કૃદંત અવ્યય), મગન **કરતાં** તે ડાહ્યો છે (નામયોગી અવ્યય).

૮૯. છતાં:—**છતાં** માણસે ભવાઈ (વર્ત્તમાન કૃદંત વિશેષણ), હું **છતાં** કામ બગડે (કૃદંત અવ્યય), મારા આવવા **છતાં** તમારે આવવું પડયું (નામયોગી અવ્યય), તમે આવ્યા, **છતાં** કામ બગડયું (ઉભયાન્વયી અવ્યય).

૯૦. ઉભો:—ત્યાં જઈને **ઉભો** (ક્રિયાપદ). ત્યાં જઈને **ઉભો** રહ્યો (સંયુક્ત ક્રિયાપદ, નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળ).

૯૧. શું:—**શું** કહો છો ? (પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ), **શું** કામ કરો છો ? (પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ), **શું** ! તે ગયા (કેવળપ્રયોગી અવ્યય).

૯૨. ઉતાવળાઃ—આ **ઉતાવળા** છોકરા છે (વિશેષણ), છોકરા **ઉતાવળા** ચાલે છે (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય), **ઉતાવળા** સો બાવરા, ધીરા સો ગંભીર (વિશેષણ નામ અર્થે).

૯૩. માટેઃ—માદા છો **માટે** ન આવો (ઉભયાન્વયી અવ્યય), તેને **માટે** ચાલો (નામયોગી અવ્યય).

૯૪. વારૂઃ—**વારૂ**, તમે આવશો ? (કેવળપ્રયોગી અવ્યય), ત્યાં જજો, **વારૂ.** (ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય).

૯૫. તેઃ—**તે** ગયો (પુરૂષ સર્વનામ), **તે** છોકરો (દર્શક વિશેષણ), રાજકોટથી **તે** નવાનગર સુધી રેલવે થઈ (ઉભયાન્વયી અવ્યય), **તેમાં તે** શું ? (અવ્યય).

કવિતાનું પદચ્છેદ.

પદ્યમાં શબ્દરચનાનો કાંઇ મેળ નથી. એટલુંજ નહિ પણ શબ્દ પ્રત્યય વગેરે અધ્યાહાર મૂકવાની કવિને છૂટ છે, માટે કવિતામાં જે શબ્દ પ્રત્યયનો અધ્યાહાર હોય તે ઉમેરી તેનો બરાબર અન્વય કરવો. પછી ચરણમાં જે ક્રમે શબ્દો હોય તે ક્રમે શબ્દો લઇ પદચ્છેદ કરવું. ચરણમાંના શબ્દોમાં કાંઈ અધ્યાહાર હોય તો પ્રથમ ચરણનો શબ્દ લખવો, ને તેની પાસે કૌંસમાં અધ્યાહાર ભાગ લખી તેનું પદચ્છેદ કરવું. જેમઃ—

કૃતિ ભારી નિર્ખી જન દૂર ખસેછે મથીમથી.

(હે ઈશ્વર, તારી) ભારી કૃતિ નિર્ખી જન મથીમથી(ને) દૂર ખસે છે.

૯૬. કૃતિઃ—ભાવવાચક નામ, નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન. નીરખી કૃદંતનું કર્મ.

૯૭. ભારીઃ—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય કૃતિ માટે નારીજાતિ, બીજીનું એકવચન.

૯૮. નિર્ખીઃ—સંબંધક ભૂતકૃદંત અવ્યય.

૯૯. જન:—સામાન્ય નામ, નાન્યતરજાતિ, પહેલીનું બહુવચન. ખસે છેનો કર્ત્તા.

૧૦૦. દૂર:—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. ખસે છેનું સ્થળદર્શક.

૧૦૧. ખસેછે:—કર્ત્તા જન, કર્મ નથી માટે અકર્મક ક્રિયાપદ, ખસ ધાતુ, નિશ્ચયાર્થ, દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાળ, ક્રિયાનાથ કર્ત્તા જન માટે ત્રીજો પુરૂષ, નાન્યતરજાતિ, બહુવચન, અકર્મક કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

૧૦૨. મથીમથી (ને):—સંબંધક ભૂત કૃદંત અવ્યય.

પાઠ ૭. વાકયના પ્રકાર—મિશ્રવાકય.

જે વાકય બીજા વાકય સાથે મળીને એક વાકય કરવાના કામમાં આવે છે, તેને **ગૌણવાકય** કહે છે. જેમ—

૧. કોઈ કોઈ વાર તો આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ, કે ફલાણું ઘર તો વેધવાળું છે.

૨. જે મહેનત કરે તે ધન મેળવે.

૩. કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ તીર્થવાસીઓ માને છે.

પહેલા વાકયમાં ‘ ફલાણું ઘર તો વેધવાળું છે ’ એ ગૌણવાકય ‘ સાંભળીએ છીએ ’ ક્રિયાપદનું કર્મ છે, બીજા વાકયમાં ‘ જે મહેનત કરે’ એ ગૌણવાકય ‘ તે ’ નું વિશેષણ છે, ત્રીજા વાકયમાં ‘કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે ’ એ ગૌણવાકય ‘ એમ ’ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના વધારા તરીકે આવેલું છે. ગૌણ વાકયો બીજાં વાકયો પર આધાર રાખનારાં હોય છે. જે વાકયો પર ગૌણ વાકયો આધાર રાખે, તે **મુખ્ય વાકય** કહેવાય છે.

પહેલા વાકયમાં ‘ કોઇ કોઈ વાર તો આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ, ’ બીજા વાકયમાં ‘ તે ધન મેળવે, ’ ત્રીજા વાકયમાં ‘ એમ તીર્થવાસીઓ માને છે ’ એ **મુખ્ય કે પ્રધાન** વાકયો છે.

જે વાકયમાં એક મુખ્ય વાકય, અને એક અથવા અનેક ગૌણ

વાક્ય હોય તેને **મિશ્રવાક્ય** કહે છે. મિશ્રવાક્યમાં એ કે તેથી વધારે ઉદ્દેસ્ય અને ક્રિયાપદો હોય છે.

ગૌણ વાક્ય ત્રણ જાતનાં હોય છે. ૧. **નામરૂપ**, ૨. **વિશેષણરૂપ**, ૩. **ક્રિયાવિશેષણરૂપ.**

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય અને મુખ્ય વાક્યની વચ્ચે **એ, તે, કે,** એવા દર્શક શબ્દો આવે છે. જ્યારે વચમાં **એ, તે** આવે છે, ત્યારે ગૌણ વાક્ય પહેલું અને મુખ્ય વાક્ય પછી આવે છે; અને વચમાં **કે** આવે છે, ત્યારે મુખ્ય વાક્ય પહેલું ને ગૌણ વાક્ય પછી આવે છે.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય, નામના ધર્મ પ્રમાણે મુખ્ય વાક્યનાં **કર્ત્તા, કર્મ,** કે **ક્રિયાપૂરક** વગેરે બને છે.

(૧). **કર્ત્તાઃ**—૧. રજપુતો લડાઇમાં પાછા હઠે એ સંભવિત નથી, ૨. પરમેશ્વરે આપણને સઘળી ઇંદ્રિયો આપી છે તે બહુ કામની છે, ૩. એ ઉઘાડું છે કે પાણીથી અગ્નિ ઓલવાય છે. પહેલા વાક્યમાં 'રજપુતો લડાઇમાં પાછા હઠે' એ ગૌણ વાક્ય 'નથી' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા અથવા 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં છે. બીજા વાક્યમાં 'પરમેશ્વરે આપણને સઘળી ઇંદ્રિયો આપી છે' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા અથવા 'તે'ની સમાન વિભક્તિમાં છે, ત્રીજા વાક્યમાં 'પાણીથી અગ્નિ ઓલવાય છે' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનો કર્ત્તા છે.

(૨). **કર્મઃ**—૧. નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે એ તું જાણતો નથી, ૨, મુંબઇથી મરકીવાળાં માણસ આવ્યાં છે તેમને ગામમાં પેસવા દેશો નહિ, ૩. તેણે કહ્યું કે તમે ખોટા છો, ૪. બિલાડીઓ બોલી જે આ રોટલાને વાસ્તે વાંધો પડયો છે. પહેલા વાક્યમાં 'નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે' એ ગૌણ વાક્ય 'જાણતો નથી' ક્રિયાપદનું કર્મ અથવા 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં છે. બીજા વાક્યમાં મુંબઇથી મરકીવાળાં માણસ આવ્યાં છે' એ ગૌણ વાક્ય

'પેસવા દેશો નહિ' ક્રિયાપદનું કર્મ અથવા 'તેમને' ની સમાન વિભક્તિમાં છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'તમે ખોટા છો' એ ગૌણ વાક્ય 'કહ્યું' ક્રિયાપદનું કર્મ છે. ચોથા વાક્યમાં 'આ રોટલાને વાસ્તે વાંધો પડયો છે' ગૌણ વાક્ય 'બોલી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

(૩). **ક્રિયાપૂરકઃ**—૧. નાનાં બાળકનો ધમ છે કે માબાપની આજ્ઞા માનવી, ૨. તેનું માનવું હતું કે કૃષ્ણ ફતેહમંદ થાય, ૩. મારી સલાહ એ છે કે હમણા તમારે ભણવું. પહેલા વાક્યમાં 'માબાપની આજ્ઞા માનવી' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનું, બીજા વાક્યમાં 'કૃષ્ણ ફતેહમંદ થાય' એ ગૌણ વાક્ય 'હતું' ક્રિયાપદનું, અને ત્રીજા વાક્યમાં 'હમણા તમારે ભણવું' એ ગૌણ વાક્ય 'છે' ક્રિયાપદનું પૂરક છે.

વિશેષણરૂપ ગૌણવાક્ય.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્યને આરંભે **જે, જેવું, જેટલું, જેવડું** એવાં સંબંધી સર્વનામ આવે છે, અને ગૌણ વાક્ય પૂરું થઈ રહે ત્યારે અનુક્રમે **તે, તેવું, તેટલું, તેવડું** એવાં દર્શક સર્વનામ આવે છે.

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય તેના ધર્મ પ્રમાણે મુખ્ય વાક્યનાં કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયાપૂરકનો વધારો થાય છે. જેમ—

૧. જે માણસ પોતાનો ગુસ્સો દબાવે તે ડાહ્યો છે.

૨. જેવું વાવશો તેવું લણશો.

૩. જેટલું પાણી જોઇએ તેટલું ભરી લો.

૪. તમારે જેવડી સ્લેટ જોઇએ તેવડી લો.

૫. આ કાગળ મારે જેવડો જોઈએ તેવડો છે.

પહેલા વાક્યમાં 'જે માણસ પોતાનો ગુસ્સો દબાવે' એ ગૌણ વાક્ય 'તે' કર્ત્તાનું વિશેષણ છે. બીજા વાક્યમાં 'જેવું વાવશો' એ ગૌણ વાક્ય 'તેવું' કર્મનું વિશેષણ છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'જેટલું પાણી જોઈએ, એ ગૌણ વાક્ય 'તેટલું' કર્મનું વિશેષણ છે. ચોથા વાક્યમાં

'તમારે જેવડી સ્લેટ જોઈએ' એ ગાૈણ વાક્ય 'તેવડી' કર્મનું વિશેષણ છે. પાંચમા વાક્યમાં 'મારે જેવડો જોઇએ' એ ગાૈણ વાક્ય 'તેવડો' ક્રિયાપૂરકનું વિશેષણ છે.

નામરૂપ ગાૈણ વાક્ય પછી આવનાર 'એ', 'તે' ને છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે, ત્યારે તે વિશેષણરૂપ ગાૈણ વાક્ય બને છે. જેમ, બહુ વરસાદ વરસ્યો તેનું પરિણામ લીલો કાળ છે. આ વાક્યમાં 'બહુ વરસાદ વરસ્યો' એ ગાૈણ વાક્ય 'તેનું'નું વિશેષણ છે, અને 'બહુ વરસાદ વરસ્યો' તેનું એ મુખ્ય વાક્યના કર્ત્તા 'પરિણામ' નો વધારો છે.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગાૈણ વાક્ય.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગાૈણ વાક્યને આરંભે **જ્યાં, જ્યારે, જેમ, જો** એવા શબ્દ આવે છે, અને ગાૈણ વાક્ય પૂરું થાય તે ઠેકાણે **ત્યાં, ત્યારે, તેમ, તો** એવા શબ્દ આવે છે.

ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગાૈણ વાક્ય મુખ્ય વાક્યના વિધેયનું **સ્થળ, કાળ, રીતિ, કારણ, સંકેત,** વગેરે બતાવે છે.

(૧). **સ્થળઃ**—'જ્યાં પુનર્લગ્નનો ચાલ નથી, ત્યાં' બાળલગ્ન ન જ જોઇએ.
'જ્યાં જશો ત્યાં' નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ જ છે.

(૨). **કાળ**—'જ્યારે ફકીરને સજા કરવા માંડી, ત્યારે' તે બોલ્યો.
'જ્યારે સસલી મોટી થઇ, ત્યારે' દૂધ પીતાં શીખી.

(૩). **રીતિઃ**—'જેમ નજરમાં આવે છે, તેમ' વર્ત્તો છો.
'જેમજેમ વહેલો આવશે, તેમતેમ' સુખી થશે.

(૪). **કારણઃ**—હું તેને ચાહુંછું કેમકે 'તે માયાળુ છે.'
અહિં ઉભા ન રહો કેમકે 'ટ્રેન ચૂકશો.'
'તે મને ગાળો દેતો હતો' માટે તેને માર્યો.

(૫). **સંકેત**—'જો તમે જાઓ' તો હું આવું.

નામરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર **એ, તે** શબ્દને, અથવા તેના વિશેષ્યને વિભક્તિના પ્રત્યય અથવા નામયોગી અવ્યય લાગે; તો તે ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય થઈ જાય છે. જેમ—

'જે વખતે કોલેરા ચાલે, તે વખતે' ભોંયે ન સૂવું. (કાળ.)

'હું સ્ટેશને પહોંચ્યો, તે પહેલાં' ગાડી ઉપડી ગઈ. (કાળ.)

'તમે જે વાત કહો છો, તેમાં' હું સચ્ચાઇ માનતો નથી. (સ્થળ.)

'પાઠમાં રસ પડે, તે રીતેજ' શિખવો. (રીતિ.)

'લુચ્ચા દુકાનદારો ઘરાકને છેતરે છે, તે કારણને લીધે' ઘરાકી ઘટે છે. (કારણ.)

'હું છું તેના કરતાં' તે હોશિયાર છે. (મુકાબલો).

વિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય પછી આવનાર **તે, તેવું, તેટલું, તેવડું** એવા શબ્દને, કે તેના વિશેષ્યને વિભક્તિના પ્રત્યય અથવા નામયોગી અવ્યય લાગે; તો તે ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય થઇ જાય છે. જેમ—

'હું જે મહોલ્લામાં રહું છું, તે મહોલ્લામાં' ઉંદરો મરે છે.(સ્થળ)

'જે છોકરા સદ્વર્ત્તનથી વર્તે, તે માટે' ઇનામ રાખો. (કારણ.)

મિશ્ર વાક્યમાં ગૌણ વાક્ય કોઈ વખત મુખ્ય વાક્યના કૃદંતનો પણ વધારો કરે છે. જેમ, 'જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી, ત્યાં' જગ્યા ખરીદીને તેમણે બંગલો બંધાવ્યો. આમાં ક્રિયાવિશેષણરૂપ ગૌણ વાક્ય મુખ્ય વાક્યની વૃદ્ધિ કરનાર કૃદંતનું સ્થળ બતાવે છે.

મિશ્ર વાક્યનું પૃથક્કરણ

મિશ્ર વાક્યનું પૃથક્કરણ સાદા વાક્યની રીતે જ કરવું. પ્રથમ વાક્ય સામે તેનો પ્રકાર જણાવી તેમાંના મુખ્ય વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવું, ને તેમાં ગૌણ વાક્યો જે જે કામ બજાવતાં હોય તે તે પ્રમાણે તેને ગોઠવવાં.

મિશ્ર વાક્યની

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદ્દેશ્ય ઉદ્દેશ્ય.
૧. રજપુતો લડાઇમાં પાછા હઠે એ સંભવિત નથી.	મિશ્રવાક્ય.	રજપુતો લડાઇમાં પાછા હઠે, એ.
(રજપુતો લડાઇમાં પાછા હઠે.)	નામરૂપ વાક્ય ('સંભવિત નથી' માંના 'નથી'નો કર્ત્તા અથવા 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં).	રજપુતો.
૨. નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે તે તું જાણતો નથી.	મિશ્રવાક્ય.	તું.
(નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે.	નામરૂપ વાક્ય ('જાણતો નથી'નું કર્મ, અથવા 'તે'ની સમાન વિભક્તિમાં.)	બાળક.
૩. નાનાં બાળકનો ધર્મ છે કે માબાપની આજ્ઞા માનવી.	મિશ્રવાક્ય.	ધર્મ.
(માબાપની આજ્ઞા માનવી.)	નામરૂપ વાક્ય ('છે' ક્રિયાપદનું પૂરક.)	બાળકે (અધ્યાહાર).

પૃથક્કૃતિનો નમુનો.

ઉદ્દેશ્યપક્ષ.	વિધેયપક્ષ.		
	વિધેય.		
ઉદ્દેશ્યવર્ધક.	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	વિધેયવર્ધક.
...	નથી.	સંભવિત.	...
...	હઠે.	પાછા.	લડાઇમાં (સ્થળ).
...	જાણતો નથી. (નિષેધવાચક.)	નાનાં બાળક બોલતાં કેમ શીખે છે, તે.	...
નાનાં.	શીખે છે.	બોલતાં.	કેમ (રીત).
નાનાં બાળકનો.	છે.	માબાપની આજ્ઞા માનવી.	...
...	માનવી.	માબાપની આજ્ઞા.	...

૪. જે છોકરો આળસુ હોય છે તે છોકરો મોડો આવે છે.	મિશ્રવાક્ય.	છોકરો.
(જે છોકરો આળસુ હોય છે.)	વિશેષણરૂપ વાક્ય. ('તે' વિશેષ્ય.)	છોકરો.
૫. જ્યારે સસલી મોટી થઇ ત્યારે તે દૂધ પીતાં શીખી.	મિશ્રવાક્ય.	તે.
(જ્યારે સસલી મોટી થઇ.)	ક્રિયાવિશેષણરૂપવાક્ય	સસલી.
૬. જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી ત્યાં જગ્યા ખરીદીને તેમણે બંગલો બંધાવ્યો.	મિશ્રવાક્ય.	તેમણે.
(જ્યાં મેં જગ્યા ખરીદી.)	ક્રિયાવિશેષણરૂપવાક્ય ('ખરીદીને' કૃદંતનું સ્થળ.)	મેં.
૭. જોસફની બાયડી બોલી કે જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો ત્યારે બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો.	મિશ્રવાક્ય.	બાયડી.
(બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો.)	નામરૂપ વાક્ય. ('બોલી' નું કર્મ.)	જોસફની બાયડી-એ. (અધ્યાહાર.)
(જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો.)	ક્રિયાવિશેષણરૂપ વાક્ય.	ધણી.

જે છોકરો આળસુ હોયછે, તે.	આવે છે.	...	મોડો (કાળ).
જે.	હોય છે.	આળસુ.	...
...	પીતાં શીખી.	દૂધ.	જ્યારે સસલી મોટી થઇ, ત્યારે (કાળ).
...	થઇ.	મોટી.	જ્યારે (કાળ).
...	બંધાવ્યો.	બંગલો.	જ્યાંમેં જગ્યા ખરીદી ત્યાં (સ્થળ), જગ્યા ખરીદીને (કાળ).
...	ખરીદી.	જગ્યા.	જ્યાં (સ્થળ).
જોસફની.	બોલી.	બરફનો એક ડુંગર ઢળી પડતો સાંભળ્યો (કર્મ).	જ્યારે મારો ધણી છાપરે ચડેલો હતો ત્યારે (કાળ).
...	ઢળી પડતો સાંભળ્યો.	બરફનો એક ડુંગર.	...
મારો.	ચડેલો હતો.	...	જ્યારે (કાળ). છાપરે (સ્થળ).

વાક્ય.	પ્રકાર.	ઉદ્દેશ્ય ઉદ્દેશ્ય.
૧. એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું, ને તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું.	સંયુક્ત વાક્ય.	
(એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું.)	સાદું વાક્ય.	બાયડીએ.
(તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું).	સાદું વાક્ય.	,,
૨. જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશો, તો આખા દહાડામાં દરેક કામ કરવાને તમને પૂરતો વખત મળશે; પણ જો એકજ વખતે બે કામ લઇ બેસશો, તો બધું વર્ષ પણ પહોંચી નહિ વળો.	સંયુક્ત વાક્ય.	
જો એક વેળામાં...પૂરતો વખત મળશે;	મિશ્ર વાક્ય.	વખત.
(જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશો.)	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય.	તમે(અધ્યાહાર).
જો એકજ વખતે બે કામ... પહોંચી નહિ વળો.	મિશ્ર વાક્ય.	તમે(અધ્યાહાર).
(જો એકજ વખતે બે કામ લઇ બેસશો.)	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય.	તમે(અધ્યાહાર).

પૃથક્કરણનો નમુનો.

પક્ષ.	વિધેયપક્ષ.		
ઉદ્દેશ્ય વર્ધક.	વિધેય		વિધેયવર્ધક.
	ક્રિયા.	ક્રિયાપૂરક.	
એક.	વેચાતું લીધું.	એક નાનું સસલાનું બચ્ચું.	...
,,	પાળ્યું.	,,	તેની ટેવ જોવાને (હેતુ).
પૂરતો.	મળશે.	તમને.	જો એક વેળામાં માત્ર એક કામ કરશો તો (સંકેત). આખા દહાડામાં(કાળ)દરેક કામ કરવાને(હેતુ)
...	કરશો.	માત્ર એક કામ.	એક વેળામાં (કાળ).
..	પહોંચી નહિ વળો (નિષેધવાચક).	...	જો એકજવખતે બે કામ લઇ બેસશો તો(સંકેત)બધું વર્ષ પણ(કાળ)
...	લઇ બેસશો.	બે કામ.	એકજ વખતે (કાળ).

પાઠ ૮. વાકયના વર્ગ—સંયુક્ત વાકય.

પાછલા પાઠોમાં આપણે સાદાં અને મિશ્રવાક્યો વિષે વિવેચન કર્યું. સાદાં વાક્યોમાં એક ઉદ્દેશ્ય અને એક ક્રિયાપદ હોય છે. મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોમાં એકથી વધારે ઉદ્દેશ્ય અને ક્રિયાપદો હોય છે; પણ તે બંને વચ્ચે મોટો તફાવત એ છે કે મિશ્રવાક્યમાં એક જ મુખ્ય વાક્ય હોય છે, ને બાકીનાં બધાં તેના પર આધાર રાખનારાં વાક્યો હોય છે, અને સંયુક્ત વાક્યમાંનાં સઘળાં વાક્યો એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે. એટલે એક વાક્યનો આધાર બીજા વાક્ય પર બિલકુલ હોતો નથી, માત્ર ઉભયાન્વયી અવ્યયથી તેઓ જોડાએલાં હોયછે.

સરખા અધિકારનાં બે અથવા વધારે સહગામી (જોડે આવનાર) મુખ્ય વાક્યો ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાઇને જે વાક્ય બને તેને **સંયુક્ત વાક્ય** કહે છે. જેમકે, એક બાયડીએ એક નાનું સસલાનું બચ્ચું વેચાતું લીધું, ને તેની ટેવ જોવાને પાળ્યું.

સંયુક્ત વાકયના મુખ્ય વાકયમાં કોઈ વખત ગૌણ વાક્યો હોય છે, છતાં બે અથવા વધારે મુખ્ય વાક્યો હોવાથી આખા વાક્યને સંયુક્ત વાકય કહે છે. જેમ, ત્યાં **જે કામ કરવાનું હતું** તે કર્યું, અને પાછો પોતાને ગામ જવાને નીકળ્યો.

સંકોચિત સંયુક્ત વાક્ય—સંયુક્ત વાક્યમાં મુખ્ય વાકયનાં કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ સામાન્ય હોય છે, ત્યારે ઘણુંકરીને તેની પુનરૂક્તિ કરવામાં આવતી નથી, એવાં વાક્ય સંકોચિત સંયુક્ત વાકય કહેવાય છે. જેમ—

(૧), ગાય અને ઘોડો ચરે છે—ગાય ચરે છે અને ઘોડો ચરે છે. એમાં 'ચરે છે' ક્રિયાપદ સામાન્ય છે.

(૨). લલ્લુ દોડયો અને પડયો—લલ્લુ દોડયો અને લલ્લુ પડયો. એમાં 'લલ્લુ' કર્ત્તા સામાન્ય છે.

(૩). તેણે પાઠ કર્યો અને કરાવ્યો–તેણે પાઠ કર્યો અને તેણે પાઠ કરાવ્યો. એમાં 'તેણે' કર્તા અને 'પાઠ' કર્મ સામાન્ય છે.

સંયુક્ત વાક્યનું પૃથક્કરણ:—મિશ્રવાક્યની માફક સંયુક્ત વાક્યનું પૃથક્કરણ કરવું.

સંકોચિત સંયુક્ત વાક્યમાં પ્રકટ ક્રિયાપદ એક દેખાય, પણ અધ્યાહાર રૂપે ઘણાં હોય છે; તેથી એવાં વાક્યને દેખાવ પરથી સાદાં વાક્યમાં ન ગણવાં.

પાઠ ૯. વાક્યરચનાના કેટલાક નિયમો.

૧. ઘણું કરીને વાક્યમાં પહેલો કર્તા, પછી કર્મ ને છેલ્લે ક્રિયાપદ આવે છે. જેમ ગાય બરાડે છે, છોકરો ચોપડી વાંચે છે.

૨. **વિશેષણ:**—વિશેષણ પહેલું ને વિશેષ્ય પછી આવે છે. જેમ, **સારો** છોકરો વખતસર નિશાળે આવે છે.

કોઇના ગુણનું વર્ણન કરવું હોય, કે સ્થિતિ બતાવવી હોય; તો વિશેષણ, વિશેષ્યની પછી આવે છે; એ વખતે તે ક્રિયાપૂરક બને છે. જેમ, ઇશ્વર **મહા કૃપાળુ** છે, છોકરો **માંદો** છે.

વિશેષણ, સર્વનામનો ગુણ બતાવે ત્યારે તો વિશેષણ, સર્વનામની પછી જ આવે છે. જેમ, તે **ડાહ્યો** છે, તમે **સારા** થાઓ. આમાં 'ડાહ્યો' અને 'સારા' ક્રિયાપૂરક છે.

છટ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ કે સર્વનામ, જેની સાથે સંબંધ રાખતું હોય, તેની પહેલાં આવે છે. જેમ, **રાજાનો** કુંવર **પોતાના** પાઠ સારા કરે છે.

છટ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ કે સર્વનામ. અને વિશેષણ બેઉ કોઇ નામની સાથે સંબંધ રાખે, તો છટ્ઠી વિભક્તિવાળો શબ્દ પહેલો આવે છે. જેમ, **રાજાનો** વડો કુંવર **પોતાના** પાઠ સારા કરે છે.

૩. **ક્રિયાવિશેષણ:**—ક્રિયાનું ઠેકાણું, વખત, રીત, વગેરે દેખાડ-નારાં ક્રિયાવિશેષણો ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે. જેમ **તે આજે** જશે.

નકારવાચક શબ્દો કોઇ પ્રાંતમાં ક્રિયાપદની પહેલાં, ને કોઇ પ્રાંતમાં ક્રિયાપદની પછી બોલાય છે, જેમ, **ન** કરતો, કરતો **નહિ**, **મા** કરીશ, કરીશ **મા.**

૪. **કૃદંત:**—કૃદંત ને ક્રિયાપદ જોડે આવે તો **હંમેશાં** કૃદંત પહેલું ને ક્રિયાપદ પછી આવે છે. જેમ, તે ચોપડી **લખતો** હતો. કૃદંતની સાથે નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ આવે તો વખતે નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ પહેલું ને કૃદંત પછી આવે છે. જેમ, તે નહોતો **જતો**, મેં નથી **કર્યું.**

૫. **પ્રશ્નાર્થ શબ્દો:**—**શું** અને **વારૂ** એ વાક્યના કોઇ પણ શબ્દની સાથે સંબંધ ન રાખે, ત્યારે વાક્યની પહેલાં અગર છેલ્લે આવે છે. જેમ, **શું**! વાત એવી હોય? એવી વાત હોય **શું**? **વારૂ!** એમ કરવું જોઇએ? એમ કરવું જોઇએ **વારૂ**? એનું કારણ એ છે કે કેવળપ્રયોગી અવ્યય વાક્યની પહેલાં કે પછી આવે છે.

૬. **સંબોધન:**—કર્ત્તાની પહેલાં, અને કર્મની પહેલાં કે વખતે પછી આવે છે. જેમ, **હે ઈશ્વર**, તું અમારાં પાપ ક્ષમા કર. આ-પનાં અંગી માણસોનો દોષ, **હે મહેરબાન સાહેબ**, આપની પાસે કોણ કાઢશે?

૭. **ક્રિયાપદ તથા ક્રિયાનાથ:**—(૧). ક્રિયાપદને પુરૂષ, જાતિ, ને વચન ક્રિયાનાથ પ્રમાણે લાગે છે. જેમ, **હું જાઉં છું**, છોકરે **પુસ્તક ખરીદ્યું.**

(૨). એક જ જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય, અને તેઓ **તથા, અને** કે **ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો ક્રિયાપદ **તેજ જાતિના બહુવચનમાં** આવે છે. જેમ, છગન, મગન, અને **લલ્લુ આવ્યા હતા.**

(૩). જુદી જુદી જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય, અને તેઓ **તથા, અને** કે **ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો ક્રિયાપદ ઘણુંખરૂં નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે; અને કદી ક્રિયાપદની પહેલાં 'એ સર્વે,' કે 'સર્વે' એવા શબ્દ મૂકવામાં આવે છે. જેમ, મગન, છગન, કાશી, એ સર્વે **આવ્યાં હતાં.**

(૪). જુદી જુદી જાતિના એકથી વધારે ક્રિયાનાથ હોય, અને તેઓ **તથા, અને** કે **ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય, તો ઘણી વખત પાસેના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે પણ ક્રિયાપદનાં જાતિવચન થાય છે. જેમ, મેં ગાય, ઘોડો, ને **ગાડી લીધી.**

(૫). ક્રિયાનાથ ઘણા હોય, અને તેઓ **અથવા, કે** અવ્યયથી છૂટા પડતા હોય, તો ક્રિયાપદનું રૂપ પાસેના ક્રિયાનાથ પ્રમાણે થાય છે. જેમ, તેણે ગાડી કે **સરઆમ વેચાતો લીધો,** પણ કેટલીક વખત ક્રિયાનાથ પછી **એમાંનું** કાંઇ એવા શબ્દ લગાડી ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના એકવચનમાં મૂકવાનો ચાલ છે. જેમ, કાશી કે મગન એમાંનું કોઈ **આવ્યું નથી,** ભૂગોળ કે ઇતિહાસ એમાંનું કાંઈ **કર્યું નથી.**

(૬). ક્રિયાનાથ જુદા જુદા પુરૂષ સર્વનામ હોય, ત્યારે જો પહેલો પુરૂષ તેમાં હોય તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, હું, તું ને તે કાલે **જઈશું,** હું ને મગન **આવીશું,** હું ને તે **વાંચીએ છીએ,** હું ને તું **વાંચીએ છીએ.**

પણ પહેલો પુરૂષ ન હોતાં બીજા ત્રીજા પુરૂષનું સર્વનામ હોય તો ક્રિયાપદ બીજા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે છે, જેમ, તું ને મગન કાલે **આવજો,** તું ને તે **જજો.**

(૭). માન આપવા સારૂ ક્રિયાનાથ નરજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં ક્રિયાપદ નરજાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ગુરૂજી **પધાર્યા.**

ક્રિયાનાથ નારીજાતિના એકવચનમાં હોય, તો ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, વહુજી મહારાજ **પધાર્યાં.**

૮. **વિશેષણ અને વિશેષ્યઃ**—(૧). વિકારી વિશેષણને તેના વિશેષ્ય પ્રમાણે જાતિ, વચન, ને વિભક્તિ લાગે છે, પણ વિભક્તિના છૂટા પ્રત્યય વિશેષણને લાગતા નથી. અવિકારી વિશેષણનાં રૂપ બદલતાં નથી. વિશેષ્ય એક હોય ને વિશેષણ એકથી વધારે હોય તોપણ આ જ નિયમ રહે છે. જેમ, ભલા, શાણા, તથા વિદ્વાન માણસની પાસે હંમેશાં બેસવું.

(૨). એકથી વધારે વિશેષ્ય જુદી જુદી જાતિના હોય અને તે **તથા, અને, ને** અવ્યયથી જોડાએલા હોય; તો તેમનાં વિશેષણ ઘણુંકરીને વિધેયપક્ષમાં નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ભાત, દાળ, ને શાક **સારાં** હતાં, અંગરખું, દુપટો, ને પાઘડી **સારાં** છે.

(૩). એકથી વધારે વિશેષ્ય જુદી જુદી જાતના કે એક જ જાતિના હોય, અને તે **અથવા, કે** અવ્યયથી છૂટા પડતા હોય, તો તેમનું વિશેષણ પાસેના વિશેષ્યનું રૂપ લે છે. જેમ **સારી** પાઘડી કે સેલું લાવજો, છોકરો કે છોકરી **ડાહી** હોય.

ઘણી વખત ઉપર પ્રમાણે મેળ રહેતો નથી, પણ અર્થની સ્પષ્ટતાને સારૂ દરેક વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે જુદું જુદું વિશેષણ મૂકવામાં આવે છે. જેમ, **સારી** પાઘડી કે **સારૂં** સેલું લાવજો.

(૪). માન આપવા સારૂ વિશેષ્ય નરજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં વિશેષણ નરજાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, ગુરૂજી **ભલા** છે.

વિશેષ્ય નારીજાતિના એકવચનમાં હોવા છતાં વિશેષણ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે છે. જેમ, માજી **ભલાં** છે.

૯. **વિભક્તિઃ**—(૧). એક અથવા વધારે નામ કોઇ નામને ઓળખાવવાને તેની સાથે આવી તેનીજ વિભક્તિમાં હોય છે, પણ તેને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી. તે વખતે તે ઓળખાવનારાં નામ ઓળખાનાર નામની સમાનાર્થે વિભક્તિ કહેવાય છે.

જેમ, **રામજી** મહેતાજીને મોકલો. આમાં રામજીની વિભક્તિ 'મહેતાજીને' સમાનાર્થે કહેવાય. હું **પટેલ** શંભુલાલની પાસે પચાસ રૂપિયા માગું છું, **સ્કોલર** દામોદરે પહેલો નંબર મેળવ્યો.

(૨). સામાસિક શબ્દમાં છેલ્લા શબ્દને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, **માબાપની** આજ્ઞા માનવી.

(૩). ઉભયાન્વયી અવ્યયથી બે કે અધિક નામ જોડાયાં હોય, તો વિભક્તિના પ્રત્યય ઘણું કરીને છેલ્લા નામને લાગે છે, અથવા કોઈવાર નામને જુદાં જુદાં દર્શાવવાને દરેક નામને લાગે છે. જેમ, તમે મગન, છગન, અને **લલ્લુને** તેડી લાવજો. અથવા તમે **મગનને, છગનને,** અને **લલ્લુને** તેડી લાવજો. ભલા અને **ભુંડાનો** વિચાર કરવો.

ટીકાઃ—જ્યારે છેલ્લા નામને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે, ત્યારે પહેલાંનાં નામમાં વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતાં જે ફેરફાર થવો જોઇએ, તે તો થાય છેજ.

(૪). જ્યારે ઘણાં નામ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાએલાં હોય, અને તેમને ઓળખાવનાર દર્શક સર્વનામનું **એ**, અથવા તે નામોની પછી **વગેરે, ઈત્યાદિ** એ શબ્દો આવે; તો સઘળાં નામ પહેલી વિભક્તિમાં રાખીને વિભક્તિના પ્રત્યય **એ દર્શક સર્વનામનું બહુવચન, વગેરે, ઇત્યાદિ** એમને લાગે છે. જેમકે, લુચ્ચા, ઠગારા, જુઠા, ચોર, **એમની** સાથે વાતચીત કરવી નહિ; તમે કાળિદાસ, તેમના ભાઈ, **વગેરેને** તેડીને આવજો.

(૫). જ્યારે ઘણાં સર્વનામ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાતાં

હોય, તો દરેક સર્વનામને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. જેમ, ત્યાં મને, તમને, અને તેમને બોલાવે છે; આ કામ મારાથી, તમારાથી, અને તેમનાથી નહિ થાય. કોઈવાર રૂપ ન ફરે તો વિભક્તિનો પ્રત્યય છેડે પણ આવે. જેમ, આ કામ હું, તું, અને તેથી નહિ થાય.

પાઠ ૧૦ વિરામચિહ્ન.

બોલતાં બોલતાં શ્વાસ લેવા સારૂ, તથા સાંભળનાર માણસ સહેલથી સમજી શકે, તેટલા સારૂ અટકીએ છીએ. લખાણમાં એવી અટકવાની જગોએ કેટલીક નિશાનીઓ કરાય છે, તેને **વિરામચિહ્ન** (વિ+રમ્=થોભવું, અટકવું) કહે છે. એમાંનાં મુખ્ય નીચે આપ્યાં છે.

(૧) , અલ્પવિરામ, (૨) ; અર્ધવિરામ, (૩) : ગુરૂવિરામ, (૪) . પૂર્ણવિરામ, (૫) ? પ્રશ્નચિહ્ન, (૬) ! ઉદ્ગારચિહ્ન, (૭) ' ' કે " " અવતરણચિહ્ન, (૮) [ ] કે ( ) કૌંસ, (૯) - સંયોગ રેખા, (૧૦) — વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા, (૧૧) — — અપસારણ ચિહ્ન.

અલ્પવિરામ.

૧. બે શબ્દ ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાય, તો તેની વચમાં કાંઈ નહિ; પણ તેની વચમાં ઉભયાન્વયી અવ્યયનો અધ્યાહાર હોય, તો વચમાં અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ છગન અને મગન ગયા, છગન, મગન ગયા. તે આવ્યો ને ગયો.

૨. બેથી વધારે શબ્દ જોડાય, તો છેલ્લા શબ્દ સિવાય સઘળા શબ્દ પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, તે ડાહ્યો, મહેનતુ, અને ભલો છે. તે આવ્યો, બેઠો, અને ચાલ્યો ગયો.

૩. સંબોધનવાળું નામ વાક્યની આરંભમાં આવે તો તેની પછી, અને વાક્યની વચમાં આવે તો તેની બંને તરફ અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ હે ઇશ્વિર, અમારાં પાપ ક્ષમા કર. અમારાં પાપ, હે ઇશ્વિર, ક્ષમા કર.

૪. શબ્દાવળી બેજ હોય, તોપણ તેની વચ્ચે હંમેશાં અલ્પ-વિરામ મૂકાય જ. જેમ તે છોકરો કામ કરવે ચાલાક, અને ભણુવા ગણુવામાં હોશિયાર છે.

૫. પૂર્વસ્થાનના શબ્દને ઓળખાવનાર શબ્દાવળીની બંને બાજુએ અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, સયાજીરાવ, વડોદરાના મહા-રાજા, હવા ખાવા મહાબળેશ્વર પધાર્યા છે.

૬. ગૌણુ વાક્યની પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે; પણ જો બહુ નાનું ગૌણુ વાક્ય હોય, તો કાંઈ પણ ચિહ્‌ન મૂકાતું નથી. જેમ, તે આજે અમદાવાદ જવાનો છે, એ હું જાણુતો નથી. તે જવાનો છે એ હું જાણુતો નથી. પોતાના માબાપની આજ્ઞામાં રહેવું, અને તેમની મર્યાદા રાખવી, એ કામ સપુત છોકરાનું છે.

૭. સંયુક્ત વાક્યમાં સહગામી વાક્યોની પછી વખતે અલ્પવિ-રામ મૂકાય છે. જેમ બાગમાં નારંગી, લીંબુ, દાડમ, તાડ, અને બીજી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ છે, અનેક ખીલી રહેલાં ફૂલોની વાસ ચારે તરફ ફેલાઈ રહી છે, અને માછલાંથી ભરેલા હોજ અને ફુવારા આવી રહ્યા છે.

૮. જે શબ્દો પછી તેના સમાનાર્થે એ, તે, સર્વે, એ સર્વે, ઇત્યાદિ, વગેરે એવા શબ્દો આવે, તો તે દરેક શબ્દની પછી અલ્પ-વિરામ મૂકાય છે. જેમ, છગન, લલ્લુ, એમને બોલાવીને વહેલો આવ.

૯. હા, ના, હવે, વળી, બીજું, છેવટે, ટુંકામાં, વગેરે એવા અર્થના કેટલાક શબ્દની પછી અલ્પવિરામ મૂકાય છે. જેમ, વળી, હું તમને કહું છું.

અર્ધવિરામ.

ગૌણ વાક્યની અંદર પેટાવાક્ય આવેલાં હોય, તો ગૌણવાક્યને છેડે અર્ધવિરામ મૂકાય છે. જેમ અભ્યાસમાં જેવી કાળજી હોય તેનું તેવું ફળ મળે; એમાં સંદેહ શો ?

સહગામી વાક્યોમાં બે કે વધારે ગૌણવાક્યો હોય, અને તે ગૌણવાક્યો અલ્પવિરામ વડે જુદાં પડતાં હોય; તો સહગામી વાક્યો વચ્ચે અર્ધવિરામ આવે. જેમ, એવા લોકને ત્યાં કોઇ પરદેશી જઇ ચઢયો હોય, તો તેઓ તેને ઉતારાની અને ખાવાપીવાની સોઇ કરી આપવામાં આનંદ માને છે; અને એ પરદેશી જેની પાસેથી દૂધ વગેરે ચીજો વેચાતી મેળવી શકતો નથી, તેનીજ પાસેથી તે ચીજો મેમાન થઇને મફત પામે છે. (નવી સાતમી).

સહગામી વાક્યોમાં ગૌણવાક્ય ન હોય, પણ અલ્પવિરામ કરતાં વધારે અટકવાની જરૂર હોય તો સહગામી વાક્યો વચ્ચે અર્ધવિરામ મૂકાય. જેમ, જનોઈ પહેરી સૂર્યનો મંત્ર લેઈ વિદ્યાર્થી ગુરૂને ઘેર રહે છે; ભિક્ષા માગીને ગુજરાન ચલાવે છે; ગુરૂની સેવા કરે છે; અને વિદ્યા ભણે છે. (નવી સાતમી).

ગુરૂવિરામ:—સરખા અધિકારનાં મુખ્ય વાક્યોને જોડનાર ઉભયાન્વયી અવ્યય પડતો મૂકાય, તો ત્યાં ગુરૂવિરામ મૂકાય છે. જેમ, આળસ તજો: આળસ સમાન બીજો વેરી નથી. 'એમાંના કેટલાકના કવિ દલપતરામ આ પ્રમાણે વર્ગ કરે છે: પહેલો શામળ ને બીજો પ્રેમાનંદ, ૪૦' (નર્મગદ્ય). આ ચિહ્ન એકલું બહુ વપરાતું નથી. વર્ણનરેખા સાથે વપરાય છે.

પૂર્ણવિરામ.

૧. રચના અને અર્થમાં જ્યાં વાક્ય પૂરૂં થાય, ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, તે ગયો. જો ચાકરી કરીએ તો ભાખરી મળે.

૨. આજ્ઞા આપતી વખતે કે આશીર્વાદ આપતી વખતે વાક્યને છેડે પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, લક્ષ્મણજીને રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે ભાઈ, માતા, પિતા, અને ગુરૂની સેવા કરજે. ભગવાન તારી રક્ષા કરો.

૩. કોઇ નામ કે શબ્દને માટે સંક્ષેપ નિશાની વાપરીએ, ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકાય છે. જેમ, લલ્લુ હરિભાઇ=લ. હ. મહેરબાન=મે. મિસ્તર=મિ.

પ્રશ્નચિહ્ન.

જે વાક્યમાં સવાલ કરેલો હોય છે, તે વાક્યને છેડે પ્રશ્નચિહ્ન મૂકાય છે. જેમ, તમે ક્યાં જાઓ છો ? તમારો ધર્મ શો ?

જ્યારે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય પેટા વાક્ય હોય છે, ત્યારે ત્યાં પ્રશ્નચિહ્ન મૂકાય નહિ. જેમ તમે ક્યાં જાઓ છો એમ તેણે મને પૂછ્યું.

ઉદ્‌ગાર ચિહ્નઃ—કેવળ પ્રયોગી અવ્યય, અથવા તે અર્થે વપરાએલા કોઇ પણ શબ્દ કે શબ્દાવળીની પછી ઉદ્‌ગાર ચિહ્ન મૂકાય, અને ઉભરાનો ભાવ ઓછો હોય તો અલ્પ વિરામ મૂકાય. જેમ, અરે! શિવશિવ! આ તે શો ગજબ! અરે, મારૂં માથું દુખે છે.

અવતરણ ચિહ્નઃ—કોઇના કહેલા કે લખેલા શબ્દો તેના તેજ રૂપમાં લખી બતાવવા હોય, તો તે શબ્દોની પહેલાં અને પછી “ ” આવાં અવતરણ ચિહ્ન મૂકાય છે; જો વાક્ય નાનું સરખું હોય તો ‘ ’ આવાં ચિહ્ન કરાય છે. જેમ, શ્રી કૃષ્ણે ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે “અજ્ઞાનીના મનને ચલાવી નાખવું નહિ.”

કોંસઃ—અર્થની સ્પષ્ટતા કે ખુલાસાને માટે કાંઇ વિશેષ જણાવવાનું હોય, તે [ ] આવા અથવા ( ) આવા કોંસમાં લખાય છે.

કૌંસમાં લખેલી બાબત કાઢી લેતાં મૂળ અર્થ તૂટતો નથી. જેમ, ઇ. (અપૂ)=જવું.

સંયોગરેખા:—જ્યાં લીટી પૂરી થાય ત્યાં શબ્દ અધુરો રહે ત્યારે, અથવા બે પદને એક જેવાં બતાવવાં હોય ત્યાં સંયોગરેખા વપરાય છે. જેમ ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી ડીક્ષનેરી.

વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા:—વાક્યમાં ઉદાહરણ તથા કહેલા વિષયનું વર્ણન છે, એ જણાવવાને જરા લાંબી લીટી કાઢવામાં આવે છે; તેને વર્ણન કે ઉદાહરણ રેખા કહે છે. કોઇવાર મહાવિરામ અને વર્ણનરેખા (:—) આ પ્રમાણે સાથે પણ લખાય છે.

અપસારણ ચિહ્ન:—હકીકત લખતાં લખતાં તેને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને, અથવા વચમાં સૂઝી આવેલા વિચારોને દર્શાવવા તેની પહેલાં—આવું અને પછી પણ—આવું ચિહ્ન કરાય છે તેને અપસારણ ચિહ્ન કહે છે. જેમ, દેહ જાળવવાનો નિયમ—બ્રહ્મચર્ય, સારો ખોરાક, શુદ્ધ જીવન, વગેરે—બરાબર પળાય તો ૮૦, ૯૦ વર્ષ સહેજ જીવાય.

પાઠ ૧૧. સવાલો.

૧. કૃદંત એટલે શું ?
૨. કૃદંતના કાળ પ્રમાણે પ્રકાર કેટલા? તેનાં નામ અને પ્રત્યય કયા?
૩. કૃદંતનામ, વિશેષણ અને અવ્યયના પ્રત્યય કયા ?
૪. સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ કોને કહે છે ?
૫. મિશ્રકાળ શી રીતે બને છે ?
૬. પંદર મુખ્ય મિશ્રકાળનાં નામ બોલો ને તે શી રીતે બને?
૭. કર ધાતુનાં નિશ્ચયાર્થ ને સંશયાર્થમાં મિશ્રકાળનાં રૂપ કહો.
૮. નિષેધાર્થરૂપ શી રીતે બને ?
૯. સંયુક્ત ક્રિયાપદ કોને કહે છે ?
૧૦. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કોને કહે છે?

૧૧. કર્ત્તા, કર્મ, પરિમાણ, સ્થળ, કાળ, કરણ, હેતુ, મૂલ્ય, અંગવિકાર, સાહિત્ય, સંબંધ, અપાદાન, મર્યાદા, ન્યૂનાધિકતા એ અર્થે કઇ કઇ વિભક્તિ આવે છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૨. ઉદ્દેસ્ય અને ક્રિયાપૂરક તરીકે કયા શબ્દો વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૩. ઉદ્દેસ્ય અને ક્રિયાપૂરક શબ્દના વધારા તરીકે કયા શબ્દો વપ- રાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૪. વિધેય તરીકે વપરાતા શબ્દો કયા તે દાખલા સાથે કહો.

૧૫. વિધેયવર્દ્ધક તરીકે કયા શબ્દો વપરાય છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૬. શબ્દાવળી કોને કહે છે તે દાખલા સાથે કહો.

૧૭. ઉદ્દેસ્ય, ક્રિયાપૂરક, અને વિધેયનો વધારો શબ્દાવળીથી કર્યાનાં બબ્બે ઉદાહરણ આપો.

૧૮. મિશ્ર વાક્ય, ગૌણ વાક્ય, અને મુખ્ય વાક્ય કોને કહે છે તે દા- ખલા આપી સમજાવો.

૧૯. ગૌણવાક્ય, મુખ્ય વાક્યની પહેલાં કે પછી કયારે આવે ?

૨૦. ગૌણવાક્ય કેટલી જાતનાં છે તે દાખલા આપી સમજાવો.

૨૧. નામરૂપ, વિશેષણ રૂપ, અને ક્રિયાવિશેષણ રૂપ ગૌણ વાક્ય શા શા અર્થે વપરાય છે ?

૨૨. સંયુક્ત વાક્ય કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૨૩. સંકોચિત સંયુક્ત વાક્ય કોને કહે છે તે દાખલો આપી સમજાવો.

૨૪. વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, નકારવાચક, કૃદંત, પ્રશ્નાર્થ, સંબોધન, ક્રિયાપદ ને ક્રિયાનાથ, વિશેષણ ને વિશેષ્ય, અને વિભક્તિ સંબંધી વાક્ય રચનાના કેટલાક નિયમ દાખલા સાથે આપો.

૨૫. મુખ્ય વિરામચિહ્નનાં નામ આપો ને તે કયે પ્રસંગે વપરાય ?

સમાપ્ત.

આ લેખકનાં બનાવેલ અન્ય પુસ્તકો.

સરલ દેશીનામાની પદ્ધતિ.

(આવૃત્તિ ૨૬ મી.) **(કુલ પ્રત ૭૭,૦૦૦)**

મુંબઈ ઇલાકાના મહેરબાન ડિરેકટર સાહેબે ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મંજુર કરેલ છે. ૨૫ મી આવૃત્તિથી **ગ્રામ્યશાળા માટે નામું, નામાના વિચારવા યોગ્ય સમજુતી સહિત પ્રશ્નો,** વગેરે વગેરે ઉમેરવામાં આવ્યું છે. નામું શીખવામાં આ એક ઘણુંજ ઉપયોગી પુસ્તક નીવડયું છે. **પૃષ્ઠ ૧૪૪. કિમ્મત ૩ાા આના.**

શાહકૃત સરલ મુખગણિત.

(આવૃત્તિ બીજી.) **(કુલ પ્રત ૪,૦૦૦)**

(ધો. ૪-૫ માટે, બાળથી ધો. ૩ સુધી શિક્ષકોને સૂચના સહિત.)

(એકજ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૫૮. કિમ્મત એક આનો.)

નવાં ધોરણમાં લેખાંનો વિષય ગુણોત્તરથી શિખવવાનો રાખ્યો છે. હવે લેખાંની કુંચીઓ શિખવવી બંધ થઇ એવી કેટલાક શિક્ષકોની થયેલી માન્યતા અમને ભૂલ ભરેલી લાગે છે. એથી તો લેખાં ચાલાકીથી ગણાતાં બંધ થાય. માત્ર હાલ જે એક પરિમાણનાં સઘળી જાતનાં લેખાં એકી વખતે શિખવાય છે, તેને બદલે હવે જુદા જુદા ગુણોત્તરમાં એક પરિમાણનાં લેખાંની કુંચીઓ વહેંચાઇ જાય છે. આ લઘુ પુસ્તકમાં ઘણી કુંચીઓ આપી બાળકના મગજપર બોજો વધાર્યો નથી, પણ પદ્ધાત એવી બતાવી છે કે આગળ વધતાં વિદ્યાર્થીઓ લેખાં લખાવવાની સાથેજ તેને બંધ બેસતી કુંચી જાતે તરત બનાવી કાઢી દાખલો ગણી શકે. મે. રા. બ. કમળાશંકરભાઇના લેખાં શિખવવાના અભિપ્રાય મુજબ સમજણ સાથે સ્મરણશક્તિ કેળવાય એવી રચના કરેલ છે. ઘણે ઠેકાણે ટેકસ્ટબુક તરીકે ચાલે છે.

કિન્ડર્ગાર્ટન અને પદાર્થપાઠ.

(ભાગ ૧ લો. ધોરણ ૨-૧-બાળ માટે.)

(આવૃત્તિ ૬ ટ્ટી.) (કિમ્મત સાડાચાર આના.) (કુલ પ્રત ૧૦,૦૦૦)

સંસ્થાન ગોંડળ અને જુનાગઢના કેળવણીખાતા માટે ટેકસ્ટબુક છે, ના. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણીખાતા માટે લાઈબ્રેરી અને પ્રાઇઝ બુક તરીકે મંજુર છે. એમાં બાળવર્ગ માટે કિન્ડર્ગાર્ટનની પહેલી બીજી બક્ષિસ, પહેલા ધોરણ માટે ત્રીજી ચોથી બક્ષિસ, અને બીજા ધોરણ માટે ૫-૬ ને ૧૮ મી બક્ષિસનું વર્ણન ચિત્રસહ આપેલું છે; વળી ધોરણને લાયક બાળવર્ગ માટે ૯, પહેલા ધોરણ માટે ૧૫, ને બીજા ધોરણ માટે ૧૬ પદાર્થપાઠ આપવામાં આવેલ છે. સરકારે નવી વાચનમાળામાં પદાર્થપાઠ દાખલ કરેલ છે, છતાં આ પુસ્તકમાં તે વિષય નીચેનાં કારણથી દાખલ કરવામાં આવ્યો છે.

વાચનમાળામાં આપેલ પદાર્થપાઠમાં આપેલ ઘણીખરી બાબતો એવી છે કે તે વિષે છોકરાંને પ્રથમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવાની જરૂર છે, એટલે તે વિષે પ્રથમ **સહાયકારીપાઠ** આપવાની જરૂર છે. પ્રથમ સહાયકારી પાઠ આપી પછી તે પાઠનું વાચન શિખવવાથી બે લાભ થાય છે. ૧. પાઠનો સાર સમજવાથી વાચવામાં સરળતા થાય છે, ૨. મતલબ શિખવવી બહુ સહેલી પડે છે. શિક્ષક વર્ગને સહાયકારી પાઠ આપવો સુગમ પડે તેવી જાતની નોંધ આ સ્તકમાં આપવામાં આવેલી છે, વળી આ નોંધ વિદ્યાર્થીવર્ગને વિષય શીખ્યાપછી તે સ્મરણમાં રાખવાને સુગમ પડે તેવી ઢબે આપેલ છે.

કિન્ડર્ગાર્ટન અને પદાર્થપાઠ.

(ભાગ ૨ જો. ધોરણ ૩-૪-૫-૬ માટે.)

(આવૃત્તિ ૪ થી.) (કિમ્મત ચાર આના.) (કુલ પ્રત ૭,૦૦૦.)

સંસ્થાન ગોંડળ અને જુનાગઢના કેળવણીખાતા માટે ટેકસ્ટબુક

છે, ના. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણીખાતા માટે લાઇબ્રેરી બુક તરીકે મંજુર છે. એમાં ધોરણ ત્રીજા માટે કિન્ડરગાર્ટનની ૧૩–૧૪મી બક્ષિસો ચિત્રસહ આપેલી છે. પદાર્થપાઠો વાંચનમાળાના ત્રીજા ભાગના શિક્ષકવર્ગ તથા વિદ્યાર્થીઓને શીખવા શિખવવામાં ઉપયોગી થાય તેવી ઢબે લખાયલા છે. છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાના પાઠો આ આવૃત્તિમાં વધારી આ પુસ્તકનું ઉપયોગીપણું ઘણું વધાર્યું છે.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળવિદ્યા.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.) (કિમ્મત એક આનો.) (કુલ પ્રત ૫,૦૦૦.)

ધો. ૩ માટે જિલ્લાની નિશાળોમાં ચલાવવા સારૂ સરકારે ભૂગોળ રચાવી છે. કાઠિયાવાડ એજન્સિની નિશાળો માટે એવું પુસ્તક ન હોવાથી આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે.

કમિશન:–સામટી નકલમાં ૨૫ ટકા. પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ મંગાવનારને શિર છે. કિન્ડરગાર્ટન અને પદાર્થપાઠમાં ૧૨ાા ટકા.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—ગોંડળ કર્તા પાસેથી, તા. બુકસેલર ચુનીલાલ ટોકરશી; **ધોરાજી** બુકસેલર એલ. ટી. વાઢેર; **અમદાવાદ મેસર્સ ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની,** તા. જાણીતા સઘળા બુકસેલરો; **નડિયાદ** ધી ન્યુ ગુજરાત બુક ડીપો; **સુરત** બુકસેલર કરસનદાસ નારણદાસ; **મુંબઈ** એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, તા. સી. હિમતલાલ એન્ડ કું. **રાજકોટ બુકસેલર બહેચર મેઘજી** તા. જાણીતા સઘળા બુકસેલરો; **ભાવનગર** બુકસેલર અબદુલહુસેન આદમજી; **જુનાગઢ** બુકસેલર નાથાભાઇ ભવાનભાઇ; **જામનગર** બુકસેલર હેમરાજ જાદવજી; **લીંબડી** બુકસેલર અમીચંદ અને નાગરદાસની કંપની; **વઢવાણ** બુકસેલર જેચંદ તુલકશી; ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ. ડે. એ. ઈ. ગોંડળ.